

borec polec

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

REGIONALNA KRONIKA PRVE SVETOVNE VOJNE

Janez Šmitek

PELIN ROŽA, KROPA 1914–1918

JOŽE VOKAČ: SPOMIN NA SOŠKO FRONTO PRI KOBARIDU

Risbe s svinčnikom iz prestreljene skicirke

(pripravila **Danilo Vokač** in **Primož Vresnik**)

P R I Č E V A N J A O D R U G I S V E T O V N I V O J N I

Emil Cesar

OBLIKE LITERARNEGA IN ORGANIZIRANEGA POLITIČNEGA
ODPORA LILI NOVY MED OKUPACIJO

REFERATI O TRPLJENJU OTROK V OKUPIRANI SLOVENIJI

(Šentjernej, 16. maja 1998)

Matija Žgajnar

PARTIZANSKA ZAVEZNIŠKA LETALIŠČA

K O N S T I T U I R A N J E A V N O J S K E J U G O S L A V I J E

PO SLEDEH KARDELJEVIH PISEM

Boj za priznanje nove Jugoslavije, pomen in vrednost informacijskih
služb med drugo svetovno vojno

horec

15

MEDNARODNI KONGRES ZA ESTETIKO (LJUBLJANA 1998)

Peter Carrier

MONUMENTALIZACIJA NACIJE

“Spomenik umorjenim židom Evrope” v Berlinu, 1988–98 ● 6

Albert van der Schoot

RACIONALNI RED V TONSKIH LESTVICAH IN PRI ZGRADBI STORŽEV ● 28

Gregorz Dziamski

NEZAUPANJE DO METAPRIPOVEDI V UMETNIŠKI GOVORICI SREDNJE
EVROPE ● 40

Miško Šukanović

IDEOLOGIJA IN SKUPINA OHO ● 49

Lev Kreft

ZGODOVINA IN VSAKDANJE ŽIVLJENJE ● 62

Jože Dežman

OTROCI! ODREŠIMO (SE) GREŠNEGA KOZLA ● 73

Breda Mejak

TAKO JE BILO ● 87

Dnevnik in spomini na izgnanstvo v Srbijo (1941–1945)

France Perovšek

NEKAJ SPOMINOV NA DELO V SKOJ IN LJUDSKI MLADINI SLOVENIJE IN
JUGOSLAVIJE V LETIH 1947–1950 ● 215

UREDNIŠKO SPOROČILO ● 267

AVTORSKI IZVLEČKI ● 269

MEDNARODNI KONGRES ZA ESTETIKO

Ljubljana 1988

Tu zbrana besedila so bila predstavljena (z eno izjemo) na štirinajstem mednarodnem kongresu za estetiko v Ljubljani od 1. do 5. septembra 1998. Odločitev za prispevke Petra Carrierja (Berlin) o spornem spomeniku holokavsta v Berlinu, Grzegorza Dziamskega (Poznań) o umetnostnih metadiskurzih v Srednji Evropi in Alberta van der Schoota (Amsterdam) o razumni ureditvi v naravi in umetnosti kažejo s svojo tematiko in metodologijo na pester razpon sodobnih estetskih problemov, hkrati pa se dobro prilegajo antropološki usmeritvi naše revije. Miško Šuvaković (Beograd) je imel na kongresu zelo odmeven nastop, ki pa ga je v živo spremljala tako imenitna predstava izraznega plesa (ali pa je bil njegov referat spremljava plesalke), da sem se ob neponovljivosti dogodka raje odločil za njegovo besedilo iz slovenske umetniške in estetske zgodovine, ki razčlenjuje ideološke konotacije ohojevstva. Gre tudi za izsek iz knjige, ki naj bi (če bo subvencija, saj veste) pri nas izšla pri Znanstveno publicističnem središču. Kot avtor izbora referatov in prevajalec teh štirih tekstov sem dodal k izboru še slovensko verzijo svojega kongresnega prispevka za simpozij o estetiki vsakdanjega življenja, kjer sta z referati sodelovala še Wolfgang Welsch in Joseph Margolis.

Širši izbor, seveda v tujih jezikih, bo izšel pri Slovenskem društvu za estetiko oziroma v okviru dejavnosti založbe Znanstveno raziskovalnega centra SAZU. Tam bo v dveh knjigah še bolje vidno, da se je tudi estetika kot filozofska disciplina spremenila v teoretsko polje, kamor prihajajo raziskovalci iz različnih ved, seveda predvsem humanističnih in umetnostnih, pa tudi, da s tem filozofski vidik ni ničesar izgubil, ampak prej pridobil, saj se mu sredi teh različnih pristopov, metod in vidikov ni treba porazgubiti, ampak se tudi sam lahko na novo izostri.

Prevode vseh besedil v tem sklopu sem prispeval sam.

Lev Kreft

Peter Carrier

MONUMENTALIZACIJA NACIJE?

“Spomenik umorjenim Židom Evrope” v Berlinu, 1988–98

Načrt za “Spomenik umorjenim Židom Evrope” ali “Spomenik holokavstu”¹ v Berlinu je spodbudil eno od najbolj napetih in dolgih razprav o spomeniškem poslanstvu in predstavitvah druge svetovne vojne v vsej zgodovini Zvezne republike Nemčije. Po preimenovanju ulic in odstranitvi ali prilagoditvi spomenikov v vzhodnem delu mesta po letu 1989, in skupaj z vzporednimi pogajanji o možni rekonstrukciji palače Hohenzollernov, izpostavlja razprava o načrtovanem spomeniku holokavstu problematično kulturno in simbolno transformacijo tega mesta v času, preden bo ponovno ustoličeno v vladni sedež leta 1999.

Projekt ima svoj izvor v pogajanjih iz leta 1983 o gradnji spominskega obeležja na lokaciji palače princa Alberta, kjer je bilo nekdanje poveljstvo Gestapa. “Perspektiva Berlin” kot državljanska pobuda, ki sta jo ustanovila novinarka Lea Rosh in zgodovinar Eberhard Jäckel, se je povezala v zahtevo, naj se izoblikuje stalno spominsko obeležje na tem kraju za leto 1988, po otvoritvi začasnega dokumentacijskega centra (“Topografija groze”) v letu 1987. Toda marca 1990, ko se je “Posebna komisija za pretres predlogov o bodoči uporabi lokacije princa Alberta” odločila, da sprejme predlog združenja “Aktives Museum Fascismus und Widerstand in Berlin”, da se zgradi dokumentacijski center (in odpre svoja vrata leta 1999) in ne spomenik, je začela “Perspektiva Berlin” iskati novo lokacijo za ločen (konkurenčni) projekt – spomenik umorjenim Židom Evrope. Leta 1990 so rezervirali novo lokacijo v obsegu 20000 kvadratnih metrov med Brandenburškimi vrati in Leipziškim trgom, kar je berlinski senat potrdil novembra 1992. Po desetih letih javne razprave tri oblasti, ki so odgovorne za oddajo del pri izdelavi spomenika (Bundestagov komite, berlinski senat in državljanska pobuda), ob koncu leta 1998 še niso uspele priti do sporazuma, po katerem od predloženih načrtov naj bi spomenik naredili.

Povabili so umetnike, uveljavljene na področju spomenišтва, da ponudijo svoje predloge, vključno s Christianom Boltanskim, Gerhardom Merzem, Richardom Serro leta 1995; nato še Jochen Gerz, Rachel Whitehead in arhitekta Daniel Libeskind in Peter Eisenman ob drugem natečaju leta 1997. Na natečaj je prišlo 528 predlogov v letu 1995 in 28 v letu 1997 (tedaj je bil razpis le na povabilo), kar je privedlo do izbora dveh zmagovalcev leta 1995 in štirih leta 1997. Ne glede na vse to se niso dogovorili za nobeno posamično izbrano rešitev. Izbiranje med več pre-

jemniki nagrad, kar je ponudilo javnosti možnost, da se vmeša v postopek izbiranja in da se na ta način pride do širšega družbenega konsenza, je dejansko privedlo prej do konflikta kot do konsenza. Proizvedeni spor je spravil na noge precejšnje število intelektualcev – arhitektov, umetnikov, umetnostnih kritikov, zgodovinarjev, novinarjev in političnih znanstvenikov, prišlo pa je tudi do institucionalnih ukrepov, ki naj bi pomagali graditi konsenz: ustanovljen je bil parlamentarni komite, organizirali so tri konference, od katerih je vsaka spravila skupaj kakih devetdeset izvedencev in politikov, temu so sledile razstave predloženih modelov iz obeh razpisov, pa tudi serija javnih razprav med umetniki in arhitekti je potekala leta 1998. Neposredna intervencija kanclerja Helmuta Kohla iz leta 1995 in social-demokratskega ministra za kulturo v senci Michaela Naumanna je leta 1998 celo spremenila iskanje primernega spomenika v vsedržavno zadevo in predmet debate na parlamentarnih volitvah septembra 1998.

Kampanja se je spotikala ob dve vprašanji, značilni za območje spomeniške kulture. Katera je najprimernejša oblika spomenika? Ali je spomenik kot "zvrst" (glede na druge oblike ritualne komemoracije, kot so polaganje vencev, demonstracije, javni govori ali nacionalni prazniki, na primer) učinkovito sredstvo komemoracije? Zmeda in podaljšana razprava o prvem vprašanju – o obliki, je takoj pripeljala do druge teme, ki zadeva samo zaželenost takega spomenika. Teme razprave nas nagovarjajo, da je treba različne predloge za ta spomenik sistematično analizirati glede na njihov specifični družbeni kontekst – v odnosu do izvorov projekta po kampanji državljanske iniciative iz leta 1988, do vloge intelektualcev in politikov, vpletenih v razpravo, do argumentov umetnikov in arhitektov, izraženih na javnih razpravah in konferencah, prav tako pa tudi do političnih mehanizmov, ki so bili uporabljeni v postopku odločanja. Kritiki niso niti enkrat predlagali, da bi ta spomenik "zastopal" temo genocida, ki jo je naznačeval njegov naziv. Oblika in zaželenost spomenika sta bila ves čas ocenjevana v odnosu do njegove sodobne vloge. Če torej prepoznamo spomenik holokavstu kot proizvod njegove družbene funkcije, se moramo vprašati: za koga je bil spomenik postavljen, in kakšno razumevanje zgodovine posreduje? Arhitekt Robert Kudielka se sklicuje na dvojno funkcijo tega spomenika v vlogi posredovalca informacije o preteklosti po eni strani ("pričevanje") in v vlogi posrednika med sedanjostjo in bodočnostjo ("ohranjanje za zavest").²

Tako iskanje primerne umetniške arhitektonske oblike spominskega obeležja kot tudi razprava, ki je sledila, potiskata na površje vprašanja o pomenu genocida v drugi svetovni vojni za sodobno nacionalno samorazumevanje "identitete" v Nemčiji. Rezultat spora je, da ima projekt tega spomenika lastno zgodovino. Čisto mogoče je, da bo ob eventualni postavitvi postal manj pričevanje o žrtvah genocida kot pričevanje o težavah izbora in sporazumevanja o primerni obliki, s katero naj bi počastili

spomin na žrtve. Projekt za spomenik je spodbudil precejšnje število arhitekturnih in umetniških zamisli, a tudi bogastvo silno politiziranega govorjenja o sodobni zgodovini na vlogi obeleževanja. S pomočjo proučevanja nagrajenih ponudb, pa tudi s pomočjo proučevanja pobudniških peticij, vabil, ki so vsebovala navodila umetnikom, na kakšen način naj pripravijo svoje modele, s pomočjo konferenc, časopisnih poročil, intervjujev, ki dokumentirajo odziv umetnikov, arhitektov in njihovih kritikov – lahko bolje razumemo način, kako je spomenik holokavstu odseval spomeniško kulturo v Nemčiji po združitvi leta 1989.

Moj namen je, da skušam razložiti težave, ki jih je sprožil ta projekt, s pomočjo zastavitve treh vprašanj: a) Kakšni pogoji so bili ustvarjeni kot osnova za zadovoljivo (konsenzualno) odločitev o obliki spomenika in o njegovi potrebnosti ali zaželenosti? b) Kako so se umetniki in arhitekti odzvali: z kakšnim tipom načrtov, kako so se soočali s svojimi kritiki, kar zadeva te načrte, in do katere mere so ponudbe ustrezale pogojem, ki so jih postavili organizatorji razpisov? c) Zakaj niso organi, ki jim je bil izbor poverjen, nikdar prišli do odločitve?

— POGOJI IZ PETICIJE —

Ko se je članstvo združenja "Perspektive Berlin" potegovalo izrecno za spomenik holokavstu, se s tem niso le prilagodili zgledu drugih narodov, posebej glede Yad Vashema v Jeruzalemu in Spominskega muzeja holokavsta v Washingtonu, ampak so privzeli tudi izrazno sredstvo, ki je značilno za nacionalne pomnike devetnajstega stoletja. Morda je eden od razlogov za spopade in neodločljivost postopka izbiranja rešitve tudi privzeti anahronizem izbranega načina obeleževanja. Zakaj so organizatorji vztrajali pri spomeniku, namesto da bi izbirali med številnimi drugimi oblikami obeleževanja zgodovine: med državnimi govori, ceremonijami ritualnega polaganja vencev, demonstracijami, vsakoletnim spominskim obeleževanjem na določen dan, ali novim poimenovanjem ulic, na primer? In čemu pozivi, da bi vzeli v obzir druge oblike obeleževanja, niso bili vzeti resno? Kar nekaj kritikov je terjalo manjši spomenik, ustanovitev dobrodelne fundacije za preživele, prenos sredstev na že obstoječa, a slabo oskrbovana spominska obeležja na krajih, kjer so stala koncentracijska taborišča.³ Utemeljitev odločitve za spomenik, ki sta jo organizatorja Lea Rosh in Eberhard Jäckel razložila s tem, da bo Nemčija trpela "sramoto" tako dolgo, dokler ne bo imela na lastnih tleh osrednjega spomenika, ki bi bil primerljiv z Yad Vashemom ali s Spominskim muzejem holokavstu v Združenih državah⁴, nas napotuje na misel, da je bil izključni poudarek na spomeniku utemeljen predvsem v konvenciji, ne pa v politični ali kulturni nujnosti – konvenciji, ki jo tvori prepričanje, da narodi potrebujejo kamnite spomenike, in da morajo različni narodi imeti enake oblike kulturne reprezentacije. Zavrnitev, s katero so se organizatorji odzvali na javne

zahteve po alternativni obliki obeleževanja, je povsem skladna s izrecnim zaničanjem organizatorjev, češ da nimajo nikakršnih osebnih pristojnosti na področju umetnosti;⁵ njihova konvencionalnost se je izkazala v prepuščanju odgovornosti za oblikovanje spomenika umetnikom in arhitektom, vzpostavljena na trdi delitvi dela med umetnostjo in politiko.

Pogojenost spomenika s tem, da naj bi imel "osrednji" simbolni pomen za Nemčijo, je povzročila, da so načrte, avtorske utemeljitve in kritične odzive spremljali spori, ki niso zadevali le oblike spomenika, ampak samo potrebo po spomeniku sploh, predvsem pa politična sredstva, s katerimi naj bi prišli do odločitve. Razveljavitev prvega razpisa julija 1995 in po tem poročila, da je kancler Kohl izrazil nezadovoljstvo z nagrajeno rešitvijo, so bili upravičeni s tem, da ni bil dosežen družbeni konsenz. Od tega trenutka dalje je konsenz postal edini pogoj za sklenitev razpravljanja o spomeniku. "Razpravi o obliki osrednjega nemškega spomenika holokavstu v glavnem mestu mora," kot je izjavil kanclerjev predstavnik za javnost, "slediti napor, da dosežemo široki konsenz med vsemi udeleženci."⁶ Povabilo k sodelovanju na drugem uradnem razpisu leta 1997 je bilo skladno s tem izoblikovano v skoraj nasilno konsenzualnem nacionalnem izrazju:

"Spomeniki slehernega naroda utelešajo izkustva te nacije, njeno samoidealiziranje, politične potrebe in estetske tradicije. Prav zato obstajajo vidne razlike med oblikami, dodeljenimi spomenikom v Ameriki, na Poljskem, v Izraelu ali na Nizozemskem ... Neizogibno je, da bo nemški nacionalni spomenik umorjenim Židom Evrope določil današnji nemški spomin na holokavst, kompleksen in težaven spomin."⁷

Razpis leta 1997 je bil tako že od samega začetka obremenjen z ideološkim nahrbtnikom: zahteva, naj en sam spomenik utelesi celotni nacionalni spomin na genocid nad Židi, in vztrajanje pri potrebi po konsenzu. V obeh primerih je bil obseg skupine ljudi, ki naj bi se identificirali s spomenikom in zato zavzeli za skupno "soglasje" opisan kot nacija, ne pa kot članstvo v organu, ki je izbor razpisal, kot žirija specialistov, lokalna skupnost ali določena generacija. Tak projekt je postavil na svetlo nedoločljivo družbeno privlačnost političnih simbolov: ali se da nacija zaobjeti kot usklajeno skupnost, ki se "identificira" z nečim ali se zavzame za nekaj v smislu čustvene pripadnosti posameznemu osrednjemu simbolu? So spomeniki in celo spomeniškost kot taka še vedno politično legitimne oblike kulturnega izraza v devetdesetih letih tega stoletja?

Pogoji osrednjosti, nacionalne privlačnosti in konsenza o spomeniku, ki so bili zastavljeni v peticijah, razpisih in konferencah, so določili teme razpravljanja od leta 1995 dalje. Analiza nekaterih predloženih rešitev iz razpisov za spomenik holokavstu, ki sledi, se ukvarja z raziskovanjem dometa, s katerim so se spomeniki in utemeljitve, ki so jih zanje ponujali

njihovi avtorji, neposredno odzvali pozivu po konsenzu iz leta 1995 – pozivu, ki je dominiral vsebini razpravljanja. Četudi se je razprava pogosto navidezno osredotočila bolj na sredstva, ki so potrebna, da bi prišli do odločitve, kot na sam spomenik (na primer po Kohlovih posegih v letih 1995 in 1997, ali po zahtevah, naj se odločitev prepusti Bundestagu), pa je bila primernost spomeniške oblike ves čas navajana kot pogoj, da se projekt realizira. Vprašanje “kakšen spomenik?” je bilo torej neločljivo od vprašanja “ali” naj se spomenik zgradi.

ODZIVI UMETNIKOV IN ARHITEKTOV NA URADNE RAZPISE

V LETIH 1995 IN 1997

V luči silno spolitiziranega konteksta, v katerem se je razvijal spomenik holokavstu, bi morali pregledati rešitve, izbrane pri razpisih v letih 1995 in 1997 tako glede na njihovo obliko kot glede na njihovo funkcijo. Kako so umetniki in arhitekti utemeljili svoje načrte? In kako so se kritiki odzvali na načrte in na argumente njihovih ustvarjalcev z ozirom na neprestane zahteve po konsenzu in hitrem zaključku razpravljanja?⁸ Politični pogoji, vzpostavljeni s peticijami in navodili umetnikov v deset let trajajoči razpravi, kažejo na to, da vir spora ni bil v predlaganih spomenikih kot takih, ampak v neizmerljivem razmerju med pogoji in načinom, izbranim za to, da bi tem pogojem zadostili. Toda nekaj konsistentnih potez v motivih, ki jih vsebujejo različni predloženi spomeniki, kaže na to, da so v praksi umetniški predlogi privedli do možnega formalnega konsenza o sredstvih obeleževanja genocida v kamnu. Odpor žirije, političnih predstavnikov, kritikov in širše javnosti, da bi podprli kateregakoli od skupnih motivov iz nagrajenih rešitev, gre pripisati težavni nalogi “biti pravičen do vseh dimenzij množičnega umora z enim samim spomenikom”,⁹ ki je s svojo tematsko splošnostjo klicala po abstraktnem spomeniku in neoprijemljivi obliki obeleževanja.

Prvi razpis se je končal z delitvijo prve nagrade, ki je bila marca 1995 dodeljena načrtom skupine pod vodstvom Christine Jakob-Marks in Simonu Ungersu. Ungersov predlog sestavljajo štirje stometrski in štiri metre visoki jekleni nosilci (spominjajo na železniške šine), urejeni v kvadrat in v kotih podprti s cementnimi bloki. Nosilci so preluknjani tako, da perforacije predstavljajo imena koncentracijskih taborišč v petmetrskih črkah, ki se jih da prebrati iz notranjosti kvadrata, od zunaj pa kot na glavo obrnjene zapise, obrnjene k okoliškim cestam in zgradbam. Žiriji naj bi ugajala njegova prikladnost za zasebni spomin in uradne kome-moracije, in njegovo nedvoumno sporočilo, ki ne potrebuje nikakršnih zunanjih ali pisnih razlag, da bi se dalo razbrati njegov pomen.

Predlog Jakob-Marksove je bil junija 1995 izbran za končnega zmagovalca, vendar je naletel na javno nestrinjanje, dokončno pa ga je odpravil kancler Kohl julija 1995. Ta načrt je sestavljen iz betonske

plošče (85m x 85m), pritrjene na višini 11 metrov na južni strani, na katero je vgraviranih 4,500.000 znanih imen židovskih žrtev, medtem ko je prostor za preostalih 1,500.000, ki jim imena ne vemo, ostal prazen. Za vpis imen, ki je precej drag, bi bila potrebna nadaljnja javna pomoč z dodatnim sponzoriranjem – to naj bi bil postopek, ki bi povezal javnost v proces, ki “ne bi bil nikdar zaključen.”¹⁰ Osemnajst kamnov z Masade bi bilo v nepravilnem razporedu postavljenih na ploščo, da bi predstavljali dežele, iz katerih so bili Židje deportirani. Tako kot spomenik vietnamskim veteranom v Washingtonu Maye Lin naj bi vgraviranje imena sleherne žrtve ublažilo njihovo anonimnost. Za razliko od tistega spomenika, ki vendarle služi skupnosti preživelih, da častijo svoje mrtve sorodnike, bi spomenik holokavstu ne povzdigoval časti vojakov lastne dežele, ampak sramoto zaradi povsem neznanih civilnih žrtev preganjane skupnosti. Formalna podobnost med tem spomenikom in spomenikom vietnamskim veteranom torej zakriva njeno historično razdvojenost. Salomon Korn je navrgel, da bi v primeru spomenika holokavstu zapis vsakega posamičnega imena v resnici premostil anonimnost žrtev s simbolnim označevanjem lažne solidarnosti med žrtvami, “kot da bi pobite žrtve, podobno kot vojaki, umrle za skupni cilj, vzvišeno dolžnost!”¹¹

Natečaj je bil julija 1995 formalno odložen zaradi nasprotovanja obliki spomenika in (kar se tiče) tehnike navajanja vseh žrtev ter zaradi dvoumnega zgodovinskega pomena in visoke cene. Zavrnitev tega nagrajenega načrta je privedla podpornike in kritike projekta do točke, ko so morali bodisi upravičiti bodisi postaviti pod vprašaj nove ukrepe, namenjene vzpostavitvi konsenza o spomeniku. Razprave, ki so sledile, niso bile usmerjene samo k vprašanju oblike, ampak tudi k vprašanju velikosti, prikladnosti predvidene lokacije, načina odločanja (kar je pripeljalo k odstopu nekaterih članov panela na konferencah leta 1997) in same upravičenosti projekta sploh. Nekateri so se bali, da bo zgolj žrtvam posvečen spomenik morebiti vzpodbujal pretirano identifikacijo z njimi, namesto zavesti o zgodovinskih sredstvih nasilja nad njimi, ki naj bi bila predstavljena na dokumentacijski razstavi v “Topographie des Terrors”, postavljeni v bližini načrtovanega spomenika holokavstu.¹² Druge je bilo strah, da bi lahko predstavljal simbolni “zadnji udarec” (“Schlußstrich”), ki bi zaključil zahodnonemško tradicijo kritičnega prisvajanja zgodovine druge svetovne vojne.¹³

Po drugem razpisu so novembra 1997 razglasili štiri skupne nagrajence. Nagrade so dobili predlog arhitekta Petra Eisenmana in slikarja Richarda Serre, ter predlogi umetnika Jochena Gerza in arhitektov Daniela Libeskinda ter Gesine Weinmiller. Treba pa je bilo izbrati en sam projekt. Opišimo obliko in namen teh projektov!

Peter Eisenman in Richard Serra: polje s 4000 betonskimi stebri (0.92 x 2.3m), rahlo nagnjenimi v nepravilnih kotih in urejenimi v pravokotne

vrste 0.92m vsaksebi, njihova višina pa raste in spet pada od 0m do 7.5m. Temelj spomenika se spušča k središču tako, da se vrhovi stebrov le rahlo dvigujejo nad raven tal. Ko je kancler Kohl leta 1998 terjal, naj umetniki prilagodijo svoje načrte, je bilo število stel zvedeno na 2500, za okvir pa sta dodala drevesa in grmovje (*slika 1*). Na javni predstavitvi umetnikov januarja 1998 je Serra govoril o spomeniku kot "svetem" in "odprtem", kot nečem, kar lahko doživijo vsi obiskovalci ne glede na narodnostno pripadnost, raso ali vero.¹⁴ Čeprav so obliko tega spomenika pogosto primerjali z židovskim pokopališčem, sta Eisenman in Serra zanikala take simbolične aluzije in vztrajala pri univerzalnem značaju spomenikovega čustvenega nagovora. Formalni učinek lastnega oblikovanja sta opisala kot "iskanje nestabilnosti v očitno stabilnem sistemu", "razbitje iluzije varnosti, ki jo daje ograjena ureditev in okoliški cestni okvir".¹⁵ Ta model ima nekaj podobnosti z "eksperimentalnimi"¹⁶ ali "ljudskimi"¹⁷ muzeji, ki so bili oblikovani tako, da so vmestili obiskovalce v obnovljene prizore iz preteklosti, in so postali popularni v osemdesetih letih. Pri tem spomeniku pa obiskovalčevo sodoživljanje preteklosti ni podprto z rekonstrukcijami, ki bi čimbolj spominjale na resnično življenje, z avtentičnimi zgradbami in predmeti, vonjavami in zvoki, ampak z vzpodbujanjem telesnega občutka zatiranja v neobičajno utesnjenem prostoru. Japonski turist, pravi Eisenman, "bo morda začutil, kako je bilo vstopati v plinsko celico."¹⁸

Temu poskusu, da bi vrgli obiskovalca iz ravnotežja, sta podloženi dve arhitekturni načeli. Prvo, struktura naj bi spominjala na "nezapopadljivost"¹⁹ z naslednjimi sredstvi: očitni red mreže stebrov prihaja v nasprotje z dejavnim občutkom iztirjenosti, ki preplavi posameznika, ko med stebre vstopi. Obiskovalec je močno osamljen; linearne osi za razliko od funkcionalnih stavb tu ne vodijo nikamor, pa tudi mreža nima nikakršnega središča; v njej odmevajo obkrožajoča jo mestna prebivališča in uradniške stavbe, a v korenito drugačnih in nepravilnih sorazmerjih; organizacija prostora, to relativno nesorazmerje med pravilno izoblikovanimi stebri in njihovimi raznolikimi višinami, je namenjeno spodbujanju nepovezane izkušnje časa, medtem ko vstopamo v mrežo. Drugič, Eisenmanov in Serrin model bi rad povzročil nekaj, kar imenujeta "nova ideja spomina"²⁰ tako, da obeležuje preteklost, ne da bi se zatekal k simbolom. Na ta način nameravata prekoračiti simultanost izkustva in razumevanja, ki je v navadi pri tradicionalnih simbolno zasnovanih spomenikih: mreža je kot labirint brez središča in brez namena, da bi spet prišli nekje ven, izoblikovana tako, da da duška nestabilnosti. Saj "ne zagotavlja celovitega razumevanja".²¹ Če napravimo primerjavo, se da nezapopadljivost, ki jo spodbuja struktura spomenika, primerjati z nezapopadljivostjo genocida.

Jochen Gerz (*slika 2*): ravnina zglajenega betonskega polja vsebuje 39 lučnih stebričkov z vpisano besedo "zakaj?" v enaintridesetih jezikih, ki so

jih govorili preganjani Židje. Postavitev vključuje stavbo, ki se imenuje "Uho" in ima tri sobe: "sobo spomina", kjer je Steven Spielberg nameraval dati na vpogled zbirko 300.000 video posnetkov pričevanj tistih, ki so preživeli holokavst; "hišo odgovorov", ki vabi obiskovalce, da se pogovorijo in zapišejo svoje odgovore na vprašanje "zakaj se je to zgodilo?" v kratkih stavkih, ki se potem vpišejo v betonsko podlago območja v času tridesetih let ali več, da bi nastalo skupinsko besedilo; in "soba tišine", kjer lahko obiskovalci meditirajo ob poslušanju "večne" glasbe La Monte Younga. Na severni strani stekleni most omogoča, da obiskovalci vidijo območje od zgoraj. Osemnajst znakov nosi informacijo o spomeniku. Memorialna fundacija naj bi nastala, da bi zaposlovala raziskovalce in vodnike, ki bi razlagali spomenik obiskovalcem. Ta spomenik je uporabil predhodni Gerzov koncept protispomenika tako, da se je na dolgo in široko spustil v simbolizacijo in povabil mimoidoče k dejavnemu sodelovanju pri konstrukciji. Če navedemo Gerza samega, "mora spomenik služiti in biti zapopaden kot del razprave. 'Osrednje' delo je lahko le obiskovalčev lastni donesek, njegovi lastni odgovori. Ni je reprezentacije, ki bi lahko stala namesto tega. Življenje vsakogar od nas postaja odgovor. To je edini način, s katerim lahko preprečimo, da bi bile žrtve izobčene v ritualu pozabljanja."²² Funkcija Gerzovega spomenika ni v tem, da bi preteklost prepustila simbolu, ampak v sprožanju spomina v povezavi z refleksijo o procesu obujanja spomina, ki poteka v odnosu do sedanjosti. "Ljudje so spomin, ne predmeti",²³ trdi Gerz. In predlaga radikalni pomen monumentalnosti, s katero "obiskovalec postaja spomenik."²⁴

Daniel Libeskind (*slika 3*): Libeskindov model, poimenovan "kamniti dih", je sestavljen iz vrste odlomkov betonskega zidu, ki so visoki 21 metrov in merijo v dolžino skupaj 115 metrov, ob tem pa so perforirani in predstavljajo trdni posnetek tako imenovanih "lukenj" (nedostopnih zaprtih delov) Židovskega muzeja, ki je prav tako v berlinskem središču. Stene sekajo prostor diagonalno, tla, ki se raztezajo preko označenih meja spomenika čez bližnjo Ebertovo ulico, določa beli beton. Libeskind je spočel ta spomenik kot prostor, ki se arhitektonsko integrira v svoje urbano okolje, simbolno pa se integrira na več načinov v različne berlinske zgodovinske lokacije: beli beton tal je povsem podoben tlem na območju Reichtaga; kamen z napisi, ki se tičejo spomenika, je postavljen pred Reichtagom, da bi označil zvezo med parlamentom in zgodovino; mimo-idoči promet in sosednji Goethejev spomenik sta inkorporirana v spomeniško območje; segment iz zidnih odlomkov kaže v smeri vile, kjer so na Wannseejski konferenci leta 1942 sklenili napraviti genocid nad Židi; višina zidov pa se zelo približuje fasadam okoliških zgradb. Odlomki zidu naj bi izražali, pravi Libeskind, "opuščeni in zanemarjeni vidik Berlina", horizontalne luknje "vpišujejo nebo in zrak v okoliški urbani prostor"²⁵,

medtem ko njihov kiparski značaj in drevesa okrog spomenika tvorijo "pomembno mestno točko snidenja"²⁶, prijetno okolje, kjer bi se, kot meni Richard Posner, "ljudje srečevali in občevali".²⁷ Libeskindov model potemtakem uporablja tradicionalni arhitekturni jezik vertikalnih površin in simboličnih citatov, ki so nežno sprevrnjeni s padajočim kotom zidu glede na okoliško urbano omrežje, in z neenakomernimi luknjami v njegovem pročelju.

Gesine Weinmiller (slika 4): razlomljena Davidova zvezda iz osemnajstih sten od 2 do 7 metrov visokih, ki so postavljene na betonsko poševno ploščo tako, da so vrhovi sten na isti višini, z njimi pa tudi stopničasta platforma na severni, južni in vzhodni strani spomenika. Vsaka stena je narejena iz drugačnega kamna iz pokrajin, kamor so bili Židje deportirani. Obiskovalec se bliža spomeniku po nagibu in lahko odide po stopnicah, ki so na dnu ob odprtini v zidu, obkroženi z vrsto stebrov. Weinmillerjeva opisuje polomljeno zvezdo kot "podobo razmetanega in pobitega ljudstva", in hoče, da bi kraj uporabljali kot "mesto tišine, kjer lahko vsak obiskovalec najde asociacije in podobe za osebno komemoracijo",²⁸ kjer se lahko polagajo kamni, sveče in tudi (ob uradnih priložnostih) venci. Weinmillerijina izrecna raba židovskega simbola je naletela na kritiko, ker izključuje obujanje spomina na druge skupine žrtev, bodisi politično preganjane, evtanazirane, Rome in Sinte, ali denimo homoseksualce, pa tudi zato, ker ta povratna raba simbola označevanja žrtev, ki so jih stigmatizirali nacisti, implicitno vsebuje tiste vrste osiromašujoči simbolni jezik, ki je nastal v njihovem času, medtem ko zamegljuje večpomenskost istega simbola skozi zgodovino nasploh.²⁹

— ZAKAJ JE TRAJALO VEČ KOT DESET LET? —

Preko deset let je poteklo od začetne pobude iz leta 1988, in po razpisih iz let 1995 in 1997, na katera se je odzvalo nad 500 uradno predloženih spomeniških predlogov in za povrh še nekaj alternativnih projektov, še ni prišlo do zadovoljujoče odločitve. Navedel bom tri razloge, zakaj je tako:

a. Kompleksnost sredstev, ki so bila na razpolago za odločitve

Obstaja nekaj povsem strukturalnih političnih razlogov, da ni prišlo do nobene zadovoljive odločitve vse do jeseni 1998. Prvič, mnogoštevilne ustanove, ki so bile vpletene v postopke odločanja, vključno s tremi pooblaščenimi telesi in pokrovitelji (berlinski senat Bundestagov komite in zveza), kar je povzročilo, da je bilo težko priti do enoglasnega dogovora. Drugič, veliko število predlogov (čez 500). Tretjič, nedoločna in odprta narava razpisov, kar je pripeljalo do delitve prvih nagrad in do razstav, ki so izzvale nepomirljiva mnenja na konferencah in v medijih. Četrto, kontroverzna intervencija kanclerja Kohla pri odpovedi prvega razpisa in pri izboru načrta Eisenmana in Serre pri drugem, kar je spominjalo na protislovno kanclerjevo intervencijo pri ponovnem oblikovanju in otvoritvi

spomenika Neue Wache v letu 1993.³⁰ Petič, čeprav so bila mnenja o spomeniku pri lokalnih in državnih politikih različna ne glede na njihovo strankarsko pripadnost, je bližanje parlamentarnih volitev septembra 1998 naredilo spomenik za polariziran predmet strankarske politike.

Glavna ovira končni odločitvi je bil odpor v lokalni vladi, berlinskemu senatu (eno od treh teles, ki so odgovorna za izbor načrta) in glasna kampanja proti spomeniku, ki jo je vodil župan Eberhard Diepgen iz Krščansko demokratske zveze (CDU). Na lokalni ravni se je torej CDU pojavila kot nasprotnica, socialdemokrati (SPD) pa kot zagovorniki projekta. Na državni ravni pa so zastopniki CDU povečini podpirali spomenik, medtem ko mu je SPD nasprotovala. Protislovna stališča o spomeniku, ki jih je zastopal SPD-jev minister za kulturo v vladi v senci Michael Naumann, je julija 1998 prišla prav za zaostritev razprave v strankarsko politično zadevo na državni ravni. Naumannovo stališče je pomenilo pritisk na vladajočo koalicijsko vlado, da bi sprejela odločitev o spomeniku še pred volitvami zato, da prepreči SPD-ju v primeru zmage spreminjanje načrtov. Na ta način sta bili čustvena uporaba spomenika holokavstu in nestrpnost zaradi dolgotrajne neodločnosti izkoriščena v dokaz neobstoječe konsistentnosti strankarskih politikov, medtem ko so se v resnici stališča posameznikov redko pokrivala z njihovo strankarsko pripadnostjo. Izvirno "politični" odnos do te teme pa je bil dejansko spodbujen z nestrankarskimi biografskimi ali generacijskimi dejavniki, in se je izražal v odnosu do funkcije takih posredovalcev zgodovine, kakršni so spomeniki.

Politično izkoriščanje spomenika holokavstu pri parlamentarnih volitvah v septembru 1998 je za kulturno politiko v Nemčiji po združitvi leta 1990 simptomatična tema. Sem sodi način obravnave spomenikov, postavljenih pod Nemško demokratično republiko (njihovo rušenje, spreminjanje ali vključitev) in arhitektonska rekonstrukcija Berlina pred njegovim prevzemom vloge glavnega mesta v letu 1999.³¹ V tem kontekstu Naumannova provokatorska kritika spomeniškega projekta ni bila utemeljena v arhitektonskih ali historičnih merilih, ampak je hotela usmeriti pozornost k SDP-jevi politiki reforme kulturne politike v Nemčiji. Predlog, da bi izoblikovali državno ministrstvo za kulturne zadeve (o tem prej v Zvezni republiki ni bilo govora, saj je bila kultura tradicionalno stvar lokalnih oblasti), se je kazal v smeri avtoritativne državne alternative predhodni zvezni kulturni politiki. Naumannova odločna zavrnitev spomenika in hkratna podpora obnovi berlinske palače Hohenzollernov je hotela narediti konec neskončnim razpravam o nacionalnih simbolih, kakršen je spomenik holokavstu in kakršni so redno sprožali spore med lokalnimi vladami in osrednjo vlado.³²

b. Vzorčenje: nasprotujoče si rabe ali konsenz pobud?

Nanizane načrte iz 1995 in 1997 lahko razumemo kot formalne odgovore na pogoje osrednjosti in nacionalnosti, ki so jih zastavile peticije,

pogoje, ki so odmevali v navodilih za udeležence pri razpisih in v posledičnih razpravah. Politična funkcija predlaganih monumentalnih form se je kazala na načine, kako naj bi posamezniki in država uporabljali spomenik in kako naj bi se obnašali do njega kot temelja simbolne pogodbe med državo, umetnikom in posamezniki. V praksi je velika raznolikost predlogov ovirala nastanek socialnega konsenza, saj je vsak predpisoval drugačno javno in državno rabo, torej različne načine, kako vključiti spomenike posameznikov v socialni spomin s pomočjo medija kolektivne komemoracije.

Polje stebrov, ki sta ga predlagala Eisenman in Serra, denimo, izolira obiskovalce, da bi spodbudilo občutek izgube orientacije ali strah, medtem ko predloga Libeskinda in Weinmillerjeve ponujata odprti prostor, kjer se da počivati, razmišljati in se pogovarjati. S povabilom obiskovalcev, da spravijo skupaj odgovor na vprašanje "zakaj?", je Gerzov načrt vključil občinstvo v aktivno konstrukcijo nujno nezaključenega spomenika. Vsak od teh treh predlogov predpisuje poseben način podružbljenja: radikalno izolacijo, vsakdanjo javno komunikacijo in formalno pisno pričevanje. Še več, v teoretičnih stališčih umetnikov in arhitektov je občinstvo, h kateremu je spomenik obrnjen, ostalo nedoločeno in pogosto opisano kot nadnacionalno, nacionalno ali lokalno. Kar se Gerza tiče, naj bi spomenik vabil k sebi "občestvo onstran nacije",³³ čeprav ga opisuje kot "kraj nemške identitete".³⁴ Hermann Rudolf opozarja, da ne kaže obremeniti spomenika z "nacionalno-pedagoško reformo" (kar bolje delajo posamične priče in znanstvena skupnost), a kljub temu terja, da mora biti spomenik nujna "javna prisotnost sredi javnega življenja, v središču glavnega mesta"³⁵, čeprav ne določi natančno, kakšno občinstvo ima v mislih. Michel Friedman iz nemškega Centralnega židovskega sveta opredeljuje spomenik mnogo natančneje kot izraz lokalne kulture, kot nekaj "za moje glavno mesto".³⁶ Lokalna vloga spomenika se je znova okrepila s prevlado lokalnih nad nacionalnimi mediji pri obravnavi tega vprašanja, in zaradi ključne vloge, ki jo je imel berlinski senat pri odlaganju odločitve glede konfliktnih pogledov med lokalno in državno vlado v letu 1998. Neodločenost je bila posledica, ki se ni navezovala le na občutljivo temo postavljanja spomenikov nasploh, ampak tudi na zapleteno nemško zvezno strukturo političnega odločanja.

Navedeni načrti prav tako predpostavljajo zelo različne stvari o državi. Libeskind opisuje svoj predlog kot "izhod k vladnemu območju", torej spomenik, ki je "državotvoren" ("Staatstragend").³⁷ Za razliko od njega govori Eisenman o svojem predlogu tako, da poudarja njegovo odpornost na državno polastitev.³⁸ Kar se tiče Eduarda Beaucampa, "preprečuje neprimerne skupinske rituale objokovanja, javne demonstracije, reprezentativne državne priložnosti".³⁹ Gerz pa namerava prenesti odgovornost za ustvarjanje spomenika z umetnika in države na občinstvo. Pod vprašaj

postavi tradicionalne razločne vloge naročnika in naročenega umetniškega dela, ki ga umetnik izdela za določeno občinstvo. Povabilo k odgovarjanju na vprašanje "zakaj?" ne prenaša le ustvarjalne dejavnosti na občinstvo, od katerega zahteva, da izdela skupinsko besedilo, vpisano na betonsko osnovo spomenika, ampak tudi izkazuje svobodo sodobnega umetnika, da dela po naročilu, ki ne more vnaprej določiti vsebine ali oblike njegovega dela, torej kot pogodbeno razmerje, ki ga Gerz določi kot "nenaročilo".⁴⁰ Njegovo v bistvu politično razumevanje vloge umetnika ga je tudi privedlo do tega, da je svoj predlog umaknil z razpisa v juliju 1998, ker so neprestana nasprotovanja o projektu dokazala, da država in družba nista sposobni izpolniti pogojev razpisa.⁴¹

Kljub razlikam glede predlaganih državnih in javnih uporab spomenika pa predlogi razkrivajo nekatere trdne formalne in semantične motive, ki sestavljajo možno osnovo za konsenz o spomeniku holokavstu. Večina načrtov predlaga nizko položeno strukturo (izjema je Libeskind). Skoraj vsi predlogi izkazujejo različne stopnje abstrakcije, saj se izogibajo reprezentiranju človeških ali naravnih oblik, in niti eden ni dal posebnega predhodnega poudarka na kak napis.⁴² (Morda je značilno za konsenzualno naravo abstrakcije, da je bil najabstraktnejši od vseh naštetih načrtov – polje stebrov Eisenmana in Serre, posebni komisiji in tudi kanclerju najbolj pri srcu.) Prav tako so bile pri večini predlogov vključene reference na obstoječe simbole in spomenike na način, ki mu je Gert Mattenklott rekel "Spomenik spomenikov".⁴³ Libeskindov predlog na primer služi kot simbolno središče za citiranje vsaj petih obstoječih berlinskih simbolov: Židovski muzej, Reichstag, Goethejev spomenik, Wannseejska vila in fasade mestnih hiš. Weinmillerjev načrt citira Davidovo zvezdo, starodavne stebre ali celo Zid objokovanja. Jakob-Marksin predlog, da bi poimensko navedli vse žrtve, prevzema tehniko Spomenika vietnamskim veteranom, medtem ko Gerzovo načelo, da bi poprosil državljanke in državljane, naj sestavijo besedilo spomenika, ponavlja prijem, ki so ga že uporabili pri proti-spomenikih v Brionu, Harburgu in Saarbrückenu.⁴⁴ Še več, predlogi Eisenmanna in Serre, Gerza in Weinmillerja brez izjeme uporabljajo prvinske monolitske oblike kot ironične reprodukcije in pomnožitve temeljne oblike tradicionalnega kiparskega spomenika.

Najvztrajnejša tema teh predlogov je problem same reprezentativnosti. Na tretji od konferenc v letu 1997, ki je bila sklicana na temo "Tipologija in ikonografija spomenika", se je razprava osredotočila na motiv praznine. "V jedru nemškega spomenika," je trdil James Young, "bi morala biti praznina, ki jo umetnik na nek način mora reprezentirati kot navdih ali kot koncept".⁴⁵ Robert Kudielka je opozoril pred "lažnim patosom, ki ga vzbuja spoštovanje do praznine",⁴⁶ in namesto tega opozoril na primer

proti-spomenikov, ki označujejo preteklost tako, da raziskujejo sam postopek spominjanja: "Seveda je tu vprašanje žne-predstavljlivega", toda to ne pomeni, da se moramo teatralno prepustiti neizmernosti, ampak ... natančno izraziti odnos med zmožnostjo in sredstvi reprezentiranja ter mejami njihove prikladnosti."⁴⁷

V praksi je le Gerz vključil elemente proti-spomeniškega žanra, ko svetilni stebri in betonska osnova služijo le kot podpora za spraševanje obiskovalcev in beleženje njihovih odgovorov. S skoraj popolno odpovedjo kiparski formi ponuja ta predlog alternativno (ne-simbolično) retorično osnovo za konsenz glede neprestanega spraševanja o procesu kome-moracije kot takem. Drugi predlogi neposredno odsevajo prejšnjo teo-retično razpravo o praznini. Ungerjeva konstrukcija perforiranih železnih nosilcev vključuje prazno betonsko platformo in zares postavlja prazen prostor v njeno središče, ki ga Tilman Buddensieg opisuje kot "mo-numentalni ničes".⁴⁸ Libeskind skuša podobno narediti praznino vidno in jo vtisniti v premislek z oblikovanjem praznih prostorov ali "lukenj" Židov-skega muzeja v betonu, zato da bi (kot trdi nek kritik) "naredil praznino zapopadljivo".⁴⁹ Še več, vsi ti načrti, še zlasti ureditve betonskih tabel in kipov pri Weinmillerju, Eisenmanu in Serri, se tesno navezujejo na de-finicijo kenotafa – spomenika v formi praznega groba, v spomin na izgubljene ali drugod pokopane mrtve.⁵⁰ Nekateri kritiki dokazujejo, da so tudi proti-spomeniško zasnovani predlogi utemeljeni v estetiki vzvi-šenega, ker se odrekajo čutnim učinkom v korist konceptualiziranega prikazovanja,⁵¹ čeprav neposredni poziv po gledalčevi dejavni soudeležbi pri neskončnem retoričnem konstruiranju spomenika dejansko premešča njegov učinek iz območja estetske izkušnje k razumski konceptualizaciji njegove funkcije. Dalo bi se celo dokazovati, da se spomenik holokavstu prilega definiciji kenotafa ne glede na lastno odločeno formo, kolikor označuje geografsko mesto v spomin na mrtve, ki tu niso pokopani. Spomenik te vrste – prazen, abstrakten, v spomin odsotnih mrtvih, po-svečen vsem židovskim žrtvam genocida v drugi svetovni vojni, repre-zentacija, posvečena nečemu, česar se ne da reprezentirati – je morda arhitektonska predstavitev vzvišenega, kar Dieter Hoffmann-Axthelm dolo-ča kot votlost, pomanjkanje (človeškega) merila, abstrakcijo, enormnost in nedostopnost.⁵² Motiv kenotafa in posledično vzvišenega, ki je neka-terim spomeniškim projektom, pa tudi celotnemu projektu kot takemu, ne glede na posamične predloge lasten, govori o tem, da konsenz o spomeniku predpostavlja konsenz o načelu kenotafa ne glede na njegovo posebno obliko.

Ko bi bilo potrebno o tem spomeniku doseči soglasje, bi ga morali manj iskati v formi spomenika kot v načinu spominskega obeleževanja, ki je bodisi kenotaf (prazen grob), kritika reprezentiranja na način proti-spomenikov, ali brezštevilne tradicionalne forme obujanja spomina, kakor

so na primer državni praznik, ceremonija polaganja vencev ali demonstracije. Soglasje o načinu je nujna podlaga soglasju o samem spomeniku kot političnem dejanju označevanja glavnega mesta Berlina s simbolom ali "krajem spomina".⁵³ Nedokončani razpisi za gradnjo osrednjega spomenika holokavstu govore o dejstvu, da ni bilo osnove za sporazumevanje niti o obliki niti o načinu obujanja spomina. Nenehno opominjanje na nacionalni pomen spomenika, ki je tu že od začetka kampanje v letu 1988 – oblika obeleževanja spomina, ki so jo imela v čislih nacionalna gibanja devetnajstega stoletja po francoski revoluciji, napoleonskih vojnah ali združitvi Nemčije leta 1871, na primer – je bil morda eden od razlogov, da do soglasja ni prišlo. Anahronizem na obeh straneh, pri obliki kot odločitev za spomenik in pri njegovi simbolni zmožnosti kot odločitev za nacionalno reprezentativnost, je bil poglavitni razlog za ponovni odlog tega projekta.

c. Neskladje med monumentalnim sredstvom in političnimi pogoji

Neuspeh pri iskanju soglasja o spomeniku holokavstu, kljub skupnim motivom, ki jih vsebujejo predlogi iz let 1995 in 1997, lahko pripišemo tudi kompleksnosti političnih sredstev odločanja, razlikujočim se posamičnim rabam in državni rabi, ki so jo terjali predlogi, pa tudi načelu, da spomenik predstavlja osrednji nacionalni simbol. Pogoji kampanje in teme v razpravi nas napotujejo k misli, da je bil neuspeh pri sporazumevanju o spomeniku holokavstu do neke mere tudi posledica nasilne narave same zahteve po soglasju. Klic po "osrednjem" in "nacionalnem" spomeniku v začetnih peticijah, pri navodilih razpisa in v razpravah, ki so sledile razveljavitvi prvega razpisa v letu 1995, so izoblikovali nepomirljiv razkol med pričakovanimi političnimi pogoji in estetskim sredstvom, ki je bilo potrebno za uresničitev teh pogojev. Ali zmore poziv po "osrednjosti" in "nacionalnosti" izraziti en sam kraj? Čeprav so arhitekturni spopadi usmerili pozornost javnosti k posebnim vprašanjem forme, najdemo korenine spopada v socialnih, političnih in moralnih predpostavkah spomenika. Odpor do projekta je sprožila ne toliko neustreznost estetskega sredstva za izbrano temo (torej ne to, da se ni dalo ustvariti tehničnih sredstev za "reprezentiranje" genocida), ampak to, (1) da redukcija zgodovinskega dogodka (ki presega našo domišljijo) na posamično in v glavnem abstraktno formo (brez dokumentarne razvidnosti) krši historiografski tabu in vključuje preziranje objektivnosti, s tem pa omogoča relativizem,⁵⁴ in sicer v interpretaciji in pri ideološki rabi spomenika; (2) da pogoja osrednjosti in nacionalnega pomena presegata zmožnost enkratnega simbola, ki bi obeleževal holokavst nasploh, in (3) da je podmena o osrednjem kraju nasprotovala že dolgo utrjeni politiki postavljanja decentraliziranih zgodovinskih spomenikov v Nemčiji. Projekta torej ni ustavil samo problem forme, ampak tudi dvomljiva potreba po osrednjem simbolu.

Terjanje osrednjega nacionalnega spomenika sili k vprašanju: "osrednji glede na kaj?" in "kdo pripada naciji?" Pogoji, pod katerimi je bila izpeljana razprava o spomeniku, nas izzivajo k definiciji, kako se da "identiteto" ali samorazumevanje zasnovati na spominu genocida (ki ga po odhajanju generacij zdaj naraščajoče podpirajo oblike verbalnih, vizualnih in slušnih medijev). Ali lahko neka družba zgradi identiteto na osnovi občutka podedovanega sramu? Ali pa naj se namesto tega osredotoči na simbole, ki sami tudi botrujejo zgodovinskemu razumevanju izvajanja zločinov (kot pri razstavi "Topografija terorja") ali številnih oblik odpora zločinom (kot pri spomeniku nemškemu odporu v Berlinu)? In ali poskus, da bi simbolizirali nacionalno identiteto na osnovi čustvenih vezi, ki so nastale iz občutka kolektivne krivde, ne spodbuja določene stopnje zadovoljstva že s tem, da pospravi to čustveno (četudi vprašljivo) navezanost na preteklost pod skupno nacionalno zavezo sedanjosti? Nekaj kritikov je izrazilo dvome o spomeniku holokavstu prav s temu besedami. Eike Geisel s provokativnim vzklikom, da "celo mrtvi Židje lahko pridejo prav za povezavo nacionalne skupnosti"⁵⁵ zrcali dobro razširjene kritike spomenika holokavstu kot oblike "alibija" ki "delegira"⁵⁶ spomin na objekte tako, da je pomembnost spominskih dogodkov podrejena sodobni učinkovitosti obeleževanja. Spomeniki so oblika socialne konvencije, ki neizogibno historizira dogodke tako, da jih prepusti običajnemu načinu vseh monumentaliziranih dogodkov iz različnih zgodovinskih obdobj.

Ti dvomi in neuspeh, da bi projekt dosegel svoj vrh z jasno odločitvijo o obliki spomenika in o tem, ali naj bi ga zgradili, podčrtava njegovo socialno nezaželenost. Projekt je prevelik v fizičnem smislu (kot bi velik zločin kompenzirali z velikim spomenikom) in v emotivnem (meji na patos). Med razpravo je ta nacionalni spomenik pridobil status absoluta, če ne celo statusa Nacionalnega Spomenika Za Vse Čase. Zdaj odraža idealni holistični pojem nacije, ki ne more ustreči historični kompleksnosti lastne tematike, saj lahko to pokrije le natančna dokumentacija. Ko je Walter Jens javno nasprotoval projektu februarja 1998 z vprašanjem "Lahko je govoriti o smrti milijonov – kako pa je Selma Kohn šla v plinsko celico?," je osvetlil bistveno neskladje med zgodovino in njenim medijem, med dejstvi zgodovinske izkušnje in idealom – ideološko funkcijo, vsiljeno temu posamičnemu in bojda nacionalnemu spomeniku. Ponoven preklic projekta s 25. avgusta 1998 je bil morda pozitiven korak k javnemu pripoznanju te nezdružljivosti.

PRIPIS⁵⁷

Z izvolitvijo socialdemokratsko-zelene koalicijske vlade v septembru 1998 je bilo prilito olje na ogenj razpravljanja o spomeniku holokavstu, ni pa bila ponujena nobena čista rešitev. Michael Naumann, ki je bil imenovan za državnega ministra za kulturo v kanclerjevi pisarni (Staatsminister für

Kultur im Kanzleramt), je nehal pozivati, naj se projekt odpove, in predlagal alternativne spomenike: bodisi nadomestitev spomenika s stavbo, ki bi imela video posnetke pričevanj žrtev na osnovi dela, ki ga je opravila Fondacija Stevena Spielberga za vizualno zgodovino preživelih (Survival of the Shoah Visual History Foundation); bodisi prilagoditev Eisenmanovega načrta tako, da bi v kamnite stele vgradili ekrane (tudi tu bi šlo za prikazovanje pričevanj, ki jih je zbrala Spielbergova fondacija); bodisi muzej holokavsta. Andreas Nachama, ki je predsednik berlinske judovske skupnosti, je prav tako imel predlog, in sicer za ustanovitev univerze za judovske študije, ki bi ponujala ekumenski program katoliške, protestantske in islamske teologije. Vsi ti predlogi so bili zavrženi. Naumann se je v sodelovanju z Eisenmanom končno dogovoril za četrti projekt, s tem da je ta pristal na to, da bo v svoj izvirni načrt vključil muzej (ta naj bi imel knjižnico, oddelek inštituta Leona Baecka, raziskovalno središče in zbirko video posnetkov že omenjene fondacije), ter da bo zmanjšal število stel z 2700 na 1500. Ta predlog je bil predstavljen na parlamentarni tiskovni konferenci 18. decembra 1989 in je pridobil večino organizatorjev in medijev. Dosegli so takojšnje soglasje v kompromisu med umetnostjo in pedagogiko. Toda Jochen Gerz in Daniel Libeskind sta novi načrt "Eisenman III" obtožila, da predstavlja plagiat. Tudi visoki stroški (180 milijonov mark) so povzročili nejevoljo med zastopniki že obstoječih in premalo finančno podprtih muzejev. Še več. Naumannovo enostransko pogajanje z Eisenmanom je posnemalo avtorsko kulturno politiko Helmuta Kohla in naredilo iz predhodnih razpisov prazno formalnost.

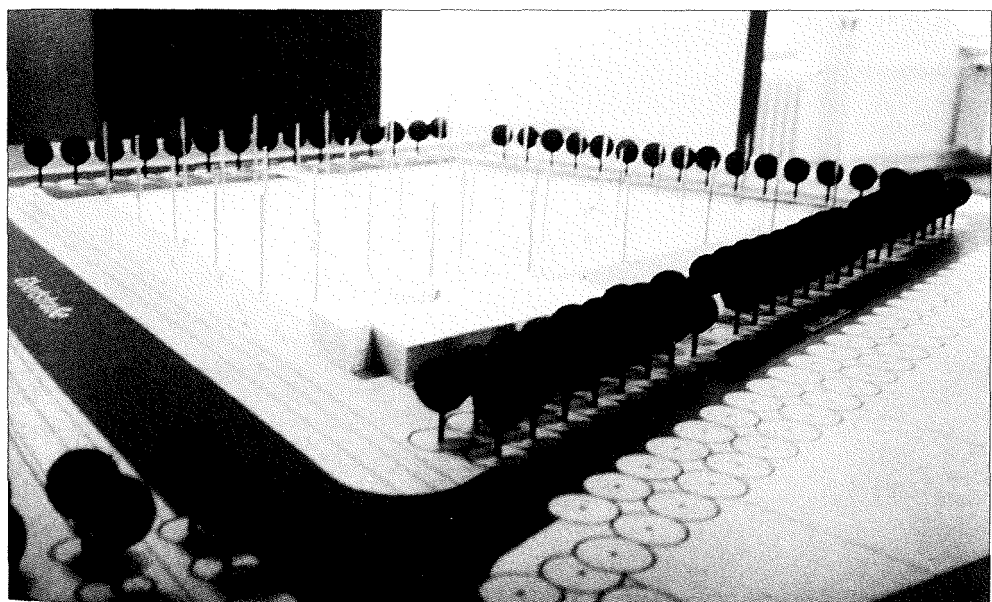
Po parlamentarnih volitvah se razprava ni le okrepila, ampak se je razvila v povsem pravno in politično vprašanje. Nenadni in protislovni posegi slabo obveščenega državnega ministra za kulturo zaslužijo vsemu navkljub priznanje, da so približali odločitev glede tega spomenika. Vprašanja o tem, ali graditi in kaj sta bili zasenčeni s vprašanjem, kako priti do odločitve (s kakšnim političnim postopkom). Razpisi niso bili za vse enaki: razveljavitev prvega in izbor Eisenmanovega modela kot osnove za prilagoditve je bila opravljena zgolj na osnovi Kohlove izjave, drugi razpis iz let 1997/98 pa ni bil niti sklenjen, ko je Naumann že začel jemati v obzir nadaljnje predloge. Še več. Končna odločitev je bila v rokah naročnika (zvezna vlada), medtem ko je imela žirija posvetovalno (pravno neobvezno) vlogo. Da bi popravil te slabosti, bo Bundestag spomladi 1999 glasoval o dveh vprašanjih: ali naj se spomenik zgradi, in ali naj bo spomenik kombinacija spomenika in muzeja. Glasovanje zgolj za spomenik bi pomenilo, da je drugi razpis treba pripeljati do konca, glasovanje za spomenik-in-muzej pa bi pomenilo, da je treba razpisati še tretji, in sicer vseevropski razpis.

Kljub občutku nelagodja v odnosu nemškega javnega mnenja do enajstletnih razhajanj o spomeniku holokavstu (novinar Hanno Rauterberg

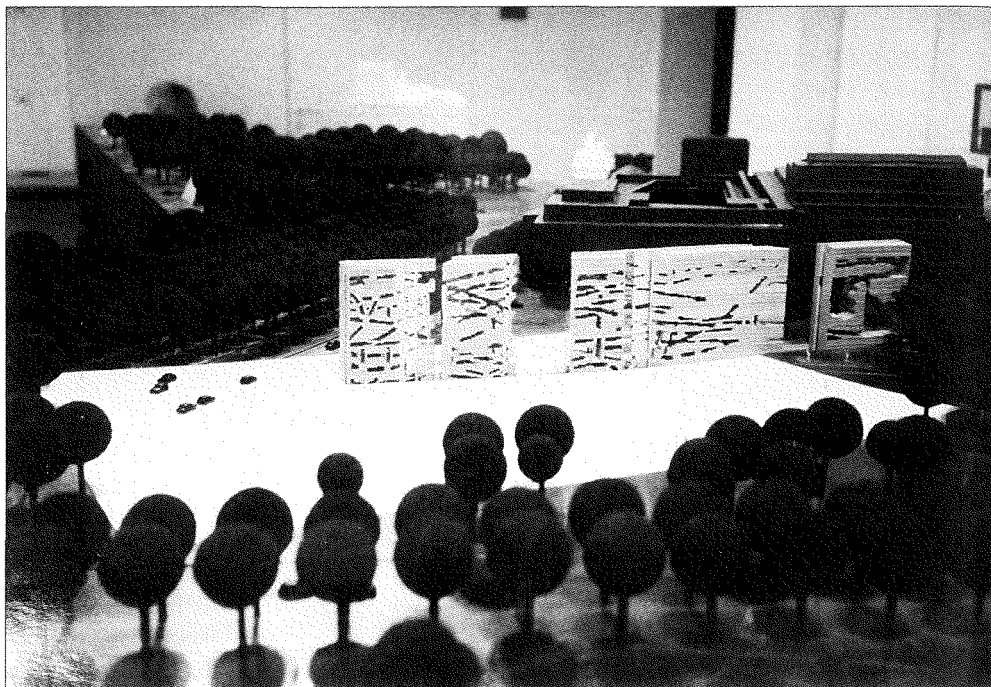
je to opisal kot "nastopno razpravo berlinske republike") priča razpravljanje samo po sebi o precejšnji transparentnosti v območju javnosti, kar zadeva odnos do sodobne zgodovine. Posledice te simbolno povračilne poteze (v kontrastu z zavezanostjo nove vlade finančnim odškodninam žrtvam prisilnega dela pod nacizmom, na primer) pa kljub temu ostajajo zamegljene. Spomenik je spomenik v suspenzu. Presegle so ga razprave, ki dokazujejo, kako anahronistično je to zavzemanje za nacionalne spomenike kot žanr, in kako težko je simbolizirati genocid, pa tudi zapletenost političnega aparata za odločanje, ki mora ne glede na vse, ustvariti domnevne kolektivne simbole.

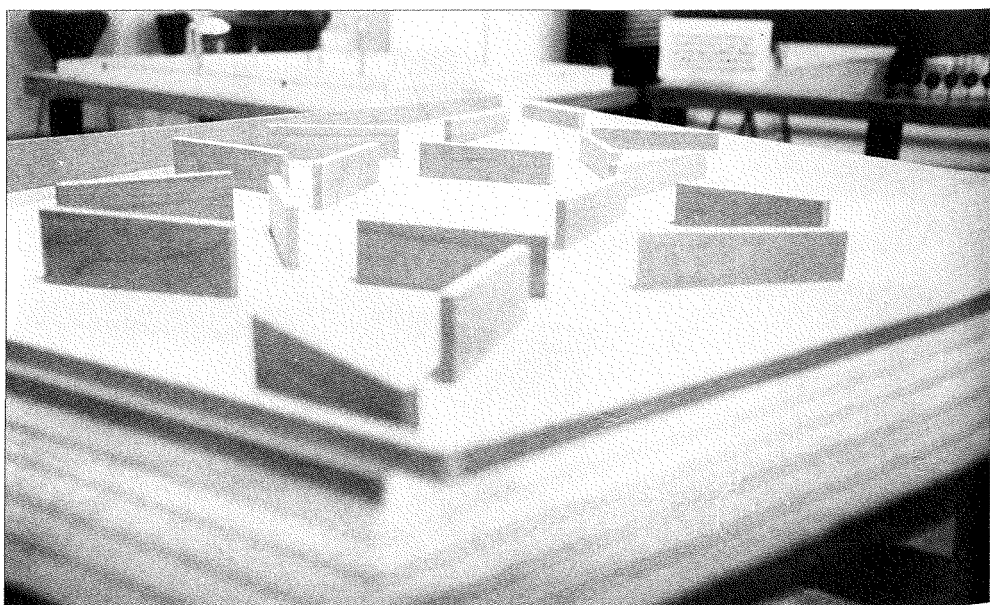
Popravljeni model Eisenmana in Serre
1998

Jochen Gerz
1997

Daniel Libeskind
1997

Gesine Weinmuller
1997

OPOMBE

- ¹ Spomenik ima dve imeni. Vzporedna raba uradnega naziva in krajšega, a bolj razširjenega naziva "Spomenik holokavstu" kaže razliko med nameni organizatorjev in popularnim razumevanjem spomenika. Glej Salomon Korn, "Mit falschem Etikett", *Frankfurter Rundschau*, 4.9.1997, str. 6.
- ² Robert Kudička, "Das falsche Gewicht der Betroffenheit", *Freitag* 37, 5.9.1997, str. 13.
- ³ Glej Peter Michalik, "Das Gedenken ist frei", *Süddeutsche Zeitung* 9.12.1997, str. 16.
- ⁴ To je "osnovna zamisel" kot podlaga za postavitve spomenika po Jäcklu. Glej E. Jäckel, "An alle und jeden erinnern", *Die Zeit* 7.4.1989.
- ⁵ Roshova je to povedala na panelski razpravi o predlaganih rešitvah v Marstalovi galeriji, Berlin 20.1.1998; Jäckel pa po telefonu v razpravi na radiu Deutschlandfunk 3.8.1998.
- ⁶ "Kanzler Kohl lehnt Berliner Entwurf ab", *Frankfurter Rundschau*, 1.7.1995, str. 1.
- ⁷ Glej *Senatsverwaltung für Wissenschaft, Forschung und Kultur (ur.)*, *Künstlerischer Wettbewerb 'Denkmal für ermordeten Juden Europas' (navodila za udeležence razpisa leta 1997)*, Berlin 1997.
- ⁸ Zagovorniki spomenika so opozarjali na politično "sramoto" v primeru odpovedovanja projekta po tem, ko je bil opravljen tako izdelan postopek izbiranja. Glej Christian Meier, "Stachel im Fleisch", *Der Tagesspiegel* 23.1.1998, str. 23.
- ⁹ Klaus Hartung, "Gedenken – aber wie?", *Die Zeit* 24.3.1995.
- ¹⁰ Po Walterju Jensu, navedeno v "Opfer werden aus der Anonymität herausgeholt", *Berliner Zeitung* 18.3.1995.
- ¹¹ Salomon Korn, "Holocaust-Gedenken: Ein deutsches Dilemma", *Aus Politik und Zeitgeschichte* 4, 1997, str. 23–30, navedba s strani 28.
- ¹² Korn, citiran po Stefanie Flamm, "Das Holocaust-Denkmal als Erfolgsgeschichte", *Berliner Zeitung* 11.5.1998, str. 11.
- ¹³ Hartung, "Gedenken – aber wie?", *Die Zeit*, 24.3.1995.
- ¹⁴ Richard Serra na javni predstavitvi predlaganega spomenika v galeriji Marstall 13.1.1998.
- ¹⁵ Peter Eisenman & Richard Serra, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung* (gradivo za novinarje, november 1997).
- ¹⁶ Alison Landsberg, "America, the Holocaust, and the Mass Culture of Memory: Towards a Radical Politics of Empathy", *New German Critique* 71, 1997, str. 63–86, navedeno s str. 74.
- ¹⁷ Kevin Walsh, *The Representation of the Past. Museums and Heritage in the Post-Modern World*, London, Routledge 1992, str. 121.
- ¹⁸ Navedeno po Robertu von Rimscha, "Ich will einen Kunden!", *Der Tagesspiegel* 14.6.1998, str. 3.
- ¹⁹ Eisenman & Serra, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung*, 1997.

- ²⁰ Prav tam.
- ²¹ Prav tam.
- ²² Jochen Gerz, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung* (press release, november 1997).
- ²³ Jochen Gerz, intervju z Detlevom Lückejem, "Wir müssen zur Skulptur werden", Freitag 17, 6.3.1998, str. 17.
- ²⁴ Gerz, *Erläuterungsbericht des Verfassers*, 1997.
- ²⁵ Daniel Libeskind, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung* (press release, november 1997).
- ²⁶ Libeskind, intervju s H. Ftickejem in A. Goldbergom, "Schaun wir mal, was fliegt und was nicht fliegt", *Die Tageszeitung* (revija) 17/18.1.1998, pp. li-iv in str. iv.
- ²⁷ Richard Posner, intervju "Nicht populär, aber öffentlich", *Berliner Zeitung* 12.12.1997, str. 14.
- ²⁸ Gesine Weinmiller, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung* (press release, november 1997).
- ²⁹ Po Udu Beckerju, *Lexikon der Symbole*, Freiburg, Basel in Dunaj, Herder 1992, str. 127.
- ³⁰ Uradni naziv spomenika je "Osrednji spomenik Zvezne republike Nemčije", posvečen "Žrtvam vojne in tiranije".
- ³¹ Po Klausu von Beyme, *Hauptstadtssuche*, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1991, str. 77–111.
- ³² Jens Jessen, "Eine Frage der Hauptstadt", *Berliner Zeitung* 27.8.1998, str. 9.
- ³³ Gerz, *Materialien für die erste Beurteilungssitzung* (sporočilo za javnost, november 1997).
- ³⁴ Gerz, na javni predstavitvi predlaganega spomenika, Galerija Marstall, Berlin 16.1.1998.
- ³⁵ Hermann Rudolf, "Entscheidung über das Trauern", *Der Tagesspiegel*, 13.4.1998, str. 27.
- ³⁶ Michel Friedman, citiran v "Furcht von abstrakten Pfiffigkeiten", *Berliner Zeitung* 21./22.3.1998, str. 9.
- ³⁷ Libeskind na javni predstavitvi spomenika v galeriji Marstall, Berlin 19. 1.1998.
- ³⁸ Eisenman na istem mestu 13.1.1998.
- ³⁹ Eduard Beaucamp, "Baut Serra!", *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3.2.1998, str. 35.
- ⁴⁰ Gerzov intervju "Das dekorative Gemeinwesen", *Die Tageszeitung* 11.4.1995.
- ⁴¹ navedeno v "Gerz zieht Entwurf zum Mahnmahl zurück", *Berliner Zeitung* 28.7.1998, str.11.
- ⁴² Le Ungers in Hans Hollein sta vključila napise v svoja predloga. Odsotnost zgodovinske razlage v smislu besedila-komentarja, napisa ali imena bo omogočala arbitrarnost pomena. To navaja Jens Jessen v "Das undeutliche Mahnmahl", *Berliner Zeitung* 20.1.1998, str. 4.
- ⁴³ Gert Mattenklott, "Denk ich an Deutschland...Deutsche Denkmäler 1790 bis 1990", Sekretariat für kulturelle Zusammenarbeit Nordrhein-Westfalen (ed.), *Deutsche Nationaldenkmale 1790–1990*, Bielefeld, Verlag für Regionalgeschichte 1993, str. 19–47; navedba je s strani 46.
- ⁴⁴ Gl. James Young, "The Counter-Monument: Memory against itself in Germany Today", *Critical Inquiry* 2, 1992, str. 267–296.
- ⁴⁵ Gl. komentar Janesa Younga na tretjem kongresu 1997, "Erinnerung, Gegenerinnerung und das Ende des Monuments", v: Senatsverwaltung für Wissenschaft, Forschung und

- Kultur(ed.), *Colloquium: Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, Berlin, Copy-World 1997, str. 124–125, navedba s strani 125.
- ⁴⁶ Gl. Kudielkin komentar na tretjem kongresu leta 1997, navedeno mesto, str. 140–141, navedba s strani 141.
- ⁴⁷ Kudielka, "Das falsche Gewicht der Betroffenheit", *Freitag* 37, 5.9.1997, str. 13.
- ⁴⁸ Gl. Buddensiegov komentar na tretjem kongresu leta 1997, v: *Colloquium: Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, str. 125–128, navedba s str. 126.
- ⁴⁹ Gl. Harald Fricke: "Toto Monumente, lebendige Leere", *Das Tageszeitung* (revija) 17./18.1.1998, str. iv.
- ⁵⁰ glej Alan Borg, *War Memorials from Antiquity to the Present*, London, Leo Cooper 1991, str. 75.
- ⁵¹ Gl. Mariam Niroumand, "Darsteller und Denklöcher", *Die Tageszeitung* 14.4.1997, str. 15.
- ⁵² Hoffman-Axthelm izhaja v svoji analizi iz arhitekturnih teorij Etienna-Louisa Bouléeja, "Die Ästhetik der Nichtzuständigkeit", Neue Gesellschaft für bildende Kunst (ed.), *Der Wettbewerb für das 'Denkmal für die ermordeten Juden Europas'*, Berlin, Verlag der Kunst 1995, str. 74–83; glej tudi Konrad Liessemann, "Auschwitz als Kunstgenuß", *Freitag* 28.2.1997, str. 9.
- ⁵³ Gl. Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, Paris, Gallimard 1984–93.
- ⁵⁴ Gl. Saul Friedländer (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'*, Cambridge Mass. & London, Harvard University Press 1992, str. 6 in dalje.
- ⁵⁵ Eike Geisel, "Lebenshilfe von toten Juden", *Junge Welt* 14.5.1994.
- ⁵⁶ Stefanie Endlich, "Gedenkstätten und Gedenkort in Berlin", v: S. Endlich & Thomas Lutz, *Gedenken und Lernen an historischen Orten*, Berlin, Edition Hentrich 1995, str. 9–15, navedba s strani 14.
- ⁵⁷ Ta pripis je avtor Peter Carrier svojemu referatu iz septembra 1998 dodal za objavo slovenskega prevoda v začetku marca 1999, da bi bila zgodba – jara kača o berlinskem spomeniku holokavstu povedana do tiste točke, do koder je prišla odtlej, in da bi lahko nakazal, kaj se je glede odnosa države do spomenika v njeni prestolnici spremenilo s spremembo vladne večine na socialdemokratsko stran. (Op. Prev.)

Albert van der Schoot

RACIONALNI RED V TONSKIH LESTVICAH IN PRI ZGRADBI STORŽEV

Prepričanje, da je narava merilo, po katerem ima umetnost ravnanja svoja pravila (*natura artis magistra*), je bilo trdno zasidrano skozi dolga stoletja. Razlogi, zakaj naj bi se umetnost podala k naravi v šolo, pa niso bili tako trdni. V osemnajstem stoletju je prišlo do prehoda od neoklasičnega koncepta narave kot pravilne ureditve in zgleda za človeštvo (tako kot pri Popu v njegovi *Urejeni naravi* – *Nature methodized*) k romantični zamisli o človeku, ki ga narava vsega prevzame (v skladu z Burkovo *Radostno uzvišenostjo*). S tem, da bom prikazal dvoje razhajanj na zelo različnih področjih, nameravam pokazati, kako je tudi v drugih obdobjih in celo na pronicljivejši način ideja *notranje racionalne urejenosti narave* prišla v neskladje z bolj praktičnim izkustvenim odnosom do te zadeve.

V svojih *Instituzioni Armoniche* iz leta 1558 je italijanski glasbeni teoretik Giuseppe Zarlino predlagal, da se uvrstijo med konsonantne intervale poleg oktave, kvarte in kvinte tudi terca in seksta. Če bi to potezo ocenjevali z zgodovinskega vidika, bi lahko rekli, da je bil za ta popravek pitagorejskega nauka tedaj že skrajni čas. Terca in seksta sta bili postopno sprejeti kot harmonično varni zatočišči že tam ob najzgodnejših oblikah pojavljanja polifonije. Toda šele pri Zarlinu je zvišana terca dobila prestižno mesto kot eden od vogalnih temeljev harmoničnega okvira. Zarlinov popravek označuje konec prevlade pitagorejskega *tetraktysa* (štirje konsonantni intervali) kot teoretičnega temelja harmonije; *tetraktys* dopušča med konsonantne uvrstiti le tiste intervale, katerih racionalno bistvo se da izraziti s prvimi štirimi števili.¹ Zarlino uvede nov koncept v glasbeno teorijo: *senario* (šest konsonantnih intervalov), s katerim namesto štirice postavi šestico za mejo obsega razumnega merila pri oblikovanju konsonantnih intervalov. Tako vstopijo v racionalni red zvišana terca (5:4), znižana terca (6:5) in njuna obratna partnerja, znižana seksta (8:5, kjer 8 velja za podvojeno 4) in zvišana seksta (5.3). Beneški mojster je verjel, da se da *doseči naravno (ali čisto) intonacijo* z utemeljitvijo vseh intervalov tonske lestvice v kvinti in zvišani terci. To vodi k edinemu tipu intonacije, ki ga je Zarlino voljan priznati za naravnega.² Z drugimi besedami: Zarlino niti ni *zavrnil* pitagorejskega načina mišljenja, katerega smisel je naravni racionalni red, utemeljen v numerični ontologiji, ampak ga je *ohranil* tako, da je razširil obseg temeljnih števil do šestice.

Napad na ontološki temelj takega načina razmišljanja je bil prepuščen Vincenzu Galileu, očetu slavnega astronoma, ki je bil tudi Zarlinov učenec.

Galilei ne sprejema učiteljevega vodila o *senariju*. Še posebej se spoprime s statusom kvinte in terce kot 'naravnih' intervalov. Česa takega ni, pravi Galilei: vsi intervali in vse tonske lestvice so nastale s človeško konvencijo. Natančna racionalna razmerja (v matematičnem smislu kot nekaj, kar se da izraziti kot razumnost celih števil) tu nimajo nobenega posebnega pomena. Kar se tega tiče, ni nikakršne načelne razlike med glasbenimi intervali in besedami 'naravnega' jezika.

Galilejeva kritika, uperjena proti avtoriteti lastnega učitelja, je bistvena. Zamisel, da bi lahko bili konsonantni intervali karkoli drugega razen razumna števila, bi zvenela absurdno v največjem delu evropske zgodovine. Utemeljitev takega pojmovanja seže nazaj vsaj do Platonovega *Timaja*, kjer je razumskost *tetraktysa* izhodišče za ustvarjeni red kozmosa. Galilejeva kritika torej očitno predstavlja precej več kot le muzikološko opazko; v njej pride do izraza paradigmatični obrat, ki bo za vedno povezan z imenom njegovega sina. A preden se globlje posvetimo razgreti razpravi med mojstrom in njegovim učencem, si bomo ogledali spopad v povsem drugačnih okoliščinah in času – ne o človeškem proizvodu, ampak takega, ki zadeva delo narave same.

Proti sredini devetnajstega stoletja se je razvnela razprava botanikov o tem, kako narava razporeja nekatere zasnove okoli središča – tako kot liste okoli stebila, luske na borovem storžu, semena na sončničnem cvetu in podobno. Čeprav se čudimo presenetljivim spiralnim strukturam, ki se kažejo pri teh rastlinah, se pogosto ne zavedamo, da teh spiral sprva ni bilo. Na dan prihajajo korak za korakom, pravzaprav se porajajo sončnična semena eno za drugim v natančno določenem redu, ki mu lahko sproti sledimo. Spirale, ki jih vidimo, so le drugotni pojav spiral, ki jih ne vidimo, naletimo pa nanje, če povežemo luske v red, po katerem so vzbrstele. Tej spirali bomo rekli *temeljna spirala* (glej na sliki 1.: številčni red 1-2-3-4 itd.), medtem ko se sosednjim vzporednicam, potem ko postanejo vidne, reče *parastihije* (na sliki 1 6-14-22-30 ali 19-27-35-43 itd.).

Okrog leta 1830 je imel nemški botanik Alexander Braun imenitno idejo, da bi natančni vrstni red teh lusk uporabil pri klasifikaciji storžnjakov.³ Klasificiranje je bilo pri botanikih priljubljen konjiček, pretanjene razlike med izraslostjo lusk pri različnih vrstah stožčastih rastlin bi lahko ponudile popoln oprijem za obvladovanje razlik med njimi in za poimenovanje teh razlik. Da bi prišel do teh oznak, je Braun v botanično govorico uvedel pojem *divergence* (*razmičnosti*). Z oznako določene *divergence*, denimo 8f21 (tako kot pri storžu na sliki), je imel Braun v mislih, da je bilo na poti, na kateri je temeljna spirala obkrožila stožec natančno osemkrat, enaindvajset lusk.⁴ Predpostavka tega projekta je, da se (v konkretnem primeru) dvaindvajseta luska umesti natančno nad prvo. Braunov koncept predpostavlja, da poleg parastihij vsak storž izkazuje tudi *ortostihije* (na sliki: 1-22-43-64, ali 9-30-51-72 itd.). Braun čisto

zares verjame, da je po sosledici naravnega števila lusk fundamentalna spirala prišla do polnega kroga, tako da lahko mero števila lusk in števila rotacij izrazimo z eksaktnim racionalnim številom.

Kje pa! sta vzkliknila francoska znanstvenika, ki sta se začela ukvarjati s stožčastimi rastlinami približno ob istem času kot Braun. Auguste in Louis Bravais opazujeta iste storže kot Braun, vidita pa nekaj povsem drugega. Še zlasti ne vidita serij razločno različnih mer v razmikovanju pri rastlinah. Braunovo razlikovanje je gola iluzija, pravita onadva. Narava je iznašla najboljši kot za vsaditev vsake naslednje luskine; ta kot zagotavlja, da imajo vse zasnove optimalni prostor za rast, ki ostaja nespremenjen ob vsakem primeru: $137^{\circ} 30' 28''$.⁵ To ustreza ponavljanju preseka kroga po zlitem rezu, ki je iracionalno merilo, in ne more, kar se tega tiče, nikdar privedi do racionalne klasifikacije, kakršno je hotel najti Braun. Je pa kljub temu *konstantno* merilo – edino, ki vsem zasnovam jamči enake pravice. Celotni organizem ima korist od take enakopravne razdelitve. Raziskovanja v zadnjem času⁶ so pokazala, da se narava obnaša prav na ta način; ni potrebno segati po genetskem ali smotnostnem načelu, da bi odkrili, kako je sončnični cvet znova in znova razdeljen tako, da se vsaka nova zasnova umesti po pravilu zlatega reza.

Oba spora, oni renesančni o domnevni racionalnosti tonskih stopenj in ta iz devetnajstega stoletja o domnevni racionalnosti storževih luskin, izvirata iz nasprotujočih si konceptov o vlogi racionalnega reda v naravi. Seveda imata oba para nasprotnikov med seboj dosti skupnega, kar pač sodi k tistemu, kar tudi nasprotnike v določenem obdobju družijo. Zarlino in Galilei pogosti kličeta na pomoč “stare”, da bi podprla lastne poglede; oba verjameta, da so antični predhodniki dali zgled, in to niti ne toliko s takratno visoko stopnjo kulturnega razvoja, ampak s tem, da so bili bližje *naravi*, torej s tem, da so bolje doumeli *naravni red*.

Zarlino verjame, da se je Mati Narava omejila na dobro premišljeno mero popolnosti, ko je ustvarila razlike med posameznimi primerki, ki pripadajo isti vrsti, namesto da bi zgolj vedno znova ponavljala isti idealni pravzorec. Zato pohvali stare, ki so prenesli to načelo v glasbo, pri kateri se je treba izogibati ponavljanju identičnih konsonantnih intervalov:

“Ko so prišli do popolne konsonance, so bili prepričani, da so dosegli smoter in popolnost, h katerima glasba stremi, in da ne bi dajali ušesu preveč te popolnosti, je niso hoteli neprestano ponavljati. Pravilnost in odličnost te občudovanja vredne in koristne omejitve se potrdi v delovanju Narave, ki ob rojevanju posameznih primerkov vsake vrste naredi le-te na splošno podobne drug drugemu, pa vendarle različne v kaki posameznosti – in različnost ali raznolikost nudita obilo ugodja našim čutom. To občudovanja vredno ureditev mora skladatelj posnemati, kajti bolj ko bodo njegove poteze podobne potezam naše velike matere, bolj ga bodo cenili. Na to pot pa ga vabijo števila in sorazmerja, kajti v njihovem

naravnem redu lahko odkrijemo dve podobni sorazmerji, ki neposredno sledita ena drugi..."⁷

Vinzenzo Galilei se je vpletel v drugačen spopad. Bil je član Camerate v Firencah, intelektualne elite humanističnih učenjakov in plemičev, ki so tlakovali pot povsem novi obliki umetnosti, spektaklu, ki bo osvojil evropske odre sedemnajstega stoletja: operi. Opera je značilna umetniška oblika, ki se ni razvila iz samolastnega napredka glasbene prakse, ampak so jo pripravljali po vnaprejšnjih načrtih. Poglavitna pobuda je prišla iz florentinskega odpora proti sočasni ('žmoderni') polifoniji. Galilejev *Dialogo della musica antica e della moderna*⁸ predstavlja trdno zahtevo po novemu tipu glasbe (lahko bi rekli 'postmodernem'), ki bi ustrezal naravnemu izražanju človeških čustvovanj – namen, ki mu polifona glasba s svojo notranjo strukturo simultanih melodij, ki so izražale več besedil hkrati, nikakor ni mogla biti kos. Polifonska glasba Galilejevih sodobnikov je bila žalitev človekove narave, kot pravi sam, in namesto nje za navdihujoče vodilo postavi antično glasbo.

V bistvu razlike v pogledih med Zarlinom in Galilejem niso tako velike, kot bi se zdelo na osnovi njunih osebnih razprtij. Galilei bi ne imel težav s citatom, ki smo ga navedli iz Zarlina, kar zadeva zaželeno raznolikost pri intervalih, Zarlino pa bi se z vsem srcem strinjal s Cameratinim postavljanjem besed nad melodijo, kadar naj bi bilo besedilo uglasbeno. To so bila osrednja vprašanja tistega časa, in oba avtorja sta se tega dobro zavedala. Na nesrečo pa je imela oba v rokah strast, 'da do skrajnosti nasprotujeta drug drugemu'.⁹ Prednost, ki jo ta poteza ponuja kasnejšim raziskovalcem, je v tem, da sta njuna različna pogleda na pomen racionalne ureditve dovolj poudarjena in zato jasno izrazita razliko med Zarlinovim neoplatonizmom in Galilejevim bolj izkustvenim pristopom. Empirično raziskovanje, kakršnega so prakticirali raziskujoči renesančniki, ni samo po sebi zavračalo racionalne sorazmernosti. Galilei si je naredil ime v zgodovini glasbene teorije s tem, da je popravil tisto, kar so v srednjem veku imeli za lastno Pitagorovo stališče: odkritje sorazmernih odnosov med težo kladiv, ki jih uporablja kovač, in višino zvokov, ki pri tem nastanejo. Vsak srednjeveški glasbeni teoretik je vedel: če dobimo določeno višino tako, da obesimo utež na struno, bomo oktavo k tej višini dobili tako, da bomo na isto struno obesili dvakratno težo, kvinto pa s poldrugo, in tako naprej. Z drugimi besedami: ta merila naj bi predstavljala preprosto inverzijo lažje ugotovljivih meril po dolžini strun, ki so dale iste intervale. Nič takega, pravi Galilei: da bi te intervale proizvedli s težo, bi morale biti uteži v *kvadratno* obratnem sorazmerju z dolžino strun. Njihov odnos do perfektne konsonantnih intervalov se da še vedno perfektno izraziti v obliki razmerij celih števil, toda nič več s tradicionalnimi števili, ki vzpostavljajo *tetraktys*.

Kako je prišel Galilei do tega? Če sledimo njegovim opevanim opozorilom na eksperimentalno metodo (*con il mezzo dell'esperienza*), bi lahko utemeljeno predpostavili, da je to ugotovil s poskusi.

Kot smo videli, se tudi Zarlino ni oklepал *tetraktysa*, da bi izrazil merilo za nepopolne konsonance, toda svojo argumentacijo je podprl z redom povsem drugačne vrste. Čemu bi bil *senario* in ne *tetraktys* temelj našega umevanja harmonije? Dalo bi se uganiti:

- Bog je svet ustvaril v šestih dneh
- est zodiakovih znakov je vedno nad zemljo, drugih šest je nevidnih
- obstaja šest 'planetov' (toliko jih je poznal Zarlino: Saturn, Jupiter, Mars, Venera, Merkur in Luna)
- mam šest smeri (zgoraj, spodaj, spredaj, zadaj, levo in desno; za to kliče Zarlino na pomoč kot pričo Platona)
- število šest se po tradiciji časti kot 'popolno število', saj je enako vsoti svojih deliteljev 1, 2 in 3, še več, je celo njihov zmnožek
- v glasbi obstaja šest 'avtentičnih' in šest 'plagalnih' načinov.

Zarlino našteva še številne druge razloge¹⁰, toda tudi teh šest zadošča, da opozorim na prepad, ki loči Zarlinov duhovni svet od njegovega učenca Galileja, ki je bil zgodnji predhodnik *enakomerno temperirane uglasitve* in ni imel občutka, da bi bilo karkoli izgubljeno, če se odpovemo popolnoma racionalno urejenim intervalom. Zarlino pa si, prav nasprotno, ni mogel prave intonacije predstavljati drugače, kakor z *numeri sonori senaria*, kot kaže tudi ilustracija iz njegove knjige: dobro urejen svet glasbenih intervalov s *senariom* v središču (glej sliko 2).

Spor med Alexandrom Braunom in bratoma Bravais je umeščen v drugačno dobo in poteka v ozadju drugačnih znanstvenih strategij. Eksperimentalna potrditev je postala del in dediščina pravilnega znanstvenega obnašanja davno prej, preden je Braun razvil svojo teorijo, in tudi sam se od tega ni odmikal: on in njegov sodelavec Carl Schimper sta zbrala na tisoče lusk s storžev, jih natančno razporedila in klasificirala. Pa vendar je Brauna gnala neka druga strast, ne strast zbiratelja ali klasifikatorska nevroza – hotel je razkriti skrito načelo, ki stoji za naravnim redom in ga podpira, da ta postane viden v ureditvi listov, semen, cvetnih listov in lusk okoli osišča. Kar je Braun odkril, je fascinantno, a še mnogo bolj je fascinantno, če vemo, kaj je hotel najti. Braun se je po lastnih besedah odpravil na lov za 'radostno slutnjo zakona, ki je utemeljen globoko v življenju rastlin' (*freudige Ahnung eines tief im Leben der Pflanze gegründeten Gesetzes*).¹¹ Za ta smoter pa natančni opis in klasifikacija na osnovi izgleda stožcev nista zadoščala. Braun je verjel, da pri iskanju svojega skritega zakona stopa po stopinjah narave same. In ko je naletel na konstitutivno spiralo, razvrstitev, ki je določala položaj vseh lusk, je pozdravil 'to čudežno pravilnost ureditve' (*wunderbare Gesetzmässigkeit der Anordnung*) s skorajda verskim spoštovanjem: "V tej zadnji, Eni Vrsti, ki se je končno posvetila našim pričakovanjem, ugledamo pravi cilj našega upanja, Enotno Podlago razporeditve listov, iz katere izhaja vsa številčnost in raznolikost posamičnih razvrstitev."¹²

Braunova podoba s pogledom od zgoraj na storž, umeščen v krožnico, izkazuje ta razumni red (glej sliko 3). Skorajda spominja na sliko iz Zarlinove knjige: zaokroženi način mišljenja, ki se vedno vrača k lastnemu izhodišču.

Med enotnostjo in raznolikostjo obstaja v Braunovi zamisli naravnega reda zanimivo nasprotje, ki se ga da primerjati s tem, kako Zarlino opravi s popolnostjo konsonanc in njihovim nujnim razlikovanjem v glasbeni skladbi. Enotnost, ki je trdno zagotovljena v vseobsegajoči nadvladi temeljne spirale, služi kot pogoj, ki prinaša na dan množico razlik – razlike, po katerih se ločijo in dajo označiti različne vrste stožcev. Braunov cilj je klasifikacija, ki bi bila v skladu z Linnéjem in bi jo dosegli s pomočjo empiričnih opazovanj, toda njegova urejevalska zamisel pripada sferam prevladujočega racionalnega reda. Z drugimi besedami, Braun obravnava *divergence*, kot bi bile glasbeni intervali v skladu s tradicionalnim sistemom uglasitve, in to počne na osnovi trdno vkoreninjenega notranjega prepričanja, da se narava tako obnaša. Braunov filotaksis (razporeditev listov) odraža red čiste ali naravne uglašenosti.

In tej vnaprej podstavljeni zamisli brata Bravais nasprotujeta. Posebne klasifikacije različnih *divergenc* ni; kadar skušamo prilagoditi katero od Braunovih razumnih oznak konkretni rastlini, se zdi izbira med na primer 8f21 ali 13f34 pogosto povsem poljubna. Nobeno od Braunovih domnevni opazovanj ni tako natančno, kot bi sklepali po natančnosti racionalnega merila. Brata pazljivo podpreta to svojo trditev s številnimi ilustracijami. Saj ne nasprotujeta veljavnosti Braunovih enako pazljivih opazovanj, pač pa samemu statusu izhodišča, ki je vodilo opazovanja v smer, kakršno zaključujejo Braunovi navedeni sklepi. Izhodišče je bil koncept ortostihije, ki (če ostanemo pri metafori, ki smo jo pravkar nakazali) v Braunovem sistemu povsem botanične uglasitve izvaja vlogo *oktave*, izhodiščne točke za vse druge intervale. Velik vpliv Braunovih pogledov nam postane jasen, če beremo Carla Friedricha Naumanna, ki je imel ortostihijo za 'pravo bistvo' (*das eigentliche Wesen*) in parastihije za '*navadni fenomen filotaksisa*' (*ein blosses Phänomen der Blattstellung*).¹³ Alternativo, ki sta jo ponudila brata Bravais, se da zvesti na dajanje enakih pravic vsem počelom na enak način, kot imajo vsi toni enake pravice do enake uglašenosti – z dodatkom, da v primeru rastlin za to enakost jamči narava.

Poleg natančne razlage lastnega nauka sta se brata Bravais izrazila o Braunu tudi v posebnem članku.¹⁴ Ton tega članka, v nasprotju z Galilejevim do Zarlina, je nežen in spoštljiv; Braun in Schimper prejmeta dovolj priznanja za svoje raziskovanje, in nasprotovanje pojmu *ortostihije* je zelo pazljivo predstavljeno. Braun je v svojem kasnejšem knjižnem odgovoru bratoma manj zadržan.¹⁵ Da bi ugovarjal francoskemu spodbijanju, bi Braun rad našel teoretski količek s področja, kjer se je pojmovanje racionalnega reda razvilo in postalo splošno sprejeto: kristalografija. In ker je to slučajno bilo področje, ki ga je Auguste Bravais

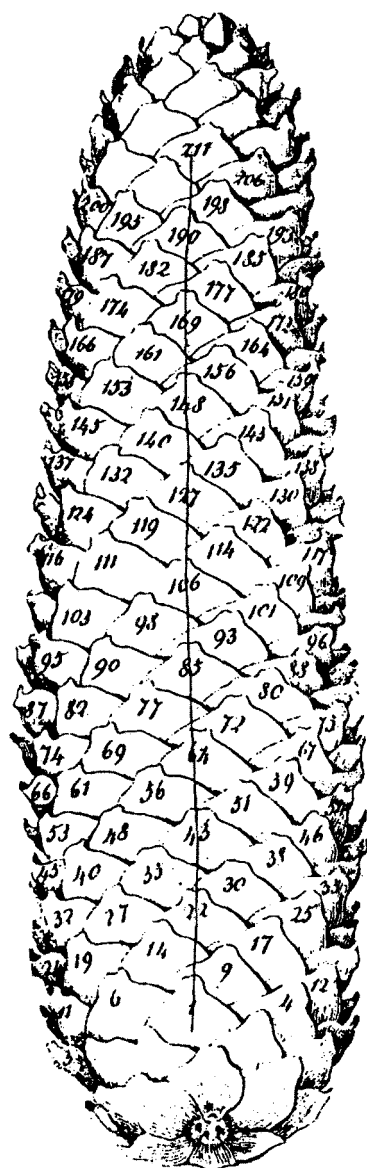
posebej obvladal, in glede na to, da je bil prav on med začetniki ugotavljanja, katere vrste kristalov so morfološko možne, se zdi, da Braun tolče svojega nasprotnika na njegovem lastnem terenu, ko trdi, da je brisanje razlik med nekaterimi racionalnimi divergencami nekaj podobnega kot če bi izjavili, da si kristalne oblike med seboj v resnici niso različne, ker imajo vse kroglo za svojo mejo.¹⁶

Ta argument zveni močnejše, kot v resnici je. Kristalne oblike so različne zaradi zgradbenih razlogov; če to postavimo nasproti filotaksisu, je tu vsaka posamična oblika rezultat različnih kemičnih sestavov, ki se povsem določno vzpostavljajo že od začetka. Kakršnekoli že so možnosti, krogle ni med njimi. Kljub temu pa je ta ugovor imenitna ilustracija Braunovega načina mišljenja. Hotel bi predstaviti svoj krovni zakon kot ureditveno načelo, ne pa kot posplošitev izkustvenih dejstev. Transcendentalna enotnost se mora pojaviti pred čuti kot pojavná raznolikost. Vladavina resnice ni v izkustvu, ampak v duhu: "Vsa resnica je umska", pravi Braun, in dodaja, da 'vsa dejstva postanejo pripoznane resnice šele potem, ko jih lahko z umom spravimo skupaj'.¹⁷

Skoraj presune nas, ko beremo, kako je Nees von Esenbeck, avtor uvoda k nemškemu prevodu pisanja bratov Bravais, skušal posredovati med prispevkoma obeh strani in ju spraviti skupaj: potem ko je pojasnil, da sta njegova sonarodnjaka Braun in Schimper utrla pot in poskrbela za poglobljena odkritja, pohvali brata Bravais za njuno precizno matematično uskladitev zadeve. Odkritje 'bistveno iracionalnega sorazmerja' (*das wesentlich irrationale Verhältniss*), ki se tiče divergenc, vodi po njegovem naziranju k 'idealni neskončnosti fundamentalne spirale' (*die ideale Unendlichkeit der Grundwendel*). In nadaljuje: žoba pomenljiva rezultata sta odrešujoča ne samo za metamorfozo rastlin, ampak tudi za filozofsko kontemplacijo o urejenem svetu. To potrjuje prepričanje, da se celo izvirno razumne razporeditve listov podredijo temeljnemu zakonu iracionalnega {phyllotaxis}, in jih prepoznamo kot navadne mnogokratnike letih.¹⁸

To je osupljivo stališče, ki kombinira matematični sklep bratov Bravais, kolikor zadeva ureditev listov, z Braunovim filozofskim idealizmom, ki zadeva temeljni red, kakršen prevladuje v naravi – in mu še vedno uspe vriniti zamisel, da so te ureditve živirno razumne'.

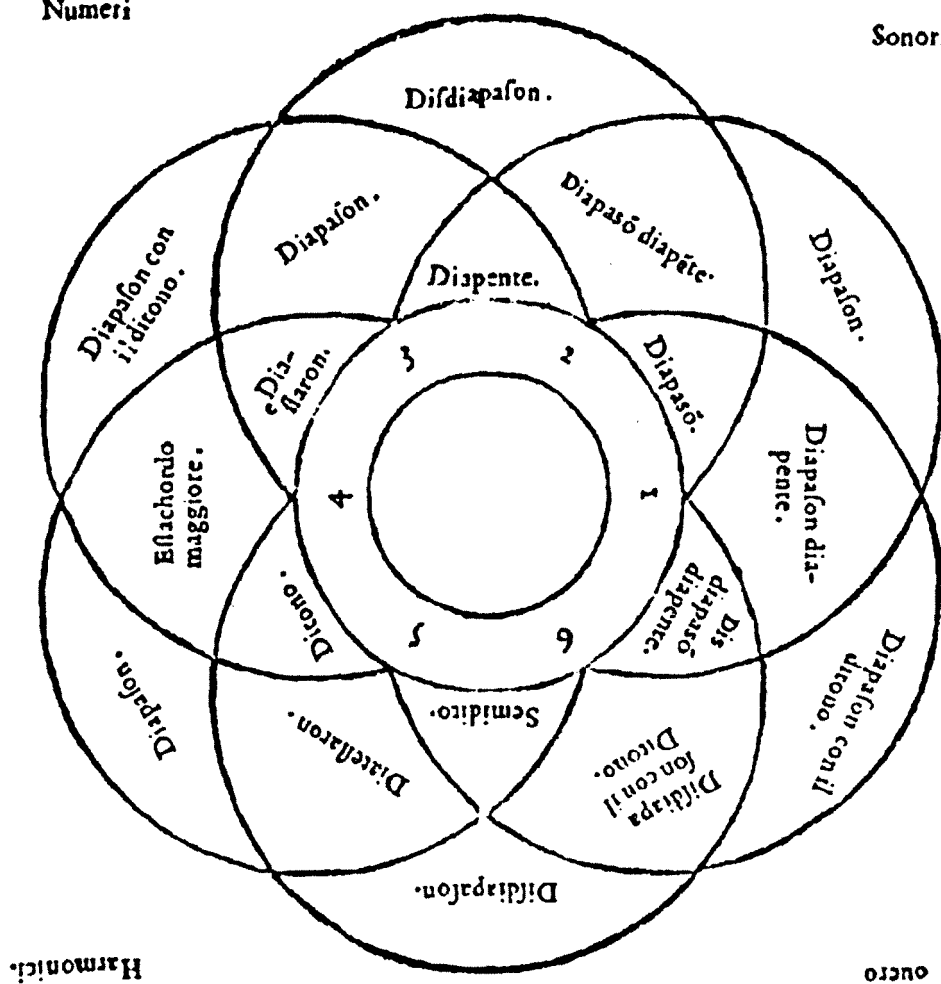
Ni težko zaokrožiti dejstev, ki zadevajo glasbene intervale ali botanične osnove tako, da je potrjena hipoteza o racionalnem redu. Tonske lestvice in storževe luske so si res zelo blizu. Toda do te racionalnosti pride zaradi človeškega ovrednotenja. Ali potemtaka narava izkazuje racionalno ureditev ali ne, je odvisno od narave našega koncepta naravnega reda, ne pa od narave same narave.

Slika 1

Numeri

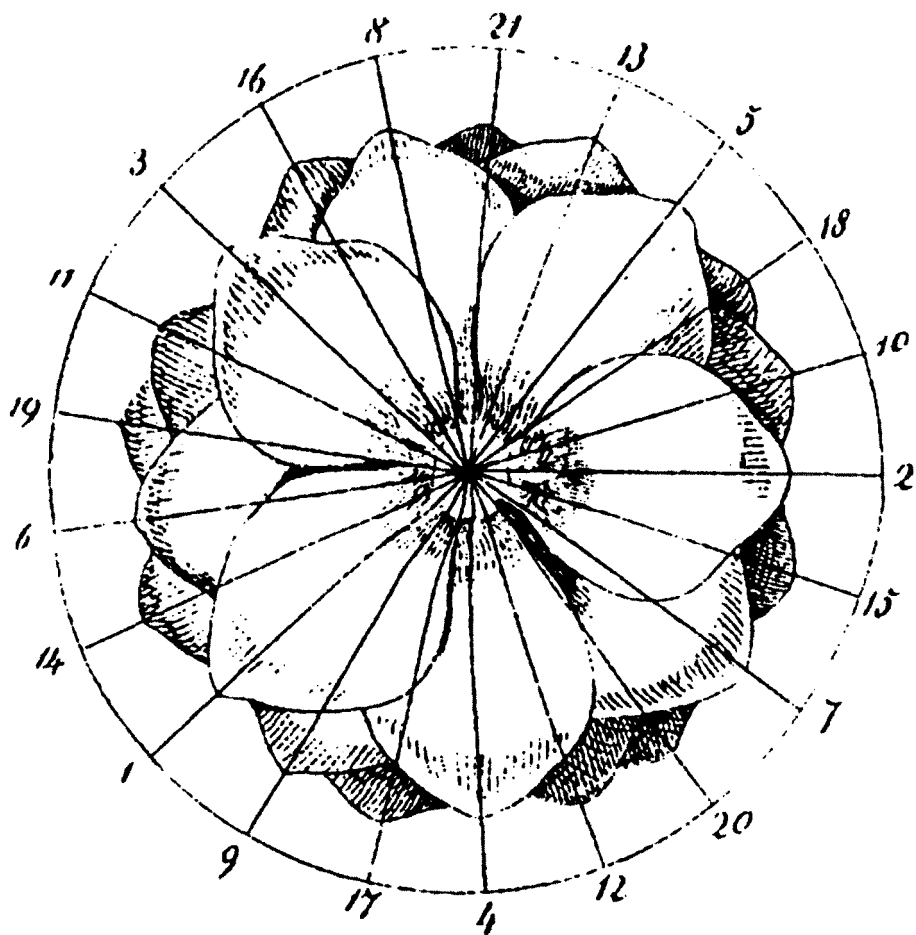
Sonori

Hammond.

סחנ

Slika 2

Slika 3

OPOMBE

- ¹ To pa so oktava (1:2), kvinta (3:2) in kvarta (4:3), in seveda sama po sebi razumljiva prima (1:1).
- ² Čisto in naravno sta še vedno sinonima za te vrste intonacijo (v nemščini: *reine ali natürliche Stimmung*).
- ³ A. Braun, 'Vergleichende Untersuchung über die Ordnung der Schuppen an den Tannenzapfen als Einleitung zur Untersuchung der Blattstellung überhaupt', v: *Nova Acta Academicae Caesareae Germanicae Leopoldianae*, št. 15–1830, str. 199–401; ponatisnjeno v knjižni obliki v Bonnu 1931. Navedbe strani v tem članku se nanašajo na knjižno izdajo.
- ⁴ Števec in imenovalc razmika na splošno ustrezata številom $(n-1) : (n+1)$ po Fibonaccijevi seriji 1,1,2,3,5,8,13,21,34...
- ⁵ L. & A. Bravais, 'Essai sur la disposition des feuilles survisériés', v: *Annales des Sciences Naturelles*, Seconde Série, 8. knjiga, 1837, str. 70 in 71.
- ⁶ S. Douady & Y. Couder, 'Phyllotaxis as a Physical Self-Organized Growth Pattern', v: *Physical Review Letters*, Knjiga 68, št. 13–1992, str. 2098–2101.
- ⁷ G. Zarlino, *Instituzioni Armoniche*, v: O. Strunk (ed.), *Source Readings in Music History*, Vol. II – *The Renaissance*, New York/London 1965, str. 44–45.
- ⁸ Izšlo v Firencah 1581. leta.
- ⁹ D.P. Walker, *Studies in Musical Science in the Late Renaissance*, Leiden 1978, str. 16.
- ¹⁰ Gl. C.V. Palisca, *Humanism in Italian Renaissance Musical Thought*, New Haven/London 1985, str. 284.
- ¹¹ *Vergleichende Untersuchung*, str. 3.
- ¹² 'In dieser uns in der Erwartung vorschwebenden letzten, Einen Reihe erblicken wir das wahre Ziel unserer Hoffnung, ned Einen Grund der Blattstellung, auf dem alle Vielheit und Vielartigkeit der Reihen beruhen muss.', *Vergleichende Untersuchung*, str. 22.
- ¹³ C.F. Naumann, *Über den Quincunx als Grundgesetz der Blattstellung vieler Pflanzen*, Dresden/Leipzig 1845, Predgovor.
- ¹⁴ Dodano k nemškemu prevodu njunega dela: L. & A. Bravais, *Über die geometrische Anordnung der Blätter und der Blütenstände*, Breslau 1839.
- ¹⁵ A. Braun, *Betrachtungen über die Erscheinung der Verjün in der Natur*, Leipzig 1851.
- ¹⁶ *Betrachtungen*, str. 126.
- ¹⁷ A. Braun, 'Dr. Carl Schimper's Vorträge über die Möglichkeit eines wissenschaftlichen Verständnisses der Blattstellung' v: *Flora*, Leto 18, I. del, 1835, str. 146.
- ¹⁸ Zdi se, da v nemškem besedilu manjka neka beseda; morda naj bi na mestu za besedo *irracionalno* ponovno stala beseda *ureditev listov* (filotaksis); ždiese beiden bedeutsamen Resultate sind Lichtpunkte nicht allein für die Pflanzenmetamorphose, sondern für die

philosophische Betrachtung der organisierten Welt überhaupt. Man sieht mit verstärker Überzeugung, wie selbst die ursprünglich rationalen Blattstellungen der Pflanzen sich dem Grundgesetze der irrationalen – unterordnen, und als blosse Vielfache derselben erkannt werden..." A. & A. Bravais, *Über die geometrische Anordnung der Blätter und der Blütenstände*, Breslau 1839, str. V/Vl.

Gregorz Dziamski

NEZAUPANJE DO METAPRIPOVEDI V UMETNIŠKI GOVORICI SREDNJE EVROPE

Nezaupanje do metapripovedi dojemamo kot znak postmodernega stanja duha, kot prevladujočo obliko in strukturo postmoderne senzibilnosti in mišljenja. "Če poenostavim do konca", pravi Lyotard, "bi določil postmoderno kot nezaupanje do metapripovedi."¹ Kaj to nezaupanje do metapripovedi pomeni za umetnost in govorjenje o umetnosti? Kakšna je tu vloga filozofije umetnosti, še zlasti če upoštevamo še eno Lyotardovo opazko, namreč da odvečnost metapripovedi sovпада s krizo metafizične filozofije? Tem vprašanjem bi se rad približal s posebnega srednjeevropskega vidika.

Vidni poljski umetnostni zgodovinar Mieczysław Porębski je v spominih na študentska leta v povojnem Krakowu zapisal, da je mladenič, ki ga je zanimala sodobna umetnost, tedaj lahko izbiral med tremi kanoni mišljenja o umetnosti dvajsetega stoletja: francosko-pariškim, nemško-ekspresionističnim in mednarodno-avantgardnim.²

Prvi model se je opiral na prepričanje, da se je moderna umetnost rodila v Franciji, izvore pa je imel v francoskem impresionizmu in njegovih neposrednih naslednikih. Posebnost tega modela je bil "frankocentrizem" – prepričanje o popolni umetniški prevladi Pariza kot središča umetnosti dvajsetega stoletja. Vse, kar je bilo pomembno in bistveno za sodobno umetnost, je prihajalo iz Pariza in odtod žarčilo v ostalo Evropo, ki je z različnim uspehom sledila pariškim trendom in modam. Francoska, natančneje pariška šola je postala model in poglobitvena točka sklicevanja na umetnost in misel o umetnosti v drugih deželah.³

Nemško-ekspresionistični kanon se je opiral na drugačno zamisel, namreč na koncept nacionalnih razlik v umetnosti. Umetnost je bila tu dojeta kot izraz posebnega nacionalnega duha, ekspresija nacionalne identitete in narodovega posebnega značaja, ki se je razlikoval toliko, kot so si bili tudi narodi med seboj različni.

Zadnji, mednarodno-avantgardni model so razvili umetniki, ki so izoblikovali ideologije različnih avantgardnih skupin, in kritiki, ki so jih spremljali in podpirali. Ta model poudarja mednarodno skupnost novatorjev, ki so razvijali univerzalni jezik umetnosti.

Pred drugo svetovno vojno so imeli v Srednji Evropi vsi trije kanoni svoje častilce.

Trdno prepričanje o dominantni vlogi Pariza, prepričanje, da Pariz določa zgodovinske usmeritve sodobne umetnosti, je postalo popularno v

Srednji Evropi že precej pred prvo svetovno vojno. Ta pogled je okrepila znamenita razstava "Razvoj impresionizma v slikarstvu in kiparstvu", ki je bila postavljena leta 1903 v prostorih dunajske secesijske palače, in knjiga nemškega zgodovinarja Juliusa Meier-Graffeya "Razvojna zgodovina moderne umetnosti", ki jo je navdihnila ta razstava (1904). Ne kaže prezreti pomembne vloge umetnikov iz Srednje Evrope, ki so preživeli dosti let v pariškem umetniškem okolju, in ki so širili francosko umetnost ter prenašali njene dosežke v lastne dežele; tu kaže omeniti madžarskega umetnika Jozsefa Rippl-Ronaija (1861 – 1927), poljskega Józefa Pankiewicza (1866–1940) in Čeha Frantiseka Kupko (1871–1957), ki je bil najmlajši, a tudi najbolj znan med njimi. Pariz je bil neskončno privlačen za mlade madžarske umetnike iz skupine "Nylcak" ("Osem", ustanovljena 1909), za mlade Čehe iz skupine ustvarjalnih umetnikov (iz leta 1911), ki so se navdušili nad kubizmom, pa tudi za Pankiewiczzeve učence, saj je bil v tem času profesor na umetniški akademiji v Krakóvu. Študentje krakovske akademije, ki so sledili napotkom Pankiewicza in drugih učiteljev, so odšli leta 1924 študirat v Pariz in tam ustanovili t.i. pariški komite, ki se je v kratkem (1925) spremenil v oddelek krakovske umetniške akademije. Moses Kisling je dobro zadel, ko je izjavil, da je bila krakovska akademija "najliberalnejša akademija na svetu".

Nemško-ekspresionistični model je bil popularen v Srednji Evropi zato, ker je imel zveze z romantično tradicijo, ki je bila v tem delu Evrope močnejša kot kjerkoli drugje. Romantična tradicija je poudarjala pomen kulture za določanje nacionalne identitete, in gledala na umetnost kot sredstvo "v službi ljudstva", ki se je vmešalo v spopade za nacionalno neodvisnost in izražalo duhovna stremljenja naroda. Tak pristop k umetnosti se je zdel mladim umetnikom z začetka stoletja anahronističen. Nacionalni koncept se jim je zdel primeren za devetnajsto stoletje, in so ga dojemali kot omejitve, ki je še slabša in še bolj nevarna od narodove zasužnjenosti, ker je vodila k zasužnjenju duha, zoženju duhovnih in intelektualnih obzorij posameznika, k ohranjanju provincialnega načina mišljenja in sumničavosti do vseh novih zamisli, ki so prihajale iz tujine in potemtakem ogrožale narodov duh. Pa vendar se umetniki Srednje Evrope niso nikdar povsem osvobodili obravnavanja umetnosti kot nacionalne kategorije. Niti navdušenci nad pariško umetnostjo, niti člani avantgardnih skupin niso zapostavljali nacionalnih tem. Prvi so hoteli vzpostaviti umetniško kvaliteto v domačih deželah, drugi pa so potrdilo za svoje eksperimente iskali v nacionalni preteklosti, tudi s pogledom na ljudsko umetnost – tako kot poljski Formisti, ali, tako kot v primeru čeških umetnikov, s pogledom v barok kot slog, ki naj bi najbolj ustrezal češkemu narodnemu duhu.

Mednarodno-avantgardni model je privlačil umetnike avantgardnih skupin. Avantgarda je zanje pomenila vseevropsko gibanje inovatorjev,

ki so se mu pridružili najbolj ustvarjalni posamezniki iz različnih dežel s hotenjem izdelati nove umetniške oblike za bodoči ustroj družbenega življenja. Tu je bil poudarek na sodelovanju v skupnosti, na nadnacionalnem dejanju reformiranja umetnosti kot sredstva za družbene spremembe. Zavest, da pripadajo evropskemu avantgardnemu gibanju, je omogočala umetnikom, da so ohranili zaupanje v smiselnost in vrednost lastnega dela tudi v najbolj nenaklonjenih okoliščinah, in jim pomagala zdržati ostre napade domačih kritikov ob pomanjkanju razumevanja med lokalnimi umetniškimi krogi, obenem pa jim je dala podlago za zavračanje očitkov o imitiranju in drugorazrednosti, ne samo zato, ker so izkazali lastno izvirnost, ampak tudi zato, da so obveščali o namenih in usmeritvah avantgardnega občestva. Odvetniki tega modela niso postavljali Pariza v ospredje, narobe, poudarjali so pomen drugih, ne-pariških središč in skupin, kakršne so bile italijanski futuristi, nemški ekspresionisti ali ruski konstruktivisti. Po njihovem so se pomembni umetniški dogodki zgodili tudi izven Pariza – v Berlinu, Moskvi, Amsterdamu in drugih mestih, na primer kot Dada Sejem, ki je bil v Berlinu leta 1920, prva razstava ruske porevolucijske umetnosti v Van Diemenovi galeriji v Berlinu leta 1922⁴, ali mednarodni kongres progresivnih umetnikov v Düsseldorfu leta 1922. Spremljale so jih teorije, ki so jih razvijali Bauhaus, nizozemska skupina de Stijl in še mnoge druge, bolj ali manj znane umetniške skupine. Pariz ni bil izključen iz tega kroženja umetniških idej, ni pa več igral vloge središča in dominantne točke.

Kanone, ki jih razlikuje Porębski, je mogoče obravnavati kot tri meta-pripovedi, ki sistematizirajo ali bi vsaj hotele sistematizirati kompleksni položaj umetnosti v zgodnjih desetletjih dvajsetega stoletja. Dva od teh, francosko-pariški in nemško-ekspresionistični, se na bolj ali manj razviden način nanašata na izvenumetniške koncepte.

Francosko-pariška metapripoved se naslanja na nekaj socioloških idej. Velika umetnost se lahko rodi le v posebnih družbenih okoliščinah, pojavi se lahko le tam, kjer je dovolj ljudi, ki se za umetnost zanimajo in nanjo spoznajo. Tadeusz (Tade) Makowski, poljski slikar, ki je večji del svojega odraslega življenja prebil v Parizu, je to komentiral takole: "Umetnost se ne more razviti brez profesionalno izobraženih kritikov, brez razprtij in spopadov, šol in trendov, brez bankirjev, trgovcev in ljubiteljev umetnosti; kajti samo z vsem tem lahko posameznik razvije potrebo, da bi posedoval slike in kipe, kot tudi poseben odnos do njih, tako kot do vsega drugega, kar pride iz umetnikovih rok."⁵

Umetniki iz Srednje Evrope so iz lastnih domačih okoliščin, s katerimi so bili soočeni, dobro razumeli, kaj pomenita nestrinjanje in odsotnost podpore. Zapuščali so svoje dežele in odhajali tja, kjer so se nadejali dokopati do primernejših pogojev za svojo umetnost – v Pariz, kraj, ki se ga je držala legendarnost, resnično središče umetnosti. V tem ni nič

novega. Vedno so obstajala središča, ki so privlačila slavne umetnike in mlade umetniške navdušence. Le da se kraji, ki igrajo vlogo središč, menjavajo. Nekdaj so umetniki odhajali v Italijo, da bi si ogledali veliko umetnost in izmojstrili svoje umetniške veščine, zdaj pa so odvetniki nove umetnosti verovali, da mora vsak umetnik delati v Parizu. Vsak umetnik naj bi se došolal v pariški umetniški šoli, je imel navado Pankiewicz praviti svojim študentom, ker se da umetnost naučiti samo tako, da si ogleduješ najboljše primerke umetnosti. Pariz je bil umetniško središče za Pankiewiczza in njegove študente, ker je imel Louvre in Bonnarda; za Bohumila Kubisto in mlade Čehe iz skupine ustvarjalnih umetnikov pa zato, ker je imel Matisa, Deraina in Picassa.

Nemško-ekspresionistična metapripoved se je prav tako očitno nanašala na drugo metapripoved – na idejo pomenljivih razlik med različnimi nacionalnimi kulturami. Naj je umetniku to všeč ali ne, je proizvod kulture, v kateri je zrasel, hrani se z njeno posebno naravo, njenimi idiomi in držami. Umetniku ni treba izpostavljati posebnega nacionalnega značaja lastne umetnosti; zadošča, da je tak, kot je, pa se bo posebna nacionalna narava njegove umetnosti razprla. Evropska kultura ni monolit, ampak je zmes številnih kultur, od katerih ni nobena popolnoma neodvisna, zato ne bi smela nobena od njih stremeti k odpravi nacionalnih razlik. Narobe, truditi bi se morala, da te razlike izrazi, saj bogastvo evropske kulture prihaja prav iz njene poliglotske narave. Nemško-ekspresionistična metapripoved je bila naklonjena taki viziji. Po drugi svetovni vojni je na to metapripoved opozoril Werner Haftmann v knjigi "Malerei in 20. Jahrhundert" (Slikarstvo v dvajsetem stoletju, 1954). Haftmann je slikarstvo dvajsetega stoletja predstavil kot dialog treh enakovrednih sogovorcev: Francozov, Nemcev in Italijanov, ki se jim občasno pridružijo predstavniki drugih narodov – Rusi, Nizozemci, Španci in Skandinavci.

Medtem ko francosko-pariška in nemško-ekspresionistična metapripoved nista skrivali svoje povezanosti z neumetniškimi idejami, je mednarodno-avantgardna metapripoved stremela k oblikovanju povsem umetniške utemeljitve s sklicevanjem na take koncepte, kot so notranja umetniška logika, usmerjenost umetnosti, namen umetnosti in podobni. S takega vidika je bila umetnost videti kot avtonomna enota, odvisna od lastnih notranjih namenov, medtem ko je bil napredek v doseganju teh namenov merilo umetniškega napredka. Danes vemo, da se je prav ta posebna metapripoved nanašala na velike pripovedi modernosti.

Po drugi svetovni vojni so vse tri metapripovedi ostale v veljavi. Predvojni umetniški spori so oživel v novem političnem kontekstu in se nadaljevali v prvih povojnih letih, dokler jih ni zaustavila državna kulturna politika, ki je umetnikom vsilila socialni realizem kot doktrino, uvoženo iz Rusije.

V času po drugi svetovni vojni je na Poljskem prišlo do naravne delitve umetnosti na avantgardo, glavnino in retrogardo. Retrogardo so sestavljali

tradicionalisti, ki so sledili realizmu devetnajstega stoletja in simbolizmu t.i. Mlade Poljske, ki se je nagibal k nacionalni umetnosti, torej k nemško-ekspresionistični metapripovedi. Glavnino je predstavljala živahna skupina Pankiewiczzevih študentov in njihovih umetniških zaveznikov, znanih pod nazivom Koloristi (poljska inačica postimpresionizma), ki so prevzeli poglobitve ustanove oživljajočega umetniškega življenja, denimo umetniško izobraževanje, umetniški tisk in umetniške zveze, v svoje roke. Ta krog je gojil in prenašal francosko-pariško metapripoved mlajšim generacijam. In končno, pa ne nazadnje, sta bili tu tudi dve skupini, ki sta se imeli za avantgardni – skupina Mladih, zbrana okrog Tadeusza Kantorja, in Klub mladih umetnikov in znanstvenikov, ustanovljen v Varšavi. Obe skupini sta bili v tesnem stiku s predstavniki predvojnne avantgarde, člani Bloka (Block), ter s člani krakovske skupine in skupine Artes, ki sta bili povezani z mednarodno-avantgardno metapripovedjo⁶.

V drugi polovici petdesetih let se je Srednja Evropa začela vračati v dialog z evropsko umetnostjo, dialog, ki ga je prekinil socialni realizem. V tem dialogu je prevladovala avantgardna pripoved, ki je segla do Poljske in drugih srednjeevropskih dežel v obliki ready-madea, kot ga je razvil Clement Greenberg⁷.

Greenbergova filozofija umetnosti je predstavljala značilno paradigmatko modernistično zgodbo, dodelano na način avantgarde. Greenberg je poudarjal avtonomijo umetnosti, njeno lastno notranjo logiko in neodvisnost od zunanjih okoliščin. Obenem pa je omejil določnice avantgarde na dva elementa: esencializem in historicizem, medtem ko je tretjo motivacijsko sestavino avantgarde – utopizem – opustil. Avantgarda brez socialnega utopizma se je sprevračala v estetski formalizem. Greenberg se je tega zavedal, in je zato v šestdesetih letih opustil avantgardni koncept v korist "modernizma", kot ga je poimenoval. V znamenitem spisu "Modernistično slikarstvo" je zapisal: "Modernizem enačim s krepitvijo samokritične težnje, ki se je začela pri filozofu Kantu. Bistvo modernizma je ... v uporabi značilnih metod stroke za kritiko te stroke same – ne zato, da bi jo spreobrnili, ampak da bi jo trdneje vsidrali na območju njene veljavnosti."⁸

Greenberg je v svojih spisih razvil pogumno kombinacijo Kantovega formalizma in Heglovega historicizma. Njegova filozofija je zagotavljala avtonomijo in neodvisnost umetnosti na osnovi posebne narave umetniškega medija, obenem pa je sprostila umetniški razvoj, zaobjet v boljšem prepoznavanju specifične narave umetniškega posredovanja. Omejitve na umetniškost je postala "pozitivni dejavnik", s katerim so umetniki branili svoje položaje proti družbi, kar je bilo videti kot neka vrsta socialnega kriticisma, vsaj v Srednji Evropi pa je tudi zares bilo. Toda najpomembnejše v tem kontekstu je bilo, da je Greenbergovo mišljenje vsaj za nekaj časa spravilo med seboj odvetnike avantgarde in francosko-pariške

metapripovedi. Greenberg je svoj koncept moderne umetnosti razvil na sledi modernih idej z začetka stoletja, na primer Rogerja Fryja, in svojo filozofijo utemeljil predvsem v francoski umetnosti. Manet, Cézanne, Matisse in Picasso so igrali glavne vloge v zgodbi, ki jo je zložil Greenberg. Ti umetniki so bili v Srednji Evropi dobro znani, medtem ko ameriški umetniki, o katerih je govoril Greenberg, niso bili. (Znana razstava novega ameriškega slikarstva, ki jo je organiziral Muzej moderne umetnosti iz New Yorka, se je ustavila v Berlinu). Tako je lahko nastal vtis, da je Greenbergova filozofija umetnosti nadaljevanje francosko-pariške metapripovedi, saj so nekatera stališča še posebej zvenela kot odmev umetniškega prepričanja poljskih Koloristov. "Glavni razlog vsake slike je slikarski koncept. Ni pomembno, ali je bila slika naslikana po domišljiji ali pa naravi, vedno mora biti viden jasn slikarski razlog, zaradi katerega je bila slika narejena ... Vsa naravna razmerja morajo biti prenešana na platno (površino) in tam pridobiti neodvisne pomene ... Platno mora biti izpolnjeno na način slikarstva."⁹

Greenbergova filozofija umetnosti je bila v Srednji Evropi sprejeta kot nekaj dobro znanega. Nikdar dejansko ni postala predmet natančnega preverjanja, toda nekatere od njenih zamisli so pritegnile kar precej pozornosti. Razvidni formalizem Greenbergovega pristopa vsekakor ni mogel biti razumljen kot obtožba, saj moramo vedeti, da so le nekaj let prej tiste umetnike Srednje Evrope, ki so se le malo oddaljili od socrealistične doktrine, obtožili formalizma. Vendar kljub temu sredi šestdesetih, ko so prihajale v Srednjo Evropo vesti o pop artu, novi figuraliki, op artu in kinetični umetnosti, Greenbergova filozofija ni več zadoščala.

Slovaški umetnostni zgodovinarji so imeli navado razlikovati med dvema valoma inovatorstva v povojni slovaški umetnosti: prvi, ki se je pojavil v poznih petdesetih, in drugi sredi naslednjega desetletja. Prvi val je imel dve plimovanji v letih 1957 in 1961. Tudi drugi se je zgostil dvakrat, in sicer okoli leta 1965 in potem še zgodaj v sedemdesetih¹⁰. Ta okvir z nekaj prilagoditvami velja tudi za umetnost v drugih srednje-evropskih deželah. Prvi val je bil povezan z izbruhom modernosti in s popularnostjo Greenbergove estetike, drugi pa se je z mnogo manj izoblikovano ideologijo neoavantgarde navezoval nazaj na tradicijo anti-umetnosti, ki jo je spodbudil Marcel Duchamp.

Če poskusimo v kratkem določiti razlike med modernistično estetiko in ideologijo neoavantgarde, bi lahko rekli, da modernisti poudarjajo svojevrstno in ločeno naravo umetnosti, medtem ko zagovorniki neoavantgarde skušajo razširiti obstoječe meje umetnosti. Prvi so imeli v čislih tako imenovano čisto umetnost, hoteli so odkriti bistvo umetnosti, ki bi dovoljevalo njihovo ločevanje umetnosti od vsega, kar ni umetnost ali se samo pretvarja, da je umetnost, torej tisto, čemur je Greenberg rekel psevdavantgarda. Zagovorniki neoavantgarde pa bi radi presegli omejitve umetnosti in poiskali nova razmerja med umetnostjo in živ-

ljenjem; kar se njih tiče, je bila edina umetnost tista, ki je vsebovala ščepec anti-umetnosti, kar je pomenilo, da je šla preko obstoječega pojma umetnosti. Zagovorniki modernizma so razumeli svoje delo kot obrambo najvišjih umetniških standardov in jih postavljali nasproti kiču, ki jih je obkrožal, medtem ko so zagovorniki neoavantgarde zavzemali in pripajali nova in nova področja neumetnosti k umetnosti.

Historicizem in trdno prepričanje o poslanstvu umetnosti sta skupna obema konceptoma. Oba sta se nanašala na velike pripovedi modernosti, zato ju lahko imamo za moderni pripovedi. Historicizem je Greenbergu omogočal, da je dojel vso zgodovino zahodne umetnosti od renesanse naprej kot dosledno formalni razvoj. "Nagibam se k temu, da označim začetek Greenbergovega modernizma prav tam, kjer umetnostnozgodovinske reference postanejo prevladujoče," piše Ingrid Stadler¹¹. Historicizem je zagovornikom neoavantgarde omogočil prepričanje, da je namen umetnosti v neprestanem preseganju meja umetnosti¹².

Greenbergova historična pripoved se je zlomila sredi šestdesetih, ko se je soočila s pop artom in minimalizmom; zgodovinska pripoved neoavantgarde se je zaključila s konceptualno umetnostjo. V zgodnjih sedemdesetih je postalo jasno, da sta obe pripovedi izčrpali svojo vlogo utemeljevanja in razlaganja umetniških premen. Umetnost je vstopila v novo obdobje, ki ga je nekaj let kasneje Danto opisal kot posthistorično in postpripovedno obdobje¹³. Kaj pomeni ta nova situacija, katere učinki so postali vidni v osemdesetih in devetdesetih, za umetnost nasploh, in še posebej za umetnost in diskurze o umetnosti v Srednji Evropi?

Posthistorično obdobje pomeni konec moderne pripovedi o umetnosti, zaključek pripovedi, ki je bila zastavljena kot iskanje filozofske resnice umetnosti. Po Dantu je modernizem "vzel tisto, kar je imel za filozofijo, k srcu umetniške proizvodnje. Sprejeti umetnost kot umetnost pomeni sprejeti filozofijo, ki ji je dajala pravico do obstoja, pri čemer je bila sama filozofija neke vrste vztrajanje pri definiciji resnice umetnosti, pogosto pa tudi pristransko ponovno branje zgodovine umetnosti kot zgodbe o odkritju te filozofske resnice."¹⁴ Tako bi lahko sklenili, da je moderna umetnost potrdila Heglovo napoved, ki se je v razkričanem odlomku iz "Predavanj o estetiki" glasila: "Kar se je zdaj za nas povzdignilo v umetniških delih, ni samo neposredno uživanje, ampak tudi naša sodba, saj smo podvrgli naši intelektualni presoji tako vsebino umetnosti in sredstva umetniškega dela, kot tudi prikladnost ali neprikladnost enega in drugega." Moderna umetnost ni dajala neposrednega užitka, ker se ni nanašala na čute, ampak na tisto, čemur je Hegel rekel sodba, torej na naše filozofsko prepričanje, kaj je ali kaj naj bi bila prava umetnost. Moderna umetnost je služila filozofskemu spoznavanju umetnosti.

Ta tip pripovedi je prišel do svojega konca. Vprašanje o tem, kaj da umetnost je, je izgubilo smisel, ko se je izkazalo, da je umetnost lahko

karkoli, in da se umetniškimi predmetom ni treba razmejevati od ne-umetniških predmetov. Čas manifestov je mimo, in filozofska definicija umetnosti se nič več ne pretvarja v stilistični imperativ, nehala je določati, kakšna naj bi bila prava umetnost. Posthistorična umetnost je postala pluralistična in prosta v obeh pomenih besede: 1) umetniki so lahko, kar hočejo biti, in počnejo, kar hočejo početi, in 2) njihova umetnost ni podvržena nikakršnim historičnim pritiskom, ki bi kako obliko izražanja ali načina delovanja postavljali nad drugo kot bolj privilegajočo se zahtevam umetniškega razvoja od katerekoli druge.

Metapripovedi so imele mnogo pomembnejšo vlogo v Srednji Evropi kot kjerkoli drugje. Moderna pripoved tu ni bila samo umetniška zgodba, vendar so bile vse od njih za srednjeevropsko umetnost škodljive. Francosko-pariška metapripoved je potisnila srednjeevropsko umetnost v provincializem, nacionalna metapripoved jo je obsodila na nedoumljivo proizvodnjo lokalne umetnosti, avantgardna metapripoved pa na drugotnost ali variantnost, kot je to povedala Jana Gerzova¹⁵. V srednjeevropski umetnosti se išče lokalna varianta mednarodnih umetniških trendov – češki informel, madžarski pop-art, slovaški konkretizem, poljski konceptualizem in podobno.

Zato je videti sodobno nezaupanje v metapripovedi kot nekaj pozitivnega, saj sprejema drugačno gledanje na srednjeevropsko umetnost: transkulturno perspektivo, kjer so umetniki pripovedniki, ki govorijo svoje male zgodbe.

OPOMBE

- ¹ J.-F. Lyotard, *The Postmodern Condition*, Minneapolis, 1984.
- ² M. Porębski, Czy istnieje historia sztuki XX wieku? (Ali obstaja zgodovina umetnosti XX. stoletja?), "Miesięcznik Literacki", 1970, št. 2.
- ³ Ta model so razširjale knjige, kakršna je bila "Histoire de l'art contemporain", izdal R. Huyghe, Paris 1935, in po 2. svetovni vojni B. Dorivala *Les étapes de la peinture française contemporaine*, Paris 1943, 1944, 1946.
- ⁴ O vplivu te razstave na srednjeevropsko avantgardo glej "The 1st Russian Show. A Commemoration of the Van Diemen Exhibition". Berlin 1922, London 1982, zlasti besedilo Krisztine Passuth "Vontactz Between the Hungarian and Russian Avant-Garde in the 1920s."
- ⁵ Navedeno po T. Makowski, *Pamiętniki (Spomini)*, Warszawa 1974 (komentar iz leta 1919).
- ⁶ J. Bogucki, *Sztuka Polski Ludowej (Umetnost Ljudske republike Poljske)*, Warszawa 1983, str. 11–37.
- ⁷ Gl. M. Tupitsyn, *Margins of Soviet Art. Socialist Realism to the Present*, Milan 1981, str. 26 in dalje.
- ⁸ C. Greenberg, "Modernistično slikarstvo", v: *The New Art*, izdal G. Battock, New York 1973, str. 66–67.
- ⁹ Navedeno po A. Turowski, *Nurt Koloryzmu w dwudziestoleciu międzywojennym (Koloristična usmeritev med vojnami)*, v: *Dzieje sztuki polskiej*, ur. B. Kowalska, Warszawa 1984, str. 193.
- ¹⁰ "Radislav Matustik v pogovoru z Azrelom Hrabusickim", v: *Ocami X*, ur. Z. Bartosova, Bratislava 1996, str. 50 in naprej.
- ¹¹ I. Stadler, "The Idea of Art and Its Criticism: A Rational Reconstruction of Kantian Doctrine", v: *Essays in Kant's Aesthetics*, ur. T. Cohen in P. Guyer, Chicago 1982, str. 204.
- ¹² Gl. R. Matustik, *Predtym. Prekročenje hranic (1964–1971)*, Zilina 1994; G. Dziamski, "eo-Avant-Garde in Central Europe", v: *Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź*, Łódź 1994, Vol. V.
- ¹³ A. Danto, "The End of Art", v: *The Death of Art*, ur. B. Lang, New York 1984.
- ¹⁴ A. Danto, *After the End of Art. Contemporary Art and the Pale of History*, Princeton 1997, str. 30.
- ¹⁵ J. Gerzova, "L'actualité artistique dans une perspective historique. Des années 60 aux années 90", v: *Repères Slovaques*, Bratislava 1996 (katalog). Gerzova piše o "Načelu variacije"; glej tudi T. Strauss, *Slovensky variant moderny*, Bratislava 1979.

Miško ŠuvakovićIDEOLOGIJA IN SKUPINA OHO¹

O delovanju skupine OHO (1966–1971), o gibanju OHO-Katalog (1966–1970) in o komuni v Šempasu (Družina v Šempasu, po 1971) se da v okvirih slovenske nacionalne kulture, jugoslovanske kulture in mednarodne kulture šestdesetih in sedemdesetih let razpravljati na več načinov. V času nastanka OHO-ja so bile interpretacije in razprave o delovanju skupine, gibanja in komune usmerjene v razumevanje novih umetniških, estetskih, filozofskih in družbenih gibanj (reizem, strukturalizem, post-strukturalizem, Tel Quel, nova levica, hipijevska kultura, revna umetnost, antiform umetnost, konceptualna umetnost, postobjektna umetnost, ludi-zem, alternativa). Taras Kermauner² je izdelal zamisel reizma kot kritike modernističnega humanizma. Prve historizacije delovanja OHO-ja (Braco Rotar, Tomaž Brejc, Biljana Tomić, Ješa Denegri, Lucy R. Lippard) so usmerjale pozornost k 'ideološkim formulacijam' v umetniškem in socialnem pomenu, pravzaprav pa k vprašanju identitete OHO-ja v odnosu do vladajočega 'zmernega modernizma' v realsocialistični (ali samoupravni) družbi. Braco Rotar³ je opozarjal na stališča OHO-ja v odnosu do nacionalne kulture, oziroma v odnosu do preseganja nacionalne kulture in njenega ideološkega horizonta predstavljanja eksistence. Tomaž Brejc⁴ je razvijal imanentno razpravljanje o identiteti OHO-ja kot 'možnega sveta' produkcije in eksistence. Biljana Tomić⁵ je razvijala zamisel 'ekstatičnega internacionalizma', ki je značilen za poslednje utopije dvajsetega stoletja, dejansko pa za atmosfero žnove senzibilnosti' v markuzejanskem pomenu⁶. Njene interpretacije so vzpostavile specifičen 'interpretativni most' med konceptom revne umetnosti (arte povera) Germana Celanta⁷ in ohojevskim preходом iz reistične faze v fazo procesualne umetnosti. Ješa Denegri⁸ je v času delovanja skupine OHO in neposredno po njenem odhodu v komuno v Šempasu njihovo delo interpretiral v luči postobjektnih pojavov⁹, torej tudi v smislu kritike in preobrata modernistične avtonomije in fetišiziranja umetniškega (likovnega) objekta. Lucy R. Lippard¹⁰ je delovanje OHO-ja identificirala in zgodovinsko vmestila v mednarodni okvir pojavov, poimenovanih dematerializacija umetniškega objekta. S tem izrazom se hkrati zbirno opisuje OHO kot praksa procesualne in konceptualne umetnosti. Kasnejše historizacije delovanja skupine OHO so opozarjale na posebne vidike in usmeritve njihovega delovanja. Tomaž Brejc¹¹ je ob retrospektivi njihovega dela opozoril na zamisel 'transcendentalnega konceptualizma' in s tem vzpostavil smiselno kontinuiteto

med evropsko tradicijo 'spiritualnega' (severnjaškega) romantizma¹² in konceptualno umetnostjo šestdesetih. Ješa Denegri¹³ je v historizacijah jugoslovanske umetnosti po drugi svetovni vojni skupino OHO prikazal kot eno od konstitutivnih praks 'druge linije' v odnosu do vladajočega zmernega modernizma. Sam¹⁴ sem pisal o skupini OHO s stališča identifikiranja epistemoloških avtorefleksivnih zmožnosti umetniške produkcije. Taras Kermauner in Marko Pogačnik¹⁵ sta OHO in družino v Šempasu prikazala kot proces med umetnostjo in življenjem sredi slovenske nacionalne kulture šestdesetih in sedemdesetih let. Igor Zabel¹⁶ je ob drugi veliki retrospektivi OHO-ja interpretiral njihovo delo kot dinamični simptom pozne modernistične kulture in postavil terminu 'transcendentalni konceptualizem' nasproti terminu 'ezoteričnega konceptualizma'.

Nakazane interpretacije opozarjajo na zapletenost pojava OHO-ja kot umetnosti in kot kulture. Drugače povedano, te interpretacije soočajo gledalca ali bralca z vprašanji eksistencialne, umetniške, estetsko-filozofske in politične produkcije 'sveta umetnosti' in 'sveta kulture' kot eksistencialnih realnosti. To pomeni, da na skupino OHO lahko v okvirih slovenske kulture, jugoslovanskih kultur in mednarodnih scen umetnosti gledamo kot na projekt formuliranja določene eksistencialne, umetniške in politične realnosti, v okviru katere se z indeksiranjem postavljajo določena umetniška dela (objekti, instalacije, procesi, dogodki in koncepti). S tem postaja vsako posamično delo OHO-ja indeks, s katerim se meri na projekt realnosti skupine v določenem trenutku in na določenem kraju.

Z ideologijo¹⁷ se označuje vrsta 'aparatorov' in 'postopkov', s katerimi določena skupina teoretikov in praktikov intencionalno, pa tudi slučajno, nezavedno, intuitivno načrtuje mogočo eksistencialno in materialno ureditev realnosti. Skupina OHO je kot skupina praktikov (umetnikov) in teoretikov (filozofov, umetnostnih zgodovinarjev, sociologov kulture) vzpostavljala svoje materializacije v ritualih in aparatih mikrokulture, ki je omogočala spontana ali tudi povsem programirana dejanja samo-opričujočenja, preizkušanja, nauka in izvedbe 'trenutno možnega sveta'. Ritualni in ritualni aparati so bili formulacije, ki so, če govorimo metaforično, ustvarjali 'simbolični ekran', ki se prepozna kot skupinska (ohojevska) dinamična (spremenljivo, odprto) realnost. Realnost, ki jo je proizvajal OHO, ki ni 'zrasla iz življenja samega', ampak iz njihovega konfliktnega razmerja kot mikrodružbe z makrodružbo oziroma iz bistvene razlike pri soočenju heterogenosti in nehomolognosti sveta kulture in sveta narave. Ni jim šlo za to, da bi ustvarili eno samo enkratno realnost to-vpričnosti, ampak za dinamični odprti model spremembe razmerja konfrontacije njihove umetniške in eksistencialne geste glede na pričakovanja makrodružbe (vladajočega zmernega modernizma realsocialistične Slovenije šestdesetih let). V konkretnem političnem smislu je bilo nastajanje OHO-

ja označeno s teoretičnim in praktičnim gibanjem od ekscesnega nacionalno usmerjenega in delno visokega modernizma avtorjev, ki so bili izbrani pri reviji *Perspektive*¹⁸ k neoavantgardni in zatem postavantgardni¹⁹ reviji *Problemi*²⁰ in k ohojevski umetniški in eksistencialni proizvodnji. Medtem ko so bile *Perspektive* opredeljene z javnim političnim bojem za modernizem v krogu nacionalnih kultur realsocialistične²¹ Jugoslavije, je delovanje OHO-ja določala 'druga scena'²² v razmerju do javnega političnega diskurza in spopada v kulturi. OHO je bil kot 'druga scena' paralelno prisoten v javnih diskurzih kulture, vendar vanje ni bil integriran, obstojala je nehomologija med diskurzi OHO-ja in javnim ali velikim diskurzem partije ali nacionalne elite. Povedano metaforično: *Perspektive* so bile eklektični in heterogeni odpor do dominacije utilitarne homogene partijske politike na javni kulturni sceni. Ta eklektični in heterogeni odpor se je gibal v precepah (hiatusih) med visoko modernističnimi vrednotami umetniškega (predvsem literarnega) eksperimenta, reformističnih vpogledov partijske inteligence in boja nacionalne elite za razlikujočo se identiteto. Na simbolni ravni je značilno, da so *Perspektive* nehale izhajati v trenutku, ko so uredništvo 'prevzeli' ali vstopili v redakcijo bodoči ohojevci: Tomaž Šalamun, Marko Pogačnik, Braco Rotar in Franci Zagoričnik²³. Z drugimi besedami, ko je vladajoči ali toliko kot vladajoči modernizem prišel pod vprašaj od znotraj, po zaslugi neoavantgardnega eksperimenta, ki je temeljil na vrnitvi k stvarjem samim, je moral zavrniti neoavantgardni eksperiment v imenu moderne hegemonije in alegorije. Po drugi plati pa se je eksperimentalni prijem moral konstituirati kot posebna ali 'druga scena' tako glede na dominantno kulturo realsocializma kot tudi glede na estetski visoki modernizem in glede na horizont estetike nacionalne elite. Značilno je, da je bil najbolj drastičen spopad ohojevcev z Josipom Vidmarjem²⁴, to pa pomeni z estetiko in družbeno 'platformo', ki ni bila socialrealistična, ampak utemeljena prav na preseku možnega socializma, horizonta nacionalne kulture in visokih vrednot zahodnega tradicionalno-humanističnega modernizma. Razmerje OHO-ja in Vidmarjeve ali 'vidmarjanske estetike' bi terjalo posebno študijo.

Praksa OHO-ja in nastajajoče revije *Problemi* se je izkazala za konstituiranje 'druge scene', ki je pretrgala homologijo z javno vladajočo sceno in 'globoko' filozofijo zahodnega humanizma, ki je integriran v zmerni ali visoki modernizem²⁵. 'Druga scena' je s svojo neprimerljivostjo ustvarila razmerje preloma v odnosu do umetnosti, kulture in realnosti, ki se ga niti v kulturi realnega socializma niti v nacionalni kulturi identitete niti v modernističnem elitizmu nedobesednih predčenj univerzalnega ni dalo niti misliti niti predstavljati. Da bi pojasnili odnos OHO-ja in vladajoče kulture, se bomo sklicevali na zamisel 'preloma' pri Jean-Françoisu Lyotardu:

"Za razliko od spora bi bil prelom take vrste primer razprave med (najmanj) dvema stranema, ki se ga ne da razrešiti, ker manjka pravilo

razsojanja, uporabno za obe argumentaciji. Da je ena argumentacija legitimna, pomeni, da druga ni. Če pa bi isto pravilo presojanja uporabili za obe, da bi njun prelom razrešili, kot da bi šlo za spor, bi eni od obeh (najmanj eni, obema pa, če niti ena ne dopušča tega pravila) storili krivico.”²⁶

To pomeni, da si nacionalni modernizem in modernizem reformiranega realnega socializma, ki sta imela medsebojni spor, nista mogla privoščiti razkola z ekscesno kulturo mladih, ki se je utemeljila kot neoavantgarda, kadar je bila v neposrednem poetičnem in eksistencialnem spopadu z njima, kot postavantgarda pa, kadar je delovala na ravni razkolniške drugosti. Gre za povsem različne in neprimerljive kriterije ‘ustvarjanja’ in ‘identifikacije’ umetnosti, kulture in eksistence.

Po vsem tem si lahko ogledamo, če uporabim metaforo, ‘ekranske podobe’ ohojevskih projektov realnosti od zgodnjih šestdesetih let v Kranju preko ljubljanskega prizorišča v sredini šestdesetih let pa do delovanja komune v Šempasu v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Prav ekranska podoba ‘realnosti’ je bila izražena v Kranju v gimnazijskih dneh I.G. Plamna in Marka Pogačnika, zaključuje pa se z njunim prehodom na ljubljanske študije. To je predohojevsko obdobje, povezano z gimnazijsko revijo Plamenica²⁷ (pozimi 1962). Gre za atmosfero odkritja lastne individualizirane identitete v odnosu do zgodovinske avantgarde (dada, slovenska revija Tank, nadrealizem) in do aktualnega modernizma (zbranega ob eksistencialističnem modernizmu) v socialističnih pogojih. Tu imamo opravka z obdobjem nenavadne kombinacije mladostnega upora (Pogačnik je govoril o huliganstvu²⁸) in umetniškega eksperimenta. Pogačnik za nazaj opisuje ta čas in delo pri Plamenici takole:

“Značilne za tisto doživljanje sveta so tri točke, ki sem jih v spremnem članku v Plamenici objavil kot kriterije za oblikovanje te gimnazijske revije:

1. brezobzirno podiranje zatohlega miru, ki vlada v naši družbi,
2. razgrebanje lupin, ki sta nam jih okolje in vzgoja nadevala in vsiljevala skozi vso mladost, ko smo živeli kot nemočen predmet v rokah ‘Usode’,
3. odpiranje izvira resnice, ki je v vsakem izmed nas, samo da je skrit pod naplavinami sveta, odtujenega v nas samih.”²⁹

Iztok Geister, ki si je nadel psevdonim “Plamen” po reviji Plamenica, se je od poznih petdesetih let gibal po sami meji pesniškega besedila z izzivanjem neprimerljivosti označevalske in označene vpetosti književnega besedila. Gre za humorno gesto, ki je ureditev in avtonomijo modernizma postavila pod vprašaj. Povezanost je intertekstualna: poezija, risba, glasba in obnašanje. Realnosti utilitarnega realsocializma in disidentske modernistične metafizike (predvsem v poeziji) je postavljena nasproti huliganska (izzivaška in prestopniška) gesta v obnašanju, potem pa še

intertekstualni izstop iz avtonomije teksta. Pogačnik opisuje odzive na Plamenico s temi besedami:

“Reakcija po izidu Plamenice je bila mučna: naša umetnost je bila sprejeta kot politični atentat. Družba okrog nas je tedaj umetnost še vedno poznala kot odsev politično ustrezne ideologije. (Kot svojo dekoracijo je še podpirala formalistično usmerjeno umetnost.) Ko se je pojavila poezija, ki je utelešala neke v tedanjem okolju neznane vizije, je bila družba *a priori* prepričana, da je taka poezija lahko le odsev neke druge, zanjo zagotovo destruktivne ideologije. Po tej logiki je bilo potrebno le dovolj močno pritisniti na nas avtorje, pa se bo umetniška maska strla in se bodo pokazale tiste družbi tuje ali celo sovražne ideje, katerih odsev so naše pesmi in risbe.

(...) Pritisk se je nadaljeval po zborih gimnazije, občinske pedagoške službe, Zveze mladine, do poskusa mojega izгона iz gimnazije kot človeka, ki ogroža svoje družbeno okolje. Skupaj s svojima tovarišema sem se branil z doslednim vztrajanjem pri pravici do svobodnega umetniškega izražanja in z zanikanjem vsakršne neposredne zveze s kako ideologijo. Po opisani logiki je potlej ostala le še ena možnost, namreč da je moja umetnost odsev duševne bolezni. Izsiljene preglede sem zdrav prestal na psihiatrični kliniki na Polju, razumel in zaščitil me je profesor Lev Milčinski.”³⁰

Razvoj je šel od Plamenice k OHO-ju skozi umetniški eksperiment ter izzivanje meja določenega medija in posamezne zvrsti. Umetniško delo postane tudi samo dejanje v urbanem prostoru. Enega od primerov imamo dokumentiranega na filmu, kjer je posneto gibanje pesnika Aleša Kermaunerja po mestnih ulicah³¹. Nekaj dni pred samomorom je tekal po ljubljanskih ulicah in z rokami tolkel po avtomobilih. Gesta, dobesedna gesta in eksistencialna gesta tam, kjer bi pričakovali modernistično metaforično sled³². Individualni prestop (transgresija) je postavljen nasproti ‘pravemu’ prestopu ponorelega ‘Zakona normalnosti moderne družbe’. Govorimo lahko o ekranski podobi ‘upornika’. Subjekt OHO-ja ni bil osamljeni zaskrbljeni (zgroženi) ustvarjalec (pesnik, slikar, dramaturg), ki izraža s simboli, metaforami in alegrijami lastno brezdomstvo. Subjekt nastajajočega OHO-ja je mladi upornik, ki gre ven na cesto in živi, umira, preureja svet, javno razkrije nasilje ali dobroto, provocira tabuje avtoerotizma, homoseksualnosti in heteroseksualnosti³³. Gre za ‘ikone’ upornikov brez razloga, kakršen je James Dean, ali upornikov z razlogom, karkšni so bili ameriški bitniki, italijanski slikar Piero Manzoni, gledališki režiser Jerzy Grotowski ali francoski režiser Jean-Luc Godard, pa tudi številni drugi.

Druga ekranska podoba ‘realnosti’ je bila formulirana sredi šestdesetih let, po knjigi Eva (1966). Izrečena je bila v teoretičnih besedilih o reizmu, ki jih je pisal Taras Kermauner, in v “Manifestu OHO-ja” I.G. Plamena in

Marka Pogačnika. To obdobje filozofsko karakterizira imanentna kritika eksistencializma in humanistične vizije centriranega, konsistentnega in celovitega subjekta. Gre za teoretični prehod od Heideggrove filozofije eksistence k barthovski teoriji (vplivi Ničelne stopnje pisave³⁴). Tako pride do čudovitega spoja fiksacije na OBJEKT, ki jo lahko najdemo v zgodnji Wittgensteinovi filozofiji, Heideggrovi zaskrbljenosti, Barthesovem zanimanju za pisavo in vsekakor v duhu časa, ki ga je označil 'minimalizem' Becketta, ameriški pesniški objektivizem in šele nastajajoči likovni minimalizem ter pop art. Sinhrono terminu 'objekt' se uporablja tudi termin 'artikel'. Medtem ko si ime 'objekta' nadene stvar v filozofskem pomenu, se z 'artiklom' meri na objekt, ki je proizveden, razmnožen, menjavan in ponujen v potrošnjo. I.G. Plamen je v sklepni besedi antologije japonske poezije Haiku razložil model reističnega pogleda na svet:

	človek	stvar
humanizem	subjekt	objekt
reizem	objekt	objekt
zen	subjekt	subjekt

Razmerje je enakopravno tako v zenu kot v reizmu. Postopek komuniciranja je v zenu združevalen, v reizmu pa razdruževalen. Humanistično razmerje pa je neenakopravno in združevalno ter razdruževalno hkrati."³⁵

Opravlka imamo s svetom predboličnega ali postboličnega umeščanja objekta v središče sveta. Subjekt je objekt med objekti. Svet je poln objektov, ki se dokumentirajo in poimenujejo. Objekti so dobesedno prisotni v svetu.

Tretja ekranska podoba 'realnosti' je bila formulirana v drugi polovici šestdesetih let. Utemeljena je na obratu od sveta objektov (artiklov) v svet strukturalnih odnosov. Struktura postane model sveta in okvir, s pomočjo katerega se doživlja svet. Struktura je predstava sveta, pa tudi ureditev sama, ki jo v svetu (v naravi, v umetniških delih, v kulturi) razkrivamo. Struktura je v svetu prikrita, ali pa je prikazana v umetniških delih kot dobesedni žprogram'. Struktura je ureditev pri topografski poeziji (ureditev črt). Struktura je ureditev arbitarnih odnosov pri delu OHO-jevcev pri projektu PU³⁶. Struktura je repeticija razmnoženega elementa v naravi (Pogačnikov program s 365 folijami v gozdu "Programiran gozd", 1969). Eksistencializem je presežen v reizmu, reizem pa s strukturalizmom. Eksistencialistični svet je svet subjektov, ki na brezdomen način izraža/kaže svojo grozo. Reizem predoka svet brez subjekta v enostavni in dobesedni prisotnosti. Strukturalizem kaže svet brez objektov, z drugimi besedami, svet, zasnovan v odnosih 'elementov'. Na primer, če gremo po poti razmišljanja Jacquesa Derridaja, lahko rečemo, da niti en element ne more funkcionirati kot znak, ne da bi kazal na kak drugi element, ki pa ni preprosto prisoten³⁷.

Četrta ekranska podoba 'realnosti' je bila formulirana v drugi polovici šestdesetih let s prehodom ohojevcev v fazo procesualne umetnosti (revna umetnost, antiform umetnost, land art). Namesto pesnikov, slikarjev, kiparjev igralcev, dramaturgov se pojavljajo umetniki. Skupina OHO postane skupina petih avtorjev (Marko Pogačnik, David Nez, Milenko Matanović, Andraž Šalamun in Tomaž Šalamun). Opozarjajo na formulo:

$$\text{OKO} + \text{UHO} \\ \text{OHO}^{38}.$$

Nastajajo dela, ki se jih ne da več postaviti kot objekt ("objekt v središču sveta"³⁹), ampak kot razmerje objektov ali družino, oziroma kot vidni in nevidni proces z objekti in njihovimi odnosi, ali z objekti v polju naravnih energij (gravitacija, toplota, tok vode). Svet je predstavljen kot 'dinamični red pojavov' med očesom in ušesom. Pojavlja se 'svet odnosov' v skupinskem delu ali v individualnem delu. Izdelek obstaja kot dokument in kot medijska predstavitev dogodka. Medij (fotografija, film, diagram, tekst) postane konstituent odnosa zavesti in sveta. V postduchampovskem⁴⁰ smislu postanejo svet in odnosi, ki tvorijo svet, materiali umetniškega ustvarjanja (imenovanja, uporabe, premeščanja), in to ne le objektov, ampak tudi konteksta (možnega sveta).

Peta ekranska podoba 'realnosti' je bila formulirana ob samem koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let. Svet ni več svet čutilu dostopnih odnosov. Svet je ureditev konceptualno (pojmovno) ali mentalno (imaginarno) predstavljenih odnosov v svetu ali v zavesti. Zamisel dematerializacije umetniškega objekta se izkaže kot okvir predstavljanja nepredstavljivega. Kot da bi postala filozofija Ludwiga Wittgensteina zelo bistvena: "Notranjim procesom so potrebni zunanji kriteriji" ali "Tistega, česar se ne da izjaviti, tudi ni treba izjaviti"⁴¹. Tomaž Brejc uvaja pojem 'transcendentalni konceptualizem'⁴², da bi opisal svet OHO-ja, ki obstaja izven čutne predstavljenosti. Svet obstaja kot dokument odnosov štirih umetnikov in štirih zavesti (Pogačnik, Matanović, Nez in A. Šalamun) oziroma tistega idealnega 'človeka OHO', ki obstaja skozi vloge relativnih odnosov sistematičnega, senzibilnega, racionalnega in intuitivnega. To je čas, ko produkcije skupine OHO postanejo del internacionalne umetniške prakse, in ko pride do hitrega reza: izbire estetike molka⁴³.

Šesta ekranska podoba 'realnosti' je vzporedna tretji, četrti in peti. Govori o tistem delovanju skupine OHO oziroma gibanja OHO-Katalog, ki je usmerilo reistični in procesualni poetični svet v smeri estetike behavioralnosti in ludizma. Gre za 'akcije', ki so v dometu poezije in gledališča. Svet je predstavljen kot alternativa svetu odraslih (birokratov, tehnokratov, politikov, 'resnih' socialističnih umetnikov/kulturnih delavcev, ustvarjalcev/nacionalnih dejavnikov). Tu so obstajali odnosi s hipijevsko kulturo,

novo levico, happeningom, pa tudi določeni povratek v filozofskem smislu k zamisli igre pri Heideggru ali Gadamerju⁴⁴. Pravica do igre in igra postaneta določbi individualne ali mikrokolektivne identitete (plemena, drugosti) in emancipacije glede na sivilo realnega socializma⁴⁵.

Sedma ekranska podoba 'realnosti' je vzporedna tretji, četrti, peti in šesti. Od osi fenomenologija-eksistencializem preko reistične kritike subjekta vodi k strukturalizmu, kasneje pa k teoretskim poststrukturalizmom (k idejam avtorjev, zbranih pri reviji *Tel Quel*) v intertekstualnem odnosu z novo levico, antipsihiatrijo in nemško klasično filozofijo⁴⁶. Vidna je prekinitev s tekstualnimi poližanrovskimi produkti v imenu teoretskega in filozofskega. Na tej osnovi bosta v zgodnjih sedemdesetih letih nastala slovenska teoretska psihoanaliza in, širše, poststrukturalizem kot horizont imanentne kritike modernizma v filozofiji, estetiki, teoriji kulture, politiki, umetnostih in eksistenci poznosocialistične družbe.

Osma ekranska podoba 'realnosti' nastaja iz pete, vzporedna, čeprav ne homologna, pa je tudi šesti in sedmi. To je preobrazba Skupine OHO kot umetniške formacije v eksistencialni svet komune izven sveta umetnosti. Komuna ali Družina v Šempasu nastane z odhodom mestnih (urbanih) umetnikov v naravo⁴⁷. V prvem trenutku je bila Komuna 'urbana gesta', uokvirjena v gibanja kontrakture ali alternative poznih šestdesetih. Odhod v Komuno v Šempasu⁴⁸ je bil sprva gesta zavračanja ali izbire estetike molka glede na korumpiranost vladajočega poznomodernističnega sveta umetnosti. V naslednjem koraku je bil tudi ludistična igra: vrnitev k ritualu in ritualnosti igre v vsakdanjosti življenja. Življenje postane substanca umetnosti, umetnost pa izgubi avtonomijo (kontekstualno posebnost) v odnosu do nerazločljivosti vsakdanjosti⁴⁹. Ideal avantgarde (dada, konstruktivizem, zgodnji nadrealizem) se je realiziral, ekskluzivnost umetnosti se je porazgubila v vsakdanjih človeških odnosih. Če je vladajoči modernizem, ki se je vzpostavil kot dominantna kultura v petdesetih in šestdesetih letih, pomenil nevtralizacijo avantgardnih utopij, je gesta ohojevcev pomenila poskus konkretizacije možne utopije. Družino v Šempasu se da opazovati kot dinamično skupnost, ki jo določajo naslednje možnosti:

- izbira in odločitev urbanih umetnikov, da delujejo in delajo v ruralnem prostoru,
- geste rousseaujevskega povratka k naravi,
- subvertiranje modernistične elitne umetnosti in soočenje s slovensko naravo (nacionalni prostor), z učinki hipijevega ludizma (alternativni prostor mladih) in z odkritjem 'drugosti' (pred-modernistični obrat k multikulturalnosti, regionalnosti in k mikrosvetu),
- bistvena eksistencialna in behavioralna kritika moderne umetnosti in kulture, ki je usmerjena k iskanju po 'ničelni stopnji' družbe, kulture in umetnosti, in

- poskus vrnitve v ničelno stopnjo družbe in kulture (kar je modernistično dejanje), potem pa še poskus rekonstrukcije 'civilizacije' iz ničelne stopnje do 'nove modernosti' (kar je postmoderno dejanje).

Slednja možnost se zdi zgotovljena. Dalo bi se najti tudi ustrezna dejstva v samem delovanju komune. Pravzaprav desetletja trajajoča 'praksa' in 'eksistenca' Družine v Šempasu opozarja na prehod žskupnosti' skozi različne civilizacijske modele:

- hipijevsko-ludistični v trenutku ustanavljanja,
- 'neolitski' v prvih letih (izdelava obleke, zbiranje hrane in obdelovanje zemlje),
- vloga matriarhata ali učinkovanja 'ženskih sil' v odtujenem moškem svetu (vsekakor je neizpodbitno dejstvo, da je bila vodilna osebnost v Šempasu Marika Pogačnik, ki je 'vizionarski svet' ohojevskih 'projektov' konkretizirala v 'realnost' vsakdanjega življenja),
- keltski v trenutku odkritja naravnih sil in poskusa 'sodelovanja' z njimi,
- srednjeveški v trenutku, ko se vzpostavi komuniciranje z okoljem, kmeti in regionalnim prostorom,
- renesančni v času, ko so raziskovali mesta in regije (Benetke, Beograd, območje Raške, Vipavska dolina),
- moderni v trenutku identifikacije avtonomije družine v odnosu do mikroskupnosti in družbe, in potem
- postmoderni v trenutku, ko se vzpostavi planetarno delo v ekoloških prostorih (zdravljenje zemlje v urbanističnem, mikro- in makrogeografskem prostoru).

Zamisel komune v Šempasu je možno videti v razliki med 'komuno' kot umetniškim prostorom, radikalnim modernizmom, ki pelje v povratak k naravi, in postmoderno eksistencialno rekonstrukcijo zahodnih civilizacijskih modelov eksistence (odnosa subjekt – svet). V komuni v Šempasu se je realiziral eksistencialni dinamizem, ki je mapiran kot ideološki model predstavljanja realnosti⁵⁰.

Naznačene sheme ideoloških oblikovanj od predohojevske faze, skozi aktivizem OHO-ja do realizacije komune in končno družine v Šempasu kažejo na možnost naslednje teze: delovanje skupine OHO niso samo proizvodi (umetniški izdelki), ampak tudi konceptualne in ideološke formacije (pred-očenja realnosti). OHO 'sebe' ni projektiral kot stabilno zgodovinsko institucijo umetnosti, ampak kot dinamični model konstruiranja eksistencialne realnosti v gibanju (fluks)⁵¹

OPOMBE

- ¹ Prevedeno besedilo predstavlja prvi del študije o ideologiji in strategiji skupine OHO, ta pa je umeščena v knjigo o slovenski umetnosti in estetiki od šestdesetih let do danes. Izdajo knjige načrtuje Znanstveno in publicistično središče v Ljubljani, avtor pa je imel na to temo v letu 1998 tudi predavanja na oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- ² Taras Kermauner, "O nekaterih problemih sodobnega humanizma", *Perspektive* št. 2, letnik I, Ljubljana, 1960–61, str. 202–224.
- ³ Braco Rotar, "Struktura slovenskega likovnega prostora s stališča modelov percepcije", *Naši razgledi* št. 20, Ljubljana, 19. November 1968, in katalog *Galerija 212*, Beograd 1968, str. 28
- ⁴ Tomaž Brejc, "Zapis za istorijsku analizu stvaranja grupe 'OHO'", iz "Članovi grupe 'oho'", *Treči program RB* št. 4, Beograd 1970, str. 225–228.
- ⁵ Biljana Tomić, "Siromašna umetnost – izazov duha", katalog *Galerija 212*, Beograd 1968, str. 26–27; in Biljana Tomić, "Grupa OHO", *Umetnost* št. 21, Beograd 1970, str. 85–89
- ⁶ Herbert Marcuse, "Nova osetljivost", v: *Kraj utopije. Esej o oslobodjenju*, Stvarnost, Zagreb 1972, str. 151–170.
- ⁷ Germano Celant, *Arte Povera: Earthworks, Impossible Art, Actual Art, Conceptual Art*, Praeger, New York 1969.
- ⁸ Ješa Denegri, "Primeri konceptualne umjetnosti u Jugoslaviji", *Život umjetnosti* št. 15–16, Zagreb 1971, str. 147–152; in Ješa Denegri, uvodni tekst v katalogu *Dokumenti o post-objektnim pojavama u jugoslovenskoj umetnosti 1968–1973*, Salon Muzeja savremene umetnosti, Beograd 1973, str. 5–11.
- ⁹ Donald Karshan (ur.), *Conceptual Art and Conceptual Aspects*, The New York Cultural Center, New York 1970.
- ¹⁰ Lucy R. Lippard, *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972*, Studio Vista, London 1973, str. 153–154.
- ¹¹ Tomaž Brejc (ur.), "OHO kot umetnostni pojav 1966–1971", iz kataloga *OHO*, ŠKUC, Ljubljana 1978, str. 12–34.
- ¹² o severnjaškem romantizmu kot mega-paradigmi moderne umetnosti glej: Robert Rosenblum, *Modern Painting and the Northern Romantic Tradition. Friedrich to Rothko*, Thames and Hudson, London 1975.
- ¹³ Ješa Denegri, "Razlog za drugu liniju", v katalogu *Jugoslovenska dokumenta '89*, Sarajevo 1989, str. 13–20.
- ¹⁴ Miško Šuvaković (ur.), *Primeri analitičkih radova*, Galerija SKC Beograd in Galerija Nova Zagreb, 1978; in: Miško Šuvaković (ur.), *Rad Davida Neza, 1968–1973*, Galerija CKS, Beograd 1978.

- ¹⁵ Marko Pogačnik, "OHO – Šempas, 1963–1985. Vprašanja Tarasa Kermaunerja", iz knjige *Zmajeve črte, ekologija in umetnost*, Založba Obzorja, Maribor 1986, str. 69–137.
- ¹⁶ Igor Zabel, "OHO – od reizma do konceptualizma", iz kataloga *OHO. Retrospektiva*, Moderna galerija, Ljubljana 1994, str. 10–28.
- ¹⁷ pojem ideologije po Slavju Žižku, "The Spectre of Ideology", iz *Mapping Ideology*, Verso, London 1995, str. 1–33.
- ¹⁸ O reviji *Perspektive* glej: Božo Repe, *Obračun s Perspektivami*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1990; "Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje - Slovensko perspektivovstvo", *Borec* št. 535–537, Ljubljana 1994, str. 916–1085; Taras Kermauner, *Perspektivovci*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996; Lev Kreft, *Zjeban od absolutnega. Perspektivovci in perspektivaši: portret skupine*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1998.
- ¹⁹ Moja teza je, da so revija *Problemi*, skupina OHO in skupina/gibanje OHO-Katalog v slovenski kulturi šestdesetih let izpeljali določeno nepričakovano in neobičajno kontinuteto med neoavantgardo kot imanentno kritiko modernizma (eksistencializem, reizem, strukturalizem, ludizem) in postavantgardo (procesualna umetnost, konceptualna umetnost, poststrukturalizem, kultura in umetnost komun).
- ²⁰ Revija *Problemi* nastopa kot posebna institucija slovenske in jugoslovanske kulture od šestdesetih do devetdesetih let po tem, da so se v okviru dela uredništev razvijali profilirani estetski, poetični, politični, teoretični in umetniški programi; o programski naravi problema glej besedilo Ivana Fochta "Estetski programi revij", *Problemi* št. 85, Ljubljana 1970, str. 24–26.
- ²¹ Gl. opombo 18 v knjigi Boža Repeta.
- ²² Pojem 'druge scene' lahko zgodovinsko razumemo v pomenu scene za drugo umetnost, tako kot je o tem pisal Ješa Denegri, ali pa kot filozofski pojem 'druge scene', izpeljan iz freudovske psihoanalize: Jacques Derrida, "Freud and the Scene of Writing", v: *Writing and Difference*, University of Chicago Press, Chicago 1978, str. 229.
- ²³ Gl. opombo 18 v navedeni knjigi Boža Repeta, str. 5 in str. 66.
- ²⁴ O poetiki Josipa Vidmarja glej na primer *Kritična razmišljanja*, Narodna knjiga, Beograd 1978.
- ²⁵ Zgodovino modernizma po drugi svetovni vojni v Sloveniji in Jugoslaviji lahko spremljamo po dominaciji socialističnega realizma v štiridesetih in zgodnjih petdesetih letih, nato s pojavi socialističnega estetizma (po Sveti Lukiću) in zmerne modernizma v poznih petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih; tu razumemo pod socialističnim realizmom utilitarno partijsko upravljano umetnost, ki spremlja graditev socialistične revolucionarne in postrevolucijske družbe; pod socialističnim estetizmom pojmem pojav petdesetih let posebne vrste v jugoslovanski družbi (družbi med Vzhodom in Zahodom), ki označuje konec socialističnega realizma, uvajanje 'mehkih' in nedoločenih form modernistične umetnosti brez izrecnega političnega, estetskega ali umetniškega stališča – to je umetnost, ki zadovoljuje potrebe porevolucijskega tehnokratskega in birokratskega družbenega stališča tako po svoji nevtralnosti kot po estetski osredotočenosti; z zmernim modernizmom se poimenujejo povsem različni pojavi modernistične figuralike, abstrakcije, niti-fuguralike-niti-abstrakcije, ki v samoupravni družbi izvajajo koncept neproblemskega in

- neekscenega modernizma v imenu univerzalnih humanističnih (občečloveških) vrednot.
- ²⁶ Jean-François Lyotard, *Raskol*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1991, str. 5.
- ²⁷ Gl. opombo 15.
- ²⁸ Po Pogačnikovih besedah v razgovorih o OHO-ju, ki sem jih imel z njim v sedemdesetih in osemdesetih letih, je bilo 'huliganstvo' politično-estetska gesta, naslovljena proti 'normalnosti' vsakdanjosti v realsocialistični družbi idealnih delavcev, kmetov in poštene inteligence, pa tudi meščanski religiozni morali Kranja in Ljubljane.
- ²⁹ Gl. opombo 15.
- ³⁰ Gl. opombo 15.
- ³¹ Navajam po spominu s projekcije OHO-jevih filmov v Salonu Muzeja savremene umetnosti v Beogradu leta 1978.
- ³² Aleš Kermauner, zbirka pesmi, avtorska izdaja, brez letnice.
- ³³ V večslojni sestavi družbenih provokacij so bile v OHOju aktualizirane teme in situacije seksualnosti. Seksualnost je eksplicitna ali implicitna tema proznih in poetskih eksperimentov I.G. Plamna, Aleša Kermavnerja, Tomaža Šalamuna. Avtoerotizem je tematiziran v delih Andraža Šalamuna "Gozd" (1969) ali Milenka Matanovića "Preskok" (1969). Svobodna seksualnost je indeksirana v body art akciji Andraža Šalamuna "Kama Sutra" (1969). V OHO-ju se izrazijo trije pristopi k seksualnosti: (i) zgodnji pristop – huliganska provokacija veljavne seksualne morale, (ii) emancipatorični pristop – značilen za pozno obdobje in odnos do hipijevske kulture in izvenevropskih tradicij, in (iii) proto-psihoanalitični pristop – prisoten v prevodih francoskega poststrukturalizma in v delnih vplivih Žižka in Močnika.
- ³⁴ Interes za zgodnjega Barthesa najdemo v eksplicitni obliki v Kermaunerjevih spisih o kritiki, na primer "Dve interpretaciji", *Problemi* št. 67–68, Ljubljana 1968, str. 7–23.
- ³⁵ I.G. Plamen v knjigi *Haiku*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 125–135.
- ³⁶ Projekt "PU" je bila objavljen v reviji *Problemi* št. 85, Ljubljana 1970.
- ³⁷ Jacques Derrida, "Sémiologie et grammatologie", iz: *Social Science Information*, Paris 1968, slov. prev. "Gramatologija in semiologija", *Problemi*, št. 78, Ljubljana 1969.
- ³⁸ Na osnovi 'ohojevskih reklam', avtorska izdaja, 1970, str. 1–11; reklamno gradivo so pripravljali za nastope na mednarodni umetniški sceni, in v reklamnih diagramih je opisano delo OHO-ja in njegova ponudba galerijskemu sistemu.
- ³⁹ Mnogo kasneje bo Jean Baudrillard uvedel tezo o 'objektu v središču sveta'; glej: Jean Baudrillard, *Drugo od istega. Habilitacija*, Lapis, Ljubljana 1994, str. 53.
- ⁴⁰ O postduchampovskih pristopih k objektu glej: Miško Šuvaković, "Transformacije koncepta ready madea", iz *Prolegomena za analitičku estetiku*, Četrti talas, Novi Sad 1995, str. 242–287; Martha Buskirk, Mignon Nixon (ur.), *The Duchamp Effect. Essays, Interviews, Round Table*, The MIT Press, Cambridge Mass. 1996.
- ⁴¹ Izjave, izvedene iz razmišljanj Ludwiga Wittgensteina o funkcijah jezika; Ludwig Wittgenstein, *Filozofska istraživanja*, Nolit, Beograd 1980, str. 249; Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987, str. 189.
- ⁴² Tomaž Brejc, "Transcendentalni konceptualizem, 1970–71" iz kataloga *OHO 1966–1971*, Galerija Škuc, Ljubljana 1978, str. 29–34.

- ⁴³ O 'estetiki molka' in odnosu do vladajočega modernizma glej: Susan Sontag, "Estetika šutnje", v *Stilovi radikalne volje*, Mladost, Zagreb 1971, str. 7–35; Ješa Denegri, "Šutnja Davida Neza", *Telegram* št. 65-66, Zagreb 1972; Ihab Hasan, "Preludij: lira bez struna", v: *Komadanje Orfeja*, Globus, Zagreb 1992, str. 18–21.
- ⁴⁴ Zamisel igre v šestdesetih pokriva široko območje raznovrstnih 'izrazov' od umetnosti preko logike do politike; navesti se da povsem različne interpretativne pristope: Hans-Georg Gadamer, "Ontologija umjetničkog djela i njezino hermeneutičko značenje", v: *Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike*, IP Veselin Masleša, Sarajevo 1978, str.131–200; Theodore Roszak, *Kontrakultura. Razmatranje o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*, Naprijed, Zagreb 1978; Adrian Henri, *Environment and Happenings*, Thames and Hudson, London 1974.
- ⁴⁵ Adrian Henri, "Eastern Europe", v: *Environments and Happenings*, Thames and Hudson, London 1974, str. 128–132; *Body and the East. From the 1960s to the Present*, Moderna galerija, Ljubljana 1998.
- ⁴⁶ V tematske bloke revije *Problemi Razprave*, na primer "Kritična teorija družbe", "Prispevki k historičnemu materializmu", "Mehanizmi označevalca in njihovo mesto v ekonomiji družbene reprodukcije", "Nova pota psihiatrije" itd.
- ⁴⁷ Tomaž Brejc, "Obitelj u Šempasu", v katalogu *Nova umjetnička praksa 1966–1978*, Galerija suvremene umjetnosti, Zagreb 1978, str. 19–20.
- ⁴⁸ Marko Pogačnik, "OHO–Šempas, 1963–1985. Vprašanja Tarasa Kermaunerja", v: *Zmajevе črte, ekologija in umetnost*, Založba Obzorja, Maribor 1986, str. 104–137.
- ⁴⁹ Marko Pogačnik, "Umetnost treće svetlosti", *Katalog 143*, št. 2, Beograd 1976.
- ⁵⁰ Gl. diagrame v katalogu *Družina u Šempasu*, Galerija SKC, Beograd 1976.
- ⁵¹ V omenjenem 'reklamnem gradivu' (glej opombo 38) o delovanju skupine OHO je nakazana prav taka 'procesualna' in 'premenljiva' podoba realnosti OHO-ja; na nekem mestu je navedeno: "Mi delamo s konceptom, znanostjo, misteriji, mediji." Na naslednjem listu najdemo besedilo: "Ponujamo vam dva načina sodelovanja: – neposredni način: 1) mi smo fizično prisotni na vaši zemlji, v vašem mestu in v muzeju; 2) uporabljamo naše koncepte v posebnih okoliščinah situacije. Uporabljamo situacije v posebnih pogojih naših konceptov; 3) dokumentacija z navedenim spiskom medijev postane gradivo za razstavljanje, objavljanja itd.; – posredni način: 1) v obdobju enega meseca je naše življenje in delo financirano z 800 dolarji; 2) v tem času mi živimo in delamo, vam pa pošiljamo dokumentacijo o našem življenju in delu; 3) dokumentacija vam je na razpolago, enomesečno obdobje lahko uskladite z vašimi razstavnimi načrti." Z drugimi besedami, vidno je, kako postaneta življenje umetnikov in sam sistem umetnosti gradivo za njihovo delovanje: za gibanje (fluksa) v polju realnosti.

Lev Kreft**ZGODOVINA IN VSAKDANJE ŽIVLJENJE**

Med najbolj poudarjenimi, rabljenimi in zlorabljanimi možnimi funkcijami umetnosti v časih modernizma je bila njena sposobnost, da proizvaja pomen, ima in daje smisel drugemu, in da povzdiguje družbene vrednote. Podobno, kot je bila umetnost že pred modernizmom postavljena v funkcijo religioznih smotrov, ki naj bi jim omogočala, da spravijo metafizični svet v neko zaznavno eksistenco, se je v modernem času od umetnosti pričakovalo, da bo proizvajala prepričljive in spodbudne podobe zgodovinske dimenzije neskončnega napredka, osvoboditve in upanja. Zaradi tega je prišlo do delitev, ki naj bi bile presežene s postmodernim pristopom, denimo delitev na umetnost v množični kulturi in umetnost kot izražanje resnice, ali pa razlikovanje med visoko elitno kulturo in nizko popularno kulturo. Nekateri filozofi so še posebej poudarili razliko med umetnostjo, ki se je izgubila v že obstoječi realnosti, in tisto umetnostjo, ki odpira nove perspektive človeškega napredka¹. Kant je v svoji tretji *Kritiki* uvedel razliko med človeško srečo in človeško kulturo kot dvema smotroma (*causa finalis*) narave, in to razločevanje lahko pride prav tudi pri obravnavi umetnosti. Dalo bi se priti do ugotovitve, da je bila v modernizmu človeška sreča spravljena v zvezo z vsakdanjim življenjem kot njegov *Užitek*, medtem ko naj bi bila človeška kultura odvisna od višjih in bolj vzvišenih tokov zgodovine, v kateri igra vlogo gonilne sile in navduševalca. Ta poteza različnih in nasprotujočih si kvalitet zgodovine in vsakdanjega življenja je doživela prepoznanje v delih tistih umetnikov, ki so svojo umetnost podredili zgodovini, in zato razglasili, da je treba ljubezen (pa čeprav v njeni neromantični avantgardni inačici) posebej in lirizem nasploh opustiti, da bi lahko razvili umetnost revolucionarnega navduševanja. Primer Majakovskega in njegovo svojevrstno pesniško izražanje tovrstnega obrata sta dobro znana. Če si to potezo ogledamo še s strani občinstva, se velja spomniti, da je Lenin dejal, kako si med revolucijo v tistih redkih priložnostih prostega časa ni mogel dovoliti, da bi užival v boljši polovici svojih estetskih ljubljencev, ker bi ga njihova dela naredila premehkega za vodenje revolucije.

Dolgo časa je veljalo prepričanje, da je poglavitno opravilo umetnika in umetnosti povzdigovanje zgodovine, in da so vse druge razsežnosti umetnosti manj pomembne in tudi manj vredne. V zgodovini slikarstva najdemo značilen primer takšnih pogledov. Tu je že Leon Battista Alberti verjel, da je odkril pravilni način predstavljanja narave. Cecil Grayson je

takole označil tisto, kar je gnalo Albertija skozi okno reprezentacijskega 'realizma': "Iz tega metodološkega realizma ne sledi, da bi moral gledalec videti prizor iz 'zaresnega življenja'. Idealna albertijevska podoba bi za svojo temo imela 'historio', ki bi jo najverjetneje navdihnili prebiranje literature..."² Tu 'historia' še pomeni bolj ali manj samo zgodbo, novo pa je Albertijevo vztrajanje "pri 'historii' kot *pravemu* predmetu slikanja, in pri izbiri, organiziranju in izvedbi teme, kar predstavlja vse skupaj največji dosežek slikarja"³. 'Historia' sicer še ni Zgodovina, je pa to postala kasneje, po slovitih zasedanjih Francoske kraljeve akademije⁴, in dosegla vrh v Davidovih upodobitvah herojskih trenutkov francoske revolucije in Napoleona. Pa vendar že Alberti ve, ko se loti hvalnice slikarstva (to je bila tedaj posebna sestavina govora, imenovana *lauda*), da ima veščina slikanja zgodovine nekaj skupnega z božansko močjo, ki povzdiguje predmete, dejanja in osebe iz vsakdanjega življenja v večnost. Ta razsežnost se najbolje izkaže ob koncu spisa: "To je vse, kar sem imel o slikarstvu v tej knjigi povedati. Če tako, kot je, pride slikarjem prav in jim bo ustrezalo, jih hočem še posebej prositi, da kot nagrado za moj trud naslikajo moj portret v svojih 'historiah', in po tej poti razglasijo zanamcem, da sem študiral to umetnost, zaradi česar me imajo v mislih in čislih."⁵ Razlika med zgodovino in vsakdanjim življenjem ni kaka lastnost ali narava predmetov, dogodkov ali oseb. Je razlika v pomenu in hvali, ki jim jo sami pripišemo, in dejavna gesta pripisovanja bi lahko bila prav – dotik umetnikovega čopiča.

Nezadovoljstvo z iztekom zgodovinskih tokov, še posebej pa z izidi revolucionarnih prevratov, ki so se kasneje izkazali za prevarana velika pričakovanja in izgubljene velike iluzije⁶, je naplavilo na površje nove poglede na zgodovinsko funkcijo umetnosti, in med temi novimi vlogami je bilo tudi napadanje, zasedanje in koloniziranje vsakdanjega življenja, ki naj bi zdaj postalo odločilni teren za zmago lepote nad grdoto industrijske proizvodnje in urbanizacije, pa tudi za razkritje estetske razsežnosti pomena, smisla in upanja. Nikakor ni šlo za kakšno priznanje, sprejetje ali celo povzdigovanje vsakdanjega življenja, kakršno je pač bilo. Vsakdanje življenje je bilo povzdignjeno v območje zgodovinskega samo zato, ker naj bi predstavljalo odločilno bojno polje, na katerem bo potekala bitka za zgodovinske cilje in smotre. Umetnost je to bojno areno sprejela za svojo, saj je sprejela pojmovanje, da se morajo zgodovinske spremembe, očiščenje in odrešenje začeti in pridelati prav tu, ne pa na grandioznih zgodovinskih prizoriščih. V zgodovinskih gibanjih s konca devetnajstega stoletja, h katerim spadata tudi *esteticizem* in avantgarda kot značilna zastopnika, je ta težnja še posebej izražena. Razlika med navadnimi estetizacijskimi projekti, kakršne najdemo pri Johnu Ruskinu, Williamu Morrisu in tudi pri našem Jožetu Plečniku, ter avantgardnimi programi, ki so se s kritiko spravili nadjne, je v avantgardni zamisli, da je Umetnost

modernistična institucija, ki jo je treba porušiti, se odpovedati njeni ideji lepote in zavreči njene manire v občevanju z zgodovino in vsakdanjim življenjem – da bi šele po tem prevratu, ki bo spravil s sveta dotedanje spodletele metode in prijeme, lahko začeli ustvarjati nove okoliščine vsakdanjega življenja. Te predvidene nove okoliščine vključujejo tudi a) nove univerzalne jezike, ki jih lahko rodi v življenje samo umetnost; b) podvrženje umetnosti modernim tehničnim sredstvom, industrijski disciplini in koristnim namenom, ki s tem postanejo njena nova merila namesto starih larpurlartističnih in esteticističnih kriterijev; c) revolucionarno propagando kot poglavitno opravilo umetnikove angažiranosti, vse do tako trivialnih, a tudi težavnih civilizacijskih korakov, kot je učenje mužikov, da uporabljajo zobno ščetko; d) razpiranje novih duhovnih razsežnosti na poti človeštva k popolnosti, itd. Tedaj, in tudi odtlej je vsakdanje življenje postalo pomembna kategorija in območje raziskovanja v filozofiji (Husserl, Heidegger, Lefebvre, Heller in drugi), sociologiji (Schütz, Berger, Luckmann, Garfinkle, Goffman, Cicourel in drugi), zgodovini (zlasti v francoski šoli Nouvelle Histoire, in njenih analizah zgodovine vsakdanjega življenja), psihologiji (začenši s Freudovim razglasenim delom *Zur Psychopathologie des Alltagsleben* iz leta 1901) in v drugih vedah *studiorum humanitatis*⁷.

Postmoderne okoliščine naj bi vsej svoji neoprijemljivosti navkljub pomenile jasen konec tovrstnih zgodovinskih in umetniških projektov, začenši z razglasom Daniela Bella, da je nastopil konec ideologij, in Fukuyaminega stališča, da je tudi zgodovina prišla do svojega zaključka. V filozofskih razpravah se najpogosteje uporablja in zlorablja izrek pokojnega Lyotarda, da je nastopil konec velikih zgodb (metapripovedi). Tiste, ki z radostjo sprejmejo na znanje, da se je zgodovini iztekla licenca, in govorijo o postmodernem stanju kot rešitvi umetnosti iz suženjstva ter osvoboditvi vsakdanjega življenja izpod ideologij, zgodovinskih terjatev in političnih bremen, pogosto obtožijo brezbržnosti in jih označujejo za reakcionarje, komercializirane mislece in intelektualce brez etične razsežnosti. Toda poskusi, da bi v sodobno umetnost znova uvedli javno angažiranje in zgodovinski patos, kot denimo v kasselski *Documenti 8* pod Schneckenburgerjem leta 1987, po navadi niso uspeli, saj jim je primanjkovalo vzvišene moči nekdanjih del. Njihov učinek se je pogosto iztekel v spore, ki jih je porajalo nerazumevanje⁸. V socialističnih deželah se je prevzem postmodernizma zgodil v družbenih okoliščinah totalitarizma v zadnjih vzdihljajih. Ker sta bili obe razsežnosti – zgodovina in vsakdanje življenje, zasedeno in obsedeno z zgodovinskostjo – bojni polji emancipacije, se je razvilo kar nekaj estetskih sredstev in tehnik, ki so se ukvarjali z ukinjanjem svetosti zgodovine in z dekolonizacijo vsakdanjega življenja. Izvore teh prijemov lahko najdemo v avantgardni umetnosti, čeprav ne v tistem njenem delu, ki je vzel politično revolucijo in komuni-

zem za lastno stvar, tako kot Majakovski ali produktivisti, proletkultovci in nekateri drugi. Za razliko od njih so drugi postavljali v ospredje kozmični anarhizem, ki je povzdignil revolucionarni prevrat na simbolno in duhovno raven, ne pa na raven ekonomske in organizacijske revolucije. Totalitarna umetnost in totalitarna ideologija sta bili izpostavljeni in zlorabljeni, ne da bi šlo za neposredno konfrontacijo s kakšnih protiideoloških umetniških pozicij. V uporabi je bila bolj manipulacija, ki je zlorabila stare metode in podobe. Ta vrsta umetnosti s svojo kritiko veljavnih norm in kriterijev ni ponujala neposrednega parodičnega pomena. V spopadu za sprostitve estetskih razsežnosti se je izogibala izrazju in oblikam neposrednega vojskovanja za ali proti napredku v umetnosti ali družbi, tako kot sta to prej počeli kontrarevolucionarna ali radikalna umetnost. Ruski formalisti in Bahtin so parodijo razumeli kot spopad med starim in novim diskurzom, in videli v parodiji sredstvo napredka v umetniškem jeziku. Niso pa imeli v mislih tega, kar se je zgodilo – umetniške dejavnosti, ki pogosto dopušča dvoumnost in špekuliranje⁹. Drugi vir kritične umetnosti osemdesetih je bil vic, ki je bil vedno več kot šala, še posebej pa pod avtoritarno ali totalitarno vladavino, kjer je bil marsikdaj celo edino sredstvo za kratko, a zmagovito emancipacijo vsakdanjega življenja pred mnogo težjimi in nepremagljivimi zgodovinskimi silami, ki so si ga do zadnje pore podrejale¹⁰.

Vic je precej drugačno sredstvo boja za vsakdanje življenje in proti njegovi okupaciji z zgodovinskimi smotri, kot parodija, ki je utemeljena v boju med starim preseženim jezikom in novim progresivnim izrazom, ki ga hoče odstraniti iz umetniškega diskurza. Vic se nasprotno postavlja po robu vladajoči ideologiji pod svojimi lastnimi pogoji s smehom, vendar ne uvaja novega ali celo bolj naprednega diskurza. Strategija *vica* je v nasprotovanju zgodovinsko vzvišenemu in veličastnemu z banalnostjo in trivialnostjo, kar spravi podobe zgodovine in vsakdanjega življenja v presenetljiv medsebojni objem, v katerem bistvene značilnosti zdrsnejo z ene strani na drugo, tako da zgodovina nenadoma postane nekaj banalnega, trivialnega in ritualno izpraznjenega, medtem ko jo vsakdanje življenje odnese kot nekaj globokega, pomenljivega, osvobajajočega in vzvišenega.

V dvajsetem stoletju se je morala umetnost ukvarjati z zgodovino in vsakdanjim življenjem bolj kot kdajkoli prej, izumljala ali ponavljala je več strategij in taktik kot kadarkoli pred tem. V bitke je korakala pod vsemi možnimi prapori, in z bojišča jo je stisnila z vsemi mogočimi ali nemogočimi izgovori, pa tudi entuziazem in fanatizem sta se je polotila vsak zase ali skupaj, da bi ju oba obsodila že v naslednjem trenutku, tako kot *omne animal triste* po spolnem aktu, in pomagala je proizvajati zgodovinski pomen z uspehom, pa tudi povsem spodletelo¹¹. Ob koncu stoletja pa je bilo razglašeno končno premirje. Zgodovina je postala samo

ena od razpoložljivih tem, vsakdanje življenje pa le še eden od veljavnih vidikov realnosti v obdobju, ko je realnost sama z zgodovinsko in vsakdanjo razsežnostjo vred že krenila v proces totalne, globalne in univerzalne estetizacije in istočasno proces, ki je realnosti odvzel privilegiran in zagotovljen položaj merila za vse druge dimenzije možnih in nemožnih svetov¹². Videti je, da je izraz "virtualna" realnost samo nepotrebno zapletanje, saj so vse možne realnosti bolj ali manj virtualne, z izjemo utopičnih realnosti, ki so edine povsem izključene iz skupine možnih realnosti, pa tudi iz poetično zanimivih svetov.

Kako lahko estetik takrat, kadar je tudi filozof, določi, ali je te vrste okvir umetniške ideologije tudi poslednje dejanje in izid zgodbe o zgodovini in vsakdanjem življenju v umetnosti, in sklepno dejanje zgodbe o umetnosti kot ustvarjalki zgodovine in vsakdanjega življenja? Morebiti smo res prišli do konca, tako kot z estetizacijo vsakdanjega življenja, ki navkljub vsem pričakovanjem nima prav nobenega vzvišenega pomena in ne služi nikakršnemu smotru. Ali pa smo prišli do konca, tako kot pri revolucioniranju vsakdanjega življenja, ki ni spravilo na dan novih in bolj razvitih človeških bitij, ampak je, kot se zdi, prispevalo k izbruhu totalitarnih grozot. Vprašanja, ki se zastavljajo, so podobna tistim, s katerimi se je ukvarjal Avguštin v svojih štirih knjigah *O krščanski doktrini*, in se tičejo interpretacije Pisma. Avguštin je prav pri tem uvedel ločnico med stvarmi in znaki¹³. Njegovo pojasnilo o tem, kaj da so znaki, je vsekakor povezano s samo zamislijo zgodovine in njenega pomena. Zgodovina je za Avguština tisto, kar se je dejansko zgodilo (*res gestae*), pa tudi zgodovina kot znak tistega, na kar lahko upamo. Problem, ki si ga zastavlja *Božja država*, bi lahko izrazili z vprašanjem "Ali je Zgodovina neka vrsta Pisma?" Pritrdilni odgovor bi pomenil, da se da skozi zgodovinski proces ugledati bistvo stvari. Soočeni z vprašanji o koncu umetnosti bi se lahko danes podobno vprašali: "Ali umetnost danes kaže kakšne znake epohalnega pomena, najsi v zgodovini ali v vsakdanjem življenju?" In če bi pri tem sledili Avguštinu, ne bi spraševali po trenutkih, ko Zgodovina dela svoje velike korake osvoboditvi in emancipaciji naproti. Za take vrste zgodovinske velekorake so pred kratkim razglasili nastanek novih držav, ki pomenijo "izpolnitev tisočletnih narodovih sanj". Česa takega ne bi mogli storiti, tudi če bi hoteli, saj ni bilo nikakršne velike nacionalne umetnosti, ki bi nastopala pred temi velikimi dogodki, jih spremljala in predstavljala ali pa jih po njihovem nastanku poustvarjala. V devetnajstem stoletju je bilo drugače, tako da je iz tega primera očitno samo to, da Velike Zgodovinske Umetnosti ni več, celo tako spodletele in lažne ne, kot tiste iz časa Gerasimova¹⁴. Zanima nas tudi usoda tiste vrste umetnosti vsakdanjega življenja, ki sledi potem estetizacije na način avantgardne revolucije. Toda tudi če bi danes spet hoteli narediti kaj takega, kot je bilo prikazano na berlinskem dada-sejmu leta 1920, bi sredstva za tovrstne

šokantne učinke, če bi ti sploh še bili možni (in najpogosteje pridemo do sklepa, da se takih učinkov ne da več doseči z nobenimi sredstvi, ker nas pač nič več ne more vreči iz tira), ne bila več značilno umetniška. Vsakdanje življenje so te dni kolonizirali kulturni izdelki, ki se jih ne da več razdeliti na umetniške in neumetniške, kar prinaša kot posledico, da ni več umetnosti vsakdanjega življenja, ki bi bila lahko karkoli več od navadne kulture¹⁵.

In če še naprej sledimo Avguštinovemu zgledu iz *Božje države*, se moramo lotiti proučevanja tistih posebnih trenutkov v potekanju časa, ko se Zgodovina spotika, spodletava in pada skupaj, medtem ko je vsakdanje življenje prav zaradi tega v velikih težavah. To so časi, ko se sprejemajo odločitve zgodovinskega dometa kar na ravni vsakdanjega življenja in kot del vsakodnevnih nujnih ali celo izsiljenih sklepov, in ko anarhija velike Zgodovine razkrije globoke, prav nič banalne ali trivialne razsežnosti vsakdanjega življenja, v katerem je treba braniti prav to navadno in edino – vsakdanje življenje, četudi pred kotalečim se kamenjem razpadajoče Zgodovine same. S sesutjem Zgodovine vsi ritualni, običajni in drugi urejeni vzroci usmerjanja in odločanja v vsakdanjem življenju izgubijo svojo moč. Taki trenutki so bili osnova, na kateri je Maurice Merleau-Ponty sezidal svojo fenomenologijo zgodovine s pomočjo Péguyevega ločevanja med periodami in epohami¹⁶, kjer so periode obdobja, ko velja zgodovinski red, epohe pa obdobja, ko se ena perioda sesuje, glede naslednje vrste ureditve pa poteka spopad. Posebne vrste poteza našega časa je, da en del sveta živi v periodi (torej v mirnem in urejenem svetu trdnih, zgodovinsko vzpostavljenih navad, običajev in ritualov, ki obvladujejo tudi vsakdanje življenje in mu s tem dajejo občutek varnosti), medtem ko drugi, mnogo večji del sveta bolj in bolj pada v epoho. To, kar je včasih pomenila zgodovina socialističnega odrešenjskega gibanja, je danes samo spopad, da bi iz območja epohe vstopili v območje navadne periode. Slovenske zgodbe o evropski uniji in NATU so vse po vrsti iz tega testa, saj je Slovenija dežela na mejnem območju med epoho in periodo.

Sesutje Rima leta 410 in različne interpretacije tega epohalnega dogodka so neposredno navdihnili Avguština za *Božjo državo*, in primerjava s padcem berlinskega zidu, sovjetskega imperija in jugoslovanske federacije je najbrž preveč visokoletiča paralela. Pa vendar se lahko vprašamo, kako lahko umetnost izrazi take trenutke, ko zares ni več nobenega zagotovljenega, pripravljenega in ponujenega pomena, namena in smotra, in kako ji lahko uspe proizvesti pomen, namen in smoter kar z lastnimi estetskimi močmi?

Kar se tiče zgodovinskega primera propada rimskega imperija, vemo, da ji to lahko uspe. Poleg Avguštinovega filozofsko-teološkega odgovora, ki je dobro znan, je treba omeniti, da je bil duhovni in umetniški odgovor

pripravljen že prej, še preden se je usoda Rima iztekla do konca, s tako imenovanim obratom oči iz vidnega k nevidnemu svetu¹⁷.

Je padec berlinskega zidu doživel svojo umetniško upodobitev kot veliki zgodovinski dogodek? So se entuziastične podobe zmage nad totalitarnim režimom organizirale v epske spektakle? In kako je bila prikazana velika osvoboditev in emancipacija vsakdanjega življenja izpod totalitarizma? Vse to se je dogajalo v medijih, v kulturi, ne pa v umetnosti. Umetniške priprave za razsutje totalitarizma so bile zelo zavzete in pomembne, saj zdaj že slišimo objokovanje s vseh strani, da umetnost ni več na ravni zgodovine. Takole bi utegnili biti s to stvarjo: to, da je Zgodovina prišla do konca, še ne pomeni, da ima zgodovina kakršenkoli smoter (*causa finalis*).

Danes v umetnosti naletimo na znake, ki kažejo na medsebojno igro zgodovine in vsakdanjega življenja, in ta igra potiska posameznike v stiske in težave, da občutijo obup in da počenjajo grozovitosti, ali pa se podredijo nasilju prehoda iz periode v epoho, in iz epohe (vsakič neuspešno) nazaj v periodo, torej v normalno življenje. V postkomunistični umetnosti se včasih (skozi prah, ki ga je dvignilo sesutje Zgodovine, in skozi težave vsakdanjega življenja, s pomočjo posebne vrste umetniških strategij in taktik, ki zmorejo še danes proizvesti pomen, smisel in smoter) odpre okno v transcendentne in metafizične *heterokozmične* svetove, in za trenutek postane dostopen svet na oni strani – ne z vidika zgodovine, ampak samo iz perspektive vsakdanjega življenja.

Dober primer za to trditev je češki film Kolja, velja pa omeniti tudi tisto, kar je že postalo *žanr*, namreč filme, ki se ukvarjajo s tragedijo nekdanje Jugoslavije in z balkanskimi vojnami, ki pravkar potekajo, na primer *Underground*, *Po dežju*, in tudi *Lepe vasi* lepo gorijo ter *Rane*. Koljo poudarjam zato, ker je neke vrste povzetek kontrakulturnih strategij češkega filma, kot se je razvijal od šestdesetih let naprej (seveda so tudi postjugoslovanski filmi nekaj podobnega, saj pomenijo povzetek filmskih sredstev, ki so nastala od t.i. "črnega vala" dalje). Kolja se hkrati giblje na dveh planih podobe: brez ovinkarjenja odpira metafizično dimenzijo, ki je dosegljiva v vsakdanjih izkušnjah, z uporabo metod in tehnik, ki nam omogočajo, da vidimo "skozi" zgodovino in vsakdanje življenje; po drugi plati pa obrača naše oči navznoter tako, da na površje potiska metafizično in etično dimenzijo v okoliščinah, ki tovrstnemu izpostavljanju presežne razsežnosti življenja atmosferskim motnjam niso niti malo naklonjene. Po obeh planih pridemo do občutka, da obstaja nek vzvišeni pomen in namen, ki se uspe iztrgati celo krempljem Sesutja Zgodovine in Kaosa Vsakdanjega Življenja, in morebiti predstavlja celo tisto zadnje zatočišče, kamor se lahko spravimo, kadar gre vse drugo po zlu.

V časih propadanja zgodovine in razpadanja vsakdanje življenjske rutine se umetnost loti svojega predmeta na drugačen način. Razlika je

podobna razliki med goloto in nagostjo¹⁸. V modernizmu sta bila zgodovina in vsakdanje življenje gola, torej dana na ogled, pod postmodernimi pogoji pa sta tu kar tako, brez kakega posebega razloga za razstavljanje – naga. Politično nekorektno bi bilo, ko bi še naprej dajali na ogled predmete iz zgodovine in vsakdanjega življenja kot predmete, ki navdihujejo entuziazem, tako kot je politično nekorektno razkazovati gola telesa kot predmete, ki naj vzbujajo poželenje – in ko bi enemu ali drugemu še vedno rekli umetnost. V postkomunističnih postmodernih okoliščinah, ki predstavljajo večkratno sprehajanje od periode k epohi in nazaj, pa so nastala umetniška dela, ki uspešno omogočajo pogled na zgodovino in vsakdanje življenje v njuni goloti, v položaju, ko se morata razkriti, in s tem odprejo okno v občutljivo, nežno in vsekakor heterokozmično kamrico pomena, smisla in smotra, kjer se ne streže strastem zgodovinskega entuziazma ali vsakdanjega poželenja, ampak se gre čez eno in drugo s pomočjo estetske vizije.

Ali bi lahko v postmodernih okoliščinah postkomunizma terjali kaj več?

OPOMBE

- ¹ Poleg dobro znanega primera Adorna, ki je vztrajal pri resnici kot bistveni značilnosti umetnosti, je tu tudi Marcuse, ki je še leta 1977 zapisal: "*Nomos, ki ga uboga umetnost, ne pripada vzpostavljenemu načelu realnosti, ampak njegovemu zanikanju. Toda golo zanikanje bi bilo abstraktno, 'slaba' utopija. Utopija velike umetnosti nikdar ni preprosta negacija načela realnosti, ampak njegovo presegajoče ohranjanje (Aufhebung), v katerem preteklost in sedanjost mečeta senco na lastno izpolnitev. Avtentična utopija je utemeljena v tem, da vse znova spravi skupaj.*" (Herbert Marcuse, *The Aesthetic Dimension. Towards a Critique of Marxist Aesthetics*, Beacon Press, Boston 1978, str. 73.
- ² Cecil Grayson: "Introduction to *The Art of Painting*", v: Leon Battista Alberti, *On Painting and On Sculpture*, Ed. by Cecil Grayson, Phaidon, London 1972, str. 13.
- ³ na istem mestu, str. 13.
- ⁴ Razvoj zgodovinskega slikarstva, skupaj z vsemi potrebnimi besedili iz tega procesa, je dobro prikazan v novejši in še vedno nezaključeni predstavitvi zgodovine različnih slikarskih žanrov, med katerimi je zgodovinsko slikarstvo že izšlo v prvi knjigi (*Eine Geschichte der klassischen Bildgattungen*, 1. del. *Historienmalerei*, ur. Thomas W. Gaethgens in Uwe Flechner, Reiner, Berlin 1990.
- ⁵ Leon Battista Alberti, *On Painting and On Sculpture*, Phaidon, London 1972, str.105–107.
- ⁶ Tu je spet Jacques-Louis David najboljši primer tako za sejanje navdušenja kot za kasnejšo trpko žetev. Bil je jakobinec do skrajnosti, navdušen častilec Robespierrea, ki je 26. julija 1794 – dan pred padcem jakobinske diktature – izjavil Robespierreu, ki je zagrozil s samomorom, če mu spodleti zgodovinsko poslanstvo: "Če se ti odločiš za strup, ga bom popil s teboj". Naslednji dan jo je David pobrisal iz Pariza in tako ubežal gotovi smrti, saj je bil med najbolj izpostavljenimi podporniki totalitarnega režima (kot bi temu danes rekli). Maja 1795 so ga obtožili, da je bil pristaš krvave Robespierrove diktature, in tedaj je odvrnil: "Od tega časa, ko so se mi odprle oči, sem postal človek zadržkov in opreznosti v svojem obnašanju, tako da sem že skoraj plašen. Iz neprijetne skušnje sem potegnil nauk, da ne kaže zaupati zunanjemu blišču patriotizma, svobode in dobre vere, tako da sem prekinil vsako zvezo z ljudmi, s katerimi sem se družil pred zaporom." (oboje je navedeno po: Warren Roberts, *Jacques-Louis David. Revolutionary Artist*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London 1989, str. 94.
- ⁷ Dober pregled sodobnih pomenov izraza 'vsakdanje življenje' kot teoretične kategorije je najti v delu Mirjane Nastran Ule, *Psihologija vsakdanjega življenja*, ZPS, Ljubljana 1993.
- ⁸ V intervjuju za *Documenta Press*, št. 4 (avgust 1987) je Schneckenburger izjavil: "Vprašanje: Delo Roberta Morrisa je sprožilo močne odzive ('sramotna teatralnost'). Ugotovljeno splošno vzdušje konca sveta je bilo s tem vzeto na znanje, obsodba pa je zadela tudi Merza in vsekakor Beuysa. Pojavili so se kritiki, ki so sarkastično govorili o 'pogrebu –

parodiji'. Je bilo to nekromantstvo namerno? – Manfred Schneckeburger odgovarja: Ničesar nimam proti sarkazmu. Kar se tiče Morrisa, so si kritiki povečini preveč olajšali posel. Njegove slike so manifesti povratka umetnosti k diskurzu skrajnih bremen in travm naše preteklosti, ki anticipira apokaliptično bodočnost. Kadar danes umetniki opustijo linearne vzorce razvoja in samo postavijo v isto vrsto začetek in konec, se srečujejo z najboljšimi filozofskimi glavami. Foucault napoveduje padec človeštva, in glejte vse kontroverze, ki so se začele z Güntherjem Andersom ali Andréjem Glucksmannom! Kdor omenja nekromantstvo navkljub tako kompleksnim in subtilnim Beuysovим vizijam, ne more biti pri pravi."

⁹ Take špekulacije so se zgodile v primeru podobja in metod Neue Slowenische Kunst, kjer ni bilo (in za mnoge še danes ni) jasno, ali je njihova drža totalitarna ali netotalitarna, ko se poslužujejo fašističnih, nacističnih in komunističnih oblik. Sami so razglasili totalitarno umetniško manipulacijo za načelo, ki omogoča umetnosti, da se osvobodi pritiska totalitarne politike, ki manipulira z umetnostjo. Namesto Benjaminove izbire med politizacijo estetike in estetizacijo politike je bila tu na voljo izbira med politično manipulacijo z umetnostjo ali umetniško manipulacijo s politiko. Znaki, ki so jih na primer vzeli z Melavičevih suprematističnih slik, na primer črni križ, so bili pri politikih, policiji in širši kulturni javnosti razumljeni kot nacistični simboli. S tem so politiki, policija in širša kulturna javnost podlegli umetniški manipulaciji.

¹⁰ Da je *vic* lahko umetniško delo, je dobro znano, pa tudi dokazano pri Jaroslavu Hašku in njegovem vplivnem in večnem *Dobrem vojaku Švejku*. Šale in anekdote realno obstoječega socializma kažejo svojo izredno zmožnost diagnosticiranja stanja, ki je vsekakor nekaj več kot samo lajšanje osebnih stisk pod pritiskom totalitarne stvarnosti. Naj spomnim le na tiste vice, ki razlagajo temeljne prijeme leninizma tako, da se lotijo revolucionarnega preganjanja pohote. Prvi pravi, da je Lenin vedno imel ženo in ljubico, tako da je vsaka mislila, da je pri drugi, on pa se je lahko na ta račun v miru posvečal učenju, učenju in še enkrat učenju. Druga govori o rednem salonu leninskega podobarstva. Pri sliki, ki se je imenovala "Lenin v Smolnem", se je Stalin ustavil in dejal: "To je zelo dobro, tudi sam se ga takega spominjam!" Druga je prikazovala mladega Lenina, in Stalin je pribil: "Kako dobro je vidno, kaj lahko nastane iz moža, če sledi Partiji!" Bila pa je tam tudi slika "Lenin v Varšavi", in Stalin se je zmedel: "Vidim Krupsko v postelji, in mladega gardista pri njej, kje pa je Lenin?" – "V Varšavi, jasno," je odgovoril avtor.

¹¹ Tako kot je Davidova kariera značilen primer zgodovinske umetnosti v revolucionarnih časih, so za dvajseto stoletje značilni Picassovi poskusi, da bi ji vdihnil novo življenje. Medtem ko je *Guernica* res obujala zgodovinskost, predstavlja *Korejska vojna* lažno in prazno maniristično ideološko gesto.

¹² S sklicevanjem na Leibnizovo filozofijo možnih svetov imam v mislih zlasti Baumgartnovo estetsko razlago umetniške rabe utopičnih in heterokozmičnih svetov. Najprej je tu pomembno pripomniti, da je po njegovem mnenju umetnik "*factor sive creator*", umetniško delo pa "*quasi mundus*", kar pomeni, da umetnost lahko pride na pomoč pri drugem rojstvu človeškega bitja. Njegovo prvo rojstvo kot *imago Dei* je telesno, drugo je duhovno (&LXVIII). V tem "*quasi mundus*" naletimo na fikcije in na v njih reprezentirane predmete, ki so mogoči ali nemogoči v obstoječem svetu, in to jih naredi za resničnostne fikcije ali

fikcije kar tako. Tiste fikcije, ki ne morejo obstajati samo v realno obstoječem svetu, so heterokozmične, medtem ko so tiste, ki so nemogoče v vseh možnih svetovih, z realno obstoječim svetom vred utopične. Heterokozmične fikcije so poetične, medtem ko so utopične fikcije neprimerne za kakršnokoli vrsto reprezentiranja, in zato ne morejo biti poetične (¶LL) – Alexander Gottlieb Baumgarten, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, dvojezično latinska in srbohrvaška izdaja, ur. Milan Damjanović, BIGZ, Beograd 1985, zlasti str. 56–57.

- ¹³ "Vse se tiče bodisi stvari bodisi znakov ... Nihče ne uporablja besede drugače kot v vlogi znakov za nekaj drugega; odtod se da razumeti, kaj imenujem znake: tiste stvari, ki se uporabljajo, da bi označile nekaj drugega ... Kajti uživati v stvari pomeni z zadovoljstvom počivati v njej zaradi nje same." (*Nicene and Post-Nicene Fathers*, Vol. 2 – Augustine: *Vity of God, Christian Doctrine*, Hendrickson Publishers, Peabody 1994, str. 523).
- ¹⁴ Pravzaprav sta bila Gerasimova dva, Aleksander in Sergej, in so ju neprestano hvalili zaradi sposobnosti izdelovanja Leninovih in Stalinovih portretov, podob iz zgodovinske zmage človeštva in iz vsakdanjega življenja nove človeške vrste, ki se imenuje novi sovjetski človek – najbolj kolektivna žival na svetu.
- ¹⁵ Marcuse bi za tak položaj umetnosti v vsakdanjem življenju gotovo uporabil izraz "eno-dimenzionalnost".
- ¹⁶ O tem glej Lev Kreft: "Nasilje kot naša usoda", Borec 555–556, Ljubljana 1997, str. 5–21.
- ¹⁷ V filozofiji je ta obrat razvil Tertullian, ki je obsodil rimske spektakle in napisal pravila krščanskega vsakdanjega življenja, poleg tega pa sklenil svojo knjigo o spektaklih s tem, da so najlepši spektakli tisti, ki jih ni nikdar videlo nobeno oko, slišalo nobeno uho, in jih sploh ni najti nikjer razen v človeških srcih – spektakli spopada med vero in nevero, spektakli poslednje sodbe, in druge presunljive fascinacije, ki jih ugledamo, če obrnemo svoje oči navznoter (glej Tertullien, *Les spectacles*, latinsko francoska izdaja, ur. Marie Trucan, Les Éditions du CERF, Paris 1986, str. 216–329). Martin Jay ugotavlja, da je ta pojav "vizionsarska tradicija – delno utemeljena v teatralizirani interpretaciji nagnjenja k posnemanju Boga (*imitatio Dei*) in delno v neoplatoničnem iskanju brezbarvne *bele ekstaze* božanskega razsvetljenja, ki se znova najde v izginjajočem razsvetljskem zaupanju v vid, ko pride do oživljenja neoplatonske želje po idealni lepoti, ki se je ne da videti z navadnimi očmi posvetnega opazovanja, medtem ko *tretje oko* navdihnjenega razodetja še vedno lahko vzbudi entuziazem." (Martin Jay, *Downcast Eyes*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1993, str. 39–40 in 106–108).
- ¹⁸ Zdaj že klasično besedilo o tej razliki so *Načini gledanja* (Ways of Seeing) Johna Bergerja, knjiga, ki predstavlja zapis na osnovi BBC nadaljevanke in je bila prvič natisnjena pri BBC in Penguin leta 1972: "Biti nag pomeni biti to, kar si. Biti gol pomeni, da te nagega vidijo drugi, ne da bi bil ti prepoznan za to, kar si. Nago telo mora biti ugledano kot predmet, da bi postalo golo. (Pogled nanj kot na predmet spodbuja njegovo uporabo, kot da bi šlo za predmet.) Nagost se razkrije. Golota je postavljena na ogled." (str. 54 v ponatisu leta 1981).

Jože Dežman**OTROCI! ODREŠIMO (SE) GREŠNEGA KOZLA**

V reviji Borec sem leta 1990 objavil zgodbo ženske, katere življenjska tragedija (partnerska kriza, alkoholizem) je bila nedvomno posledica tega, da je bila zavrta zaradi travmatičnega otroštva, pa tega nisem znal razbrati.

Njen primer lahko uvrstimo v evropski proces, ki je pomembno zaznamoval mnoge, tako moške kot ženske usode v dvajsetem stoletju.

Minka je bila rojena 31. julija in krščena 5. avgusta 1917. Njena mati Katarina je bila rojena 13. julija 1887 na Hrvaškem. Poročila se je s čevljarjem Pavlom Erženom 19. februarja 1909. Prvi trije otroci so se jima rodila v letih 1910, 1911 in 1913, naslednji trije pa v letih 1920, 1923 in 1925.

Pavel Eržen, rojen 21. septembra 1882, je bil vpoklican v avstro-ogrsko vojsko in je bil v času Minkinega rojstva ujetnik v Rusiji. Bilo je četrto leto vojne in Katarina ni imela novic o možu. Verjela je, da je mrtev. Med njo in sinom kmeta, pri katerem je delala, se je zaiskrilo. Toda decembra 1917 se je Pavel vrnil. Hitro je ukrepal. Za družinsko spravo je bila žrtvovana Minka. Katarina jo je morala odnesti na dom njenega očeta, toda tam je niso sprejeli. Nato jo je dala v rejo.

Ko je bilo Minki sedem let, ji je krušna mati pokazala njeno pravo mamo. Ko sta prišli do nje, ju ni spustila v hišo. Potem Minka ni več obiskala doma. Njen oče je ni priznal. Pokazali so ji ga, ko je bila stara kakih dvajset let, pa o njej ni hotel vedeti nič.

Tako je Minka dobila od staršev "samo življene".

Ko je bila stara tri leta, jo je posvojil par brez otrok. Takrat je bila tako oslabela, da je komaj hodila, vse njeno imetje sta bili dve strgani oblekici. Po osnovni šoli je želela biti šivilja, pa ni bilo mogoče. Opravljala je razna priložnostna dela. Rada je smučala in kolesarila.

Osemnajstega marca 1937 je srečala Henrika Fajfarja, tovarniškega delavca. Bil je nezakonski sin slovenskih staršev, rojen 14. decembra 1909 v Kuchen-Wuertenbergu. Poročila sta se 31. julija 1939. Njuno poročno potovanje je bila vožnja z avtom z Jesenic v Kranj. Šestega avgusta 1942 je bil rojen njun sin Henrik. Umrli je 21. decembra istega leta.

Konec leta 1942 je k Minki in Henriku zahajal politični organizator partizanskega gibanja. Skrivala sta njegov radijski sprejemnik. V četrtek, 18. februarja 1943, je partizan padel v zasedo v bližini njune hiše. Minko

in Henrika so aretirali in odpeljali v gestapovske zapore v Begunje. Oba so poslali naprej v koncentracijska taborišča. Minko v Ravensbrueck 16. julija 1943. Taboriščna groza je ni zlomila. "Sem vsaj malo sveta vidla, pa ko si z dela prišel, je bilo skuhan."

Domov se je vrnila 28. junija 1945.

Henrik je preživel koncentracijsko taborišče Mauthausen. Dva meseca po osvoboditvi je prišel k materi na avstrijsko Koroško, tehtal je 45 kg. Nikoli se ni vrnil v Slovenijo. In Minka ni vedela, da je živ, saj ji krušna mati ni pokazala njegovih pisem.

Avgusta 1945 je Minka začela delati v tovarni. Zanimala jo je politika. Dvanajstega junija 1947 je rodila sina Marjana. Med njo in otrokovim očetom ni bilo ljubezni. Dvajsetega maja 1950 se je Minka drugič poročila. V letih 1951, 1953 in 1955 so bili rojeni trije sinovi. Zakon ni bil srečen. Mož je bil pijanec, ljubosumen. Od nje je zahteval, naj bo doma. Prepirala sta se. Živel so v revščini. Leta 1972 je šla Minka delat v tovarno in tam ostala do upokojitve leta 1977. Mož ji je umrl leta 1980.

Minka je povzela svoje življenje leta 1963:

"Opisujem, kako poteka moje življenje, otrok, moža, žene, družine sploh. Pa tudi sledim splošni potek, kolikor morem, po svetu. So organizacije, politične in verske. Poskusila sem vse. V začetku mojega življenja so me učili Boga. Leta 1942 je nastala šola politike.

In danes po vseh izkušnjah, kar sem preživela do 8. januarja 1963, mi je znano samo to, da preko lepe narave ne more nihče.

Ljudje se med sabo slabo razumemo.

Primerov ne bom opisovala, ker sem sama tako velik primer, da se ne da opisati.

Čeravno človek dela, ima veliko skrbi, ima namene, prav vse, do vsakogar, naj bo bližnji ali daljni, še tako dobre, pa žal niso nikjer priznani."

Ta samoocena življenja kaže, da zapisovalka ni zmogla ne razumeti ne preseči svoje usode. Kot nezakonski otrok, ki je prva leta življenja, ki po mnenju razvojne psihologije odločajo o človekovi scenarijski zasnovi za nadaljnjo življenjsko pot, preživel v skrajni mizeriji, ki ni občutil urejenega družinskega vzdušja, razumevanja med starši, je bila kot tragična žrtev obsojena na življenjski neuspeh. Zato izbire partnerjev, s katerimi ni mogla razviti ljubečega odnosa, niso naključje. Prav tako ni naključje, da se s podobnimi zrelostnimi težavami kot njihova mati ukvarjajo tudi njeni sinovi, saj jim ona s svojimi moškimi ni znala dati dobre popotnice za življenje.

France Kresal je opozoril na "invalidne in vojne vdove kot trajne posledice prve svetovne vojne". Pove, da je bilo leta 1921 "v Sloveniji v mejah prve Jugoslavije evidentiranih 11.467 invalidov in 31.049 vojnih vdov z 49.182 nepreskrbljenimi družinskimi člani." Ti nepreskrbljeni družinski člani so bili otroci do štirinajstega leta starosti. Petdeset tisoč sirot

torej. K tem dodajmo še verjetno ne tako majhno število otrok, ki so jih imeli invalidi. Prav gotovo sta bila njihovo otroštvo ali mladost na tak ali drugačen način zaznamovana z vojno žrtvijo očetov in mater. In verjamemo lahko, da je poleg invalidnosti, vdovstva in osirotelosti mnoge vojne udeležence trajno zaznamovala bolezen.

Smrt, invalidnost, bolezen, vdovstvo, osirotelost so tektonski vojni pojavi, ki razdrejo marsikatero življenjsko ravnotežje tako pri posameznikih kot v družinah. In tako kot v zgoraj povedani Minkini zgodbi je številnim, ki so komaj preživeli tragedije svojih staršev in svoje osebne travme dozorevanja, življenjske načrte prekrizala druga svetovna vojna. Z nič manj tragičnimi posledicami kot prva. In proces uničevanja talentov se je nadaljeval in se še stopnjeval med drugo svetovno vojno in po njej. Stopnjeval se je predvsem zato, ker je prva svetovna vojna še vedno pretežno vojna, v kateri je največ žrtev med vojaki v spopadu. V drugi svetovni vojni pa je smrt predvsem posledica izživljanja oboroženih nad civilisti in neoboroženimi sovražniki. V tako ekstremnih razmerah je bilo prizadetih tudi večje število otrok. Na to sem opozoril na 29. posvetovanju slovenskih zgodovinarjev v Izoli.

Med drugo svetovno vojno se je v primorski vasi Avče zgodila ena od mnogih demonskih vojnih tragedij.

Sovražne enote so bile obveščene o partizanih, ki so prišli v vas. Obvestilo jih je dekle, katere fanta so usmrtili partizani, ne da bi karkoli zakrivil (bilo je noseče, z njim je pričakovalo otroka). Napadalci so ranili in ujeli enega od partizanov. Njegovo dekle ga je moralo odpeljati v vas, kjer so ga obesili (bilo je noseče, z njim je pričakovalo otroka). Ovaduhinjo so partizani prijeli, vendar je zaradi nosečnosti niso usmrtili. Prva je rodila fantka, druga punčko.

Takšnih zgodb, ki pričajo o tragičnih precepih, v katere je stisnila ljudi druga svetovna vojna, bi lahko med Slovenci zapisali na tisoče. In prav bi bilo, da bi jih napisali. Zato, da bi se spravili z vsemi mrtvimi. Da bi razumeli nihanje ljudi med strahom in pogumom, med zvestobo in izdajo, med odrešitvijo in prekletstvom.

Tudi naše iskanje resnice o prelomnih vojnih časih se le počasi izvija iz precepov dobe, ki imajo prav tako neizmerne kozmične razsežnosti kot zgodba, iz katere izhajam. Zato želim s svojim besedilom predvsem razširiti problemsko polje, v okviru katerega poteka obravnava žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem.

O žrtvenih zgodbah ovdovelih in osirotelih je v kolektivnem spominu malo znanega. Omenjeni dekleti in njuna otroka so samo drobec med desetisoči žrtvami vojne, ki še nimajo glasu in ki so utrpeli posledice, ki jih čutimo vsi, zavedamo pa se jih vse premalo. O žrtvah prepogosto razpravljamo tako kot da bi bile žrtve samo pripadniki vojskujoče se generacije. Slišimo in izvemo predvsem za može v uniformah.

Ne vojni invalidi ne vdove ne sirote ne bolniki pa se še niso izpovedali. Pa vendar jih je krepko na stotisoče.

Tako ocenjujejo število vojnih invalidov na okoli 45.000 (domnevno, da so v tem številu šteti predvsem "dobri" invalidi). Pod okriljem Zveze združenj borcev so po vojni poskrbeli za 12.228 sirot, ki so bile stare manj kot petnajst let, "od teh 7.769 otrok padlih borcev in 4.533 otrok žrtev fašističnega nasilja in 950 otrok brez staršev". To so bile sirote, katerih starše je revolucionarna oblast priznala za dobre žrtve in so bili torej ustreznih državnih podpor deležni tudi njihovi otroci. Vendar je tudi za okoli trideset tisoč vojnih žrtev, ki jih je revolucionarna oblast izrinila iz kolektivnega spomina, ostalo na tisoče sirot. Vendar te niso bile deležne državnih podpor.

Ne enim ne drugim sirotam niti njihovim skrbnikom pa znanosti skoraj niso posvetile pozornosti, objavljeno je bilo le nekaj predvsem spominskih in razmeroma skromnih dokumentarnih spisov. Pa vendar je nekaj deset tisoč sirot doživljalo vso tragedijo otrok, ki ostanejo brez staršev, praviloma očeta (več kot devet desetih vojnih žrtev je moških). Tako tudi za Slovenijo velja, da je druga svetovna vojna bistveno okrepila fenomen, ki na nek način označuje dvajseto stoletje v vsem razvitem svetu in je značilen tako za socializem kot kapitalizem. Gre za t.i. fenomen odsotnega očeta in matricentrični princip, ki sta ključna elementa silovite krize družine, partnerskih in medgeneracijskih odnosov v dvajsetem stoletju. Zato verjamem, da bomo v nadaljnjih raziskavah tudi tem in podobnim vprašanjem posvetili posebno pozornost.

Vse bolj postaja jasno, kot pravi Peter Vodopivec, da je spravni proces "lahko le rezultat daljšega procesa in neke vrste kolektivne (psiho)analize".

Iz pestrosti pogledov na spravo se vse bolj lušči tista temeljna odgovornost, ki jo imamo pred zgodovino: da je zgodovino treba preseči, če si hočemo odpreti prihodnost. Razpravljalci so ob svoji skrbi, da bi politika ne "ukradla" zgodovine le za svoje grabljenje moči, poudarjali odgovornost strokovnih elit, posebej prava in zgodovinopisja. Skupna naloga vseh je: preseganje preteklosti

Naj zgodovinopisje ne bo več le slednik zgodovine oz. njen hlapec. Naj bo aktiven sogovornik tako naročnikom kot tistim, o katerih priča.

Odprimo se spoznavni negotovosti, vprašujmo se o prednikih in s tem predvsem o sebi.

Pri "posrednih" vojnih žrtvah se lahko zaradi nihanja družinskih in osebnih časov posledice pokažejo šele dolga leta po vojni, mnogi trpijo take ali drugačne posledice še dandanes, danes srečujemo njihove otroke, ki jih je zaznamovalo neprevladano trpljenje staršev in ga morda tudi oni ne bodo mogli obvladati ter bodo z njim obremenili svoje otroke...

Pri tem dogajanju ne gre za posebno specifiko naših časov. Domnevamo lahko, da gre za univerzalne zakone človekovega duševnega

življenja. Christian Gostečnik, frančiškan in psihoterapevt, se je posvetil preučevanju kompleksnega mehanizma kompulzivnega ponavljanja (Človek v začaranem krogu, 1997), ki ga definira takole: "Kompulzivno ponavljanje je prisilno ponavljanje osnovnih modelov medosebne interakcije in komunikacije; ponavljanje in rekreiranje konfliktnih situacij, travm in vedenjskih modelov v človekovem osebnem in interaktivnem, interpersonalnem obnašanju, mišljenju in čutenju." Gre za človekovo nemoč, ko ponavlja "iste napake v medosebnih konfliktih v povsem novem okolju in z drugimi ljudmi", gre za "ponavljanje intrapsihičnih in interpersonalnih oblik obnašanja, ki se prenašajo iz generacije v generacijo". S tem, da "temeljna definicija psihoanalize predpostavlja, da večji del psihične realnosti prihaja iz ponavljanja doživetij iz zgodnjega otrokovega življenja."

Gostečnik je po pregledu sedanjih psihoanalitskih modelov ugotovil, da je njihova naloga odgovoriti na vprašanje: "Zakaj ljudje tako zvesto vztrajajo v svoji psihični bedi?" Skupno odgovarjanju različnih šol na to vprašanje je, "da pacient ponavlja in ponovno oživlja stare modele odnosov zato, da bi ohranil občutek varnosti in zvestobe, da bi se izognil anksioznosti in ohranil kohezivnost jaza. Pacienta je groza soočenja z novostmi, nove izkušnje ga plašijo in se boji neznanega zaradi strahu pred izgubo objekta, izgubo samega sebe, strahu pred osamelostjo ali neznosno anksioznostjo. Staro in domače se kompulzivno ponovi vsakokrat, ko je prisotna notranja ali zunanja nevarnost."

Gostečnik opozarja, da so v svetopisemski govorici grehi očetov kaznovani do tretjega in četrtega rodu. Model osnovnega oblikovanja sveta postavlja v družino, kjer se tako razdiralni kot ustvarjalni vedenjski vzorci najbolj neposredno soočajo. In prav invalidnost, bolezen, vdovstvo, osirotelost so življenjski položaji, ki doživijo svoje prekletstvo ali odrešitev predvsem v družinskem krogu.

Zato je ta osebni in družinski pogled na zgodovino pogled v življenjski krog, ki se večno obrača. Zato nasproti "kronosu kompulzivnega ponavljanja nerazrešenih travm in konfliktov, ki se reinkarnirajo v vedno novih oblikah in vedno novih situacijah", Gostečnik postavlja "odrešenijski proces, proces kairoso, transformacije, proces dinamike milosti," za katerega pa je potrebna "temeljna rekonstrukcija sistemskih odnosov, na osnovi katerih je možno prekiniti generacijske interakcije in transakcije".

Psihoanaliza poudarja pomen verbalizacije, prehoda iz nezavednega v zavedno. Gre za odkrivanje resnice. Gre za pravico do besede, ki govori o istem, a je v vsakem posameznem primeru drugačna. In čeprav se mnoga otroštva dogajajo v istem sistemu, istem času, podobnih razmerah, pa je vendarle med vsakim neskončno veliko razlik. In vsaka resnica, subjektivna kot zmore biti, je spoštovanja vredna. Brez spoštovanja trpljenja in priznanja njegove resnice ni mogoče užiti vseh razsežnosti svobode in ustvarjalnosti.

Ko sem pregledoval sezname žrtev v enem od gorenjskih krajev, sem opazil, da med žrtvami, ki jih je povzročil okupator, niso šteli dojenčkov, ki so zaradi bolezni umrli v izseljeniškem taborišču. Kot da otroci ne bi bili ljudje. In pripoved zmagovalcev otrokom ni pustila do besede. Če pa so že pisali o otroštvu, je bilo to otroštvo tistih, katerih usode so ali obtoževale okupatorja (npr. t.i. ukradeni otroci) ali pa afirmirale humanost partizanskega gibanja (npr. t.i. ilegalčki, partizanske šole). Posebej pa kaže na značaj režima poudarjanje militarizacije otrok (npr. uniformirani pionirji-militarizacija otrok kot vrlina).

Ni pa bilo spremljanja posledic prizadetosti. Značilno je, da so o statusu t.i. ukradenih otrok začeli razpravljati šele dolga desetletja po vojni. Ko pa so strnili rezultate ankete in so bili ti aprila 1980 predstavljeni na jugoslovanskem posvetu o izročilih narodnoosvobodilnega boja o družbeni skrbi za otroke, je bil prispevek, ki jasno opisuje travmatične posledice vojne v povojnem času, objavljen v jugoslovanskem zborniku, niso pa ga uvrstili v zbornik slovenskih prispevkov s tega posveta, ki je izšel avgusta 1980 v Ljubljani.

Gre spet za ustavljanje časa, kakršnega poznajo vsi eshatološki sistemi. Mitologizirane svetle čase se dvigne nad zgodovino. Ti se v komunističnem sistemu začnejo z delavskim gibanjem in pojavom prvih komunistov, sklenejo pa z zgodovinsko zmago nad silami zla (okupator&razredni sovrag).

Tako prirojeni zgodovini so skušali prirojiti tudi ustroj družbe. In otroci, ki so bili v vojni prizadeti, so v tem kupčevanju z zgodovino potegnili krajši konec. To nadaljevanje zgodbe, ki v kontekstu Titovih generacij svobode ni moglo biti povedano, je zelo življenjsko, polno vsega, kar ne sodi v mitološko legitimiranje izbranih časov.

Prvo srečanje t.i. ukradenih otrok je bilo leta 1972 v Celju. Ustanovili so odbor, katerega naloga je bila, da bi tem otrokom dodelili pravice, ki jim pripadajo kot "udeležencem NOV". Sestavili so seznam preživelih. Ugotovili so, da jih je mnogo med vojno osirotelo, da so se po vojni na opustošene domove vrnili telesno in duševno izčrpani in da so se v večini primerov morali znati sami. Triindvajsetega aprila 1977 je bilo srečanje v Mariboru, sodilo je med počastitve štiridesetletnice Zveze komunistov Slovenije in petinosemdesetletnice rojstva maršala Tita, obeleževalo pa je tudi petin-tridesetletnico ugrabitve otrok staršem. Slavnostni govornik, sekretar Izvršnega komiteja predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, Franc Šetinc je obljubil, da bodo republiške oblasti v naslednjih letih uredile "še nekatera vprašanja borcev, med njimi tudi nekdanjih ukradenih otrok." Vendar se tudi v naslednjih letih ni premaknilo.

Januarja 1978 je odbor prizadetih oddal Republiškem komiteju za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov anketo, ki je zajela 388 oseb.

Kar 316 ali 81 odstotkov jih je bilo bolnih, od tega zaradi posledic iz taborišč 246. Vsak otrok je v povprečju izgubil po dva najozja družinska

člana (očeta, mater, brata ali sestro – stari starši, strici in tete niso upoštevani).

Leta 1978 je bila priznana posebna delovna doba v dvojnem trajanju 32 osebam in v enojnem trajanju 73 osebam (šlo je predvsem za letnike 1924-1928).

“Dalje pripominjamo, da je bila adoptacija odnosno prilagoditev vrtnjenih otrok na porušene, izropane in prazne domove silno težavna, zaradi česar je mnogo otrok kasneje obupalo v življenje. Nekateri so tragično končali ali pa prerano umrli. Po evidenci je le-teh nad 30.”

Prizadevanja teh žrtev za družbeno priznanje do dandanes niso bila uspešna.

In ob vsesplošni licitaciji z zgodovino, ki smo ji priča, doživljamo tudi licitiranje z otroštvom. V svojih prizadevanjih za družbeno priznanje so prav “ukradeni otroci” hoteli postaviti novo mejo. Tako so v eni svojih izjav zapisali: “Enačiti otroke, ki so bili ukradeni, z otroci, ki jih je čuvala n.pr. tudi Ziherlova mama, nima niti moralne, še manj pa materialno osnovo.” Ko smo v Borcu začeli serijo objav o problematiki otroštva z predstavitev nekaterih usod domobranskih sirot, sem na uredniški koži občutil toliko zunanjega pritiska kot že dolgo ne. Če še danes ni miru, kako so morali otroci občutiti to predalčkanje zaradi zgodovinskih vlog, ki so jih igrali njihovi starši? Pravi grešni kozli, mar ne?

Pa vendar med enim in drugim tragičnim otroštvom ni razlike, otroške bolečine naj dobijo svojo zgodovinsko vlogo.

Človeka lahko zaznamuje enkratni dogodek, lahko ponavljajoče se stiske in pritiski. Zaradi njih je lahko trajno življenjsko oškodovan, lahko pa preteklo privre na dan le v obliki različnih kriz. Za vsakogar pa velja, da bolj ko poskuša travmatično stisko racionalizirati, porivati v nezavedno, hujše so posledice udarcev iz nezavednega.

Slovenecem se je na kolektivni ravni zgodila cela vrsta izkušenj, ki zahtevajo verbalizacijo, zahtevajo odgovor na vprašanje: Kaj se nam je sploh zgodilo?

In mnogo ljudi bo ugotovilo, da so pravzaprav grešni kozli.

Zato spoštujmo otroštvo

Poslušajmo njegove zgodbe.

Bolečine.

Drugačnost.

Posebnost.

Enkratnost.

Saj trpljenje človeka je njegovo osebno in svojo človeško zrelost dokazujemo prav s posluhom zanj. In pri tem je prav vseeno, ali je bil otrok v stiski otrok partizana, domobranca, ali je bil nemškega ali slovenskega ali ciganskega rodu, ali je živel v daljni preteklosti ali je naš sodobnik ...

Spoštujmo njihove stiske in bolečine.

In spominjajmo se vseh, ki zaradi vojn niso mogli odrasti.

Pretresljiva je izpoved Marice Melik (Moje trpljenje v tujini), objavljena v reviji Borec leta 1981.

Marica, rojena leta 1926, se je še ne polnoletna znašla v koncentracijskem taborišču Auschwitz. Pred tem so ji črnorokci ubili očeta in petnajstletnega brata. Spomine je napisala med zdravljenjem v zdravilišču Valdotra, kjer je bila od 19. aprila do 15. novembra 1946. Marica je konec januarja 1945, ko je bila osvobojena v Birkenau, tehtala 27 kg. Po prihodu domov "je v glavnem ležala. Pri oknu je ležala, gledala mimoidoče in večkrat jokala. Zdravila se je tudi na Golniku. Potem se je za nekaj časa vrnila domov, naredila izpite čez sedmo gimnazijo, hodila v osmo... in spet zbolela. Na neki proslavi, ki je bila na Barju, je brala svoj spis o trpljenju v taborišču. Glasno je zajokala in morali so jo odpeljati. V Valdoltri, kjer je pisala dnevnik, se je zdravila za kostno tuberkulozo.

Teden dni, preden je umrla, so mamu obvestili, da je slaba.

'Mama, če bom umrla, ne pozabi, zakaj sem morala umreti,' ji je rekla ob slovesu.

Ko se je Melikova mama še enkrat ozrla, je videla, kako je Marica jokala.

Umrla je ob pol enih ponoči, 15. novembra 1946."

Spomini Marice Melik so ekspresivni spomini sodelavke partizanskega gibanja in trpinke v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Še bolj kot to pa so pričevanje o dekletu, ki ji je vojna na eni strani naložila odgovornosti odraslih, na drugi strani pa ji je vzela življenje...

Ko sem prebiral Spomine Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavu (1998), me je pretresla pripoved Rada Palirja. Tragedija otroka, ki mu v Jasenovcu ubijejo oba starša. Ena prvih otroških zgodb, ki pokaže, kako težko je preseči travmatične izkušnje iz prvih otroških let. To je zgodba, ki kaže, koliko moči in poguma je potrebno za soočenje z vsem tragičnim, s katerim ga je zasula druga svetovna vojna:

"Razmislek o naravi človeškega spomina in o posvečenosti žrtev

Rodil sem se 9. januarja leta 1940. Ko se je II. svetovna vojna začela, sem bil torej na sredini svojega predrojtvenega življenja, ob njenem koncu – zmagi protifašističnih sil pa sem bil star nepolnih pet in pol let. Tako je praktično celotno obdobje mojega ranega otroštva zapolnila vojna. To sem skupaj z našo družino doživel v obliki izgnanstva, moji starši pa so poleg tega njen iztek doživljali (in potem za vedno nehali doživljati) v še težji obliki – kot taboriščniki. Iz zloglasnega Jasenovca, kraja svojega mučenja, se niso več vrnili...

Mojo rano otroštvo je torej potekalo v znamenju izgnanstva. Kraj – končna in najdaljša postaja našega izgnanstva je bila Novska. Ta je bila pred začetkom vojne prijetno, prijazno, skoraj idilično hrvaško mestoce

panonskega značaja, kjer so ljudje živeli veselo in sorazmerno dobro, potem pa se je v času, ki je bil namenjen nam na tistem kraju sveta, vse močno spremenilo ...

Zaradi moje takratne starosti so moji spomini na dogodke v tistem času pač ustrezni razumevanju in doživljanju predšolskega otroka. Veliko dogodkov je, ki so mi ostali jasno v spominu, večina pa jih je bolj ali manj potonila v mrak pozabe. Od tistih, ki živijo v mojem spominu, jih je veliko takšnih, ki se jih ne zavedam, če so to res pravi spomini ali pa gre za predstavo in podoživetja, ki so se oblikovala v moji otroški glavi skozi pripovedovanje odraslih, zlasti domačih (moje rejnice) o tistem času in so potemtakem posnetek posnetka – nekakšni spomini na spomine. Tudi kot takšni so dragoceni zame, saj v njih živijo moji tako prežgodaj umrli starši, katerih nadaljevanje sem, in jih torej že zaradi zavedanja lastne istovetnosti ne smem pozabiti, poleg tega pa so ti spomini pomemben del mojega zgodovinskega spomina. Ogromno tistega, kar bi bilo vredno spominjanja, je v mojem spominu skozi čas zbledelo in celo za vedno propadlo, veliko pa je tudi takšnega, česar se nisem nikoli zapomnil. Človeški spomin je namreč selektiven in je kot tak v službi ohranitve integritete človekove osebnosti: vsebine, ki bi bile za nas preobremenjujoče, izloči oziroma zamegli, preoblikujoč jih do nespoznavnosti, v veliki meri pa jih navidezno izbriše s tem, da jih izrine v podzavest, od koder potem včasih nenadzorovano priplavajo na površino zavedanja in tam uničujejo naš notranji mir, naše duševno ravnovesje in duševno zdravje.

Po milosti usode mi je uspelo doseči poklic, za katerega študij mi je omogočil razumevanje teh zapletenih duševnih procesov in mi s tem posredno pomagal soočiti se z nepopisnimi travmami mojega zgodnjega otroštva ... morda sem si ga izbral prav zaradi njih in zato, da bi pripomogel k lastnemu razumevanju, zame takrat še otroka, povsem nerazumljivih stvari v svetu okrog nas kot tudi v nas samih...

Moje pisanje vsekakor nima značaja organiziranih spominov, ki bi z znanstveno natančnostjo in sistematičnostjo secirali in razčlenjevali čas in nravi v njem – za kaj takega so lastna doživetja predšolskega otroka in stopnja njegovega zavedanja samega sebe in sveta okrog sebe povsem neprimerna osnova, ker jo sestavljajo samo čustva – ti gradbeni kamni sreče in nesreče človeškega srca.

Čeprav vemo, da je človeški spomin naravnan v smeri življenja in zato samodejno izloča preveč boleča, preveč obremenjujoča doživetja, se to v mojem primeru iz neznanih mi razlogov ni zgodilo – vsaj v tisti meri ne, da bi bil razrešen groze kot prevladujočega čustva mojega zgodnjega otroštva. – Dobrega pol stoletja relativno udobnega, mirnega, samozadovoljnega, "normalnega" življenja po vojni z vsemi atributi rastočega splošnega gmotnega standarda vse do danes ni moglo razkrojiti te groze, ki se je vlekla skozi moje življenje ter me mučila in onesposabljala s svojimi

nenadnimi nastopi, zlasti še v obliki nočnih mor in grozljivih sanj. Da, moje rano otroštvo je bilo ena sama mora, ena sama travma, izpolnjena z neizrekljivo grozo in čudenjem nedolžne otroške duše nad tem, kako je vendar to mogoče, poleg tega pa še z nerazvozljivimi in neizrazljivimi mi občutki krivde – kaj smo vendar storili takšnega, da je prav nas, našo družino doletelo tolikšno gorje...

Če povprašate starejše sokrajane v domačem mestecu Šentjur, kakšnega se me spominjajo kot otroka, bodo najbrž odgovorili na kratko, da sem bil usmiljenja vzbujajoč otrok: prestrašen, negotov, zamišljen in zasanjan, nekako odsoten in potopljen v lastni svet, molčeč, samotarski, nezaupljiv, preobčutljiv, poln občutkov manjvrednosti ali celo zavrženosti, skratka – "čuden". Od povprečja sem odstopal tudi čisto na ravni telesa: bil sem izrazito, prav moteče nervozen: grizel sem si nohte, pulil lase, roke pa so se mi še prav do sredine univerzitetnega študija v Ljubljani, se pravi že v dobi odraslosti, torej še poldrugo desetletje po našem izgnanstvu, tresle tako zelo, da sem zanesljivo razsipal dobršen del tekočine iz polnega kozarca, če sem ga vzel v roke... zaradi tega sem zelo trpel in se izogibal ljudi, celo otrok.

Po vsem doživetem in pretrpljenem danes vem, da ga najbrž na svetu ni večjega greha, kot oropati človeka srečnega, brezskrbnega, mirnega otroštva – tega človekovega v lastni spomin shranjenega skritega zaklada, ki po svojem izteku kot angel varuh varuje, greje in razsvetljuje človeško dušo skozi vse življenje, še zlasti pa v njenih najtežjih preizkušnjah.

Ko po toliko letih gledam fotografijo sebe kot štiriletnika – in to počnem pogosto, ker je to zame pravcati obred razmisleka o samem sebi in izklicavanje lastne istovetnosti – premišlujem, ali mi je v dolgih letih, ki so mi bila na razpolago, zares uspelo prerasti dečka s fotografije, ki so ga same velike oči in ki s tolikšno žalostjo, negotovostjo in začudenjem zre v svet, ki ga v njegovi kruti nepredvidljivosti in ogroženosti ne more razumeti... Z vsem, kar je šlo skozi mojo občutljivo otroško dušo in se boleče zarezalo vanjo za vedno, človek mora postati dvomljivec, molčečnej, premišljevalec in po duši pesnik – tudi če ne napiše v življenju ene same pesmi (tega zadnjega sem se, zlasti v mladih letih, na daleč izognil). Ljudje, ki so v življenju prestali veliko hudega, se ne morejo izogniti premišljevanju o smislu človekovega trpljenja, to pa je premišljevanje o smislu samega življenja. – Kar se mene tiče, na današnji stopnji svojega spoznanja v zvezi s tem verujem le v eno – v nekaj, kar je tako rekoč zakon vsega bivajočega, zakon vesolja: nobeno trpljenje, pretrpljeno za nekaj, za nekoga, za neki cilj, ni nesmiselno in se ne izteka v prazno – pride čas, ko obrodi sadove, se na neki način materializira, se utelesi in udejani v človeških srcih v obliki dobrote, ljubezni, plemenitosti, upanja – v obliki milosti, ki je kot čudež dana ljudem, da vse bolj zares postajajo ljudje...

Zato si nenehno in vse pogosteje kličem pred oči podobo svojih mrtvih staršev, katerih mladi življenji je odnesel piš zle usode v dobi njunega cvetenja, in se jim kot v najbolj goreči molitvi zahvaljujem za njihovo žrtev – največjo mogočo žrtev – žrtev lastnega življenja. Sredi mojega srca bodo živeli in z ljubečim starševskim pogledom spremljali vse moje življenjske poti, dokler bo utripalo to moje srce. To moje srce, ki mu je dano rasti iz njihove žrtve in ljubiti iz spomina nanje...”

Pripovedi, ki bi preprosto dale otrokom, ki živijo v telesih odraslih s svojo neizkričano, v nezavednem besnečo otroško bolečino, pozna slovensko družboslovje le malo. Posebej iz časa druge svetovne vojne. Iz drobcev, ki jih poznamo, bi le stežka sestavili celovito podobo otroštva.

Prav zato je posebna dragocenost dokument, ki je otroški zapis časa. Taki so dnevniki Brede Mejak iz štirih let izgnanstva v Srbiji.

Lahko rečemo, da sta tako Marica Melik kot Breda Mejak slovenski Ani Frank.

Bredin oče Ervin Mejak (1899-1989) je predstavljen v Enciklopediji Slovenije kot “odvetnik, borec za severno mejo. V letih 1917-1918 se je bojeval v avstroogrski armadi na soškem in tirolskem bojišču. Po propadu monarhije se je v Celju pridružil slovenski vojski in 6. novembra 1918 odšel z Malgajevim oddelkom na Koroško, 23. novembra pa je v Mariboru sodeloval pri razorožitvi belo-zelene garde. Pozneje se je bojeval na Koroškem, bil ranjen in odlikovan z zlato medaljo Miloša Obilića. Študiral je na Pravni fakulteti v Ljubljani in tu 1925 doktoriral. Od 1930 je bil odvetnik v Slovenskih Konjicah in Celju. Po okupaciji so ga nemške oblasti zaprle in izgnale v Srbijo; po vojni se je vrnil v Celje. Leta 1937 je izdal knjigo spominov V boju za našo severno mejo.”

Bredina pripoved o očetu je bolj življenjska. Oče je leta 1927 “prešel iz sodniške službe v odvetništvo. Pri dr. Božiču, advokatu v Celju, je opravil odvetniško prakso in začel delati kot samostojen advokat v Slovenskih Konjicah. Avgusta 1934 smo se preselili v Gornji Grad, kjer je imel oče advokaturu do izgnanstva leta 1941.

V času med obema vojnama je bil aktiven član telovadnega društva Sokol. Nastopal je v telovadnih vrstah ter se udeležil vsesokolskega zleta v Prago.

V Slovenskih Konjicah je postal leta 1932 podpredsednik sreske organizacije JRKD (Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije). Petnajstega januarja 1932 so ga politični nasprotniki napadli; zvečer, ko se je vračal iz trga Slovenske Konjice domov, so nanj streljali. Na srečo ga niso hudo ranili.

Od 27. junija do 1. julija 1936 se je udeležil kongresa Narodne obrambe in kongresa Jugoslovanske nacionalne stranke v Kragujevcu oziroma Oplencu.

Štiriindvajsetega januarja 1937 je bil med ustanovitelji organizacije koroških borcev v Radmirju. Istega leta je 22. julija izdal brošurico V boju za severno mejo v 1500 izvodih, po 10 din izvod.

Sedemnajstega aprila 1941 so očeta Nemci zaprli v zapor v Gornjem Gradu. Nato so ga 22. aprila odpeljali v Celje v zapore v Starem piskru. Od 2. do 28. junija 1941 je bil oče na prisilnem delu v Rajhenburgu. Potem, ko so Nemci mamo, brata in mene 22. junija pripeljali iz Gornjega Grada v Maribor, so 28. junija tja pripeljali še očeta. Vse štiri so nas 1. julija 1941 odpeljali v Srbijo s transportom v živinskih vagonih.

V Slovenijo smo se vrnili 3. julija 1945. Oče je dobil službo pri Upravi narodne imovine. Bil je član Okrajne zaplembene komisije za mesto Celje in okraj Celje-okolica. Glede na svoje službene dolžnosti je sodeloval pri zaplembi imetja Nemcev in nemčurjev. Ti so se mu potem maščevali, ga prijaviли. Očeta so zaprli v Celju od 27. do 31. oktobra 1945. Sedemnajstega januarja 1946 je bil na Okrožnem sodišču v Celju oproščen.

Drugega novembra 1945 je oče odvetniški zbornici prijavil otvoritev advokatske pisarne v Celju in 28. maja 1946 je dobil "izolirano" advokatsko legitimacijo. Toda ni bil dolgo advokat! V procesu zaradi bega celjskega industrialca Vestna je oče zagovarjal obtoženca, ki so ga dolžili sodelovanja pri begu. Takrat so v Celju demonstrirali zoper očeta, mu demolirali pisarno, razbili oglasno tablo in zahtevali odvzem advokature. To se je tudi res zgodilo 8. maja 1947.

Osemnajstega avgusta 1947 je šel oče v službo na direkcijo Mestnega podjetja Celje-mesto, kjer je delal do 1. decembra 1951, ko je spet odprl odvetniško pisarno v Celju. Bil je uspešen zagovornik svojih strank do upokojitve ob koncu osemdesetih let.

Ni se več vključeval v politična dogajanja, bil je utrujen. Zanimala ga je le stroka in hoja v planine. Dolga leta je bil v nadzornem odboru podružnice planinskega društva v Celju. Poznali so ga mnogi staroselci v Zgornji Savinjski in Logarski dolini, Robanovem kotu, kamor je večkrat zahajal. Poznal je vse izletniške točke v bližnji in daljni okolici Celja ter je o tem napisal tudi brošuro. Rad je opozarjal mestne može v Celju na nepravilnosti, ki jih je opazil v Celju pri varstvu lepot mesta ter zgodovinskih vrednot. O tem se je razpisal v Celjskem tedniku in lokalnih glasilih.

Bil je aktiven član organizacije koroških borcev, glavni pobudnik za postavitve spomenika generalu Maistru v Mariboru.

Med mnogimi strokovnimi aktivnostmi je bila tudi njegova pobuda za oživitev notariata – v zvezi s tem se je velikokrat oglasil s prispevki v časopisu Delo. “

Bredina predstavitev očeta nam jasneje predstavi zarezo, ki jo je v življenju družine pomenilo izgnanstvo v Srbijo. In ta zgodba je tudi eden od utrinkov, ki nakazuje, kako so izgnanci, ki so bili v glavnem ugledni nacionalno zavedni meščani, v povojnem obdobju trčili na ideološke meje.

Sedemnajstega julija 1999 se je v Sobotni prilogi Dela oglasil Janez Dokler, ki je nazorno pokazal na zgodovinsko kontinuiteto med nacistično in komunistično politiko do vodilnega nacionalno zavednega meščanskega sloja med izgnanci – navkljub simbolnim investicijam, kakršna je bil vlak bratstva in enotnosti. Za nacistično je bilo izhodišče, da “za nekoga, ki misli, da je Slovenec, v nemškem rajhu pač ni prostora”. Zato so se “izgnanci tolažili z zavestjo o nekakšni izbranosti in so bili na svoj način ponosni na svojo narodnostno zavest in pokončno držo.” Dejansko pa je po Doklerjevem mnenju politiko do izgnancev krojila Kardeljeva ocena o izgnancih v Užicah, ki jo povzema po drugem delu Dedijerjevih prispevkov za Titova biografijo: “Tu je bilo tudi mnogo Slovencev, ki so jih Nemci pregnali iz Štajerske, ampak to je bila navadna sodrga (“običan ološ”). Jaz sem jih takrat zbiral in imel z njimi številne sestanke, ker sem jih hotel pridobiti za to, da bi pomagali našemu narodnoosvobodilnemu boju. In vendar iz vsega tega ni bilo nič. Edino, kar se nam je takrat posrečilo sestaviti, je bila slovenska četa, a to so bili komunisti, ki smo jih poznali že od prej.”

Ko se časi rahljajo in je kolektivistični primež prirojevanja zgodovine popustil, nam glasovi z vseh strani pripovedujejo, da se je ljudem dogajala zgodovina drugače kot jo je zapisal Veliki brat. Še v času socializma so izgnanci po več desetletjih dobili nekaj družbenih bonitet. Dobili so priznано pokojninsko dobo, če so bili v času izgnanstva stari več kot petnajst let. Dokler upravičeno pribija: “Otroci, ki so po mojem “opazovanju z delno udeležbo” utrpeli največ škode na zdravju in letih življenja, niso dobili nič.”

Tudi zato je potrebno pripovedovati zgodbe o otroštvu.

In v tem času, ko posameznikova resnica tako željno išče poti v življenje, so dnevnik Brede Mejak vrhunski dokument. So dokument stiske in mizerije, ki jo zakuha vojna, so pa tudi dokument spodobnosti in gosposkosti, ki jo človek ali ima ali pa nima. Mejakovi so svoje dostojanstvo ohranili!

REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO

B r e d a M e j a k

TAKO JE BILLO

DNEVNIK IN SPOMINI NA IZGNANSTVO V SRBIJO

1941-1945

UVODNA BESEDA

Šestega aprila 1941 so Nemci, Italijani in Madžari napadli Jugoslavijo, jo zasedli ter razdelili. Nemci so okupirali Gorenjsko in Štajersko. Kmalu zatem je nemški okupator začel zapirati in izganjati narodno zavedne Slovence. Predvideno je bilo, da bodo izgnali okoli 220 000 do 260 000 ljudi v roku petih mesecev in to predvsem v Srbijo. Z izganjanjem so pričeli junija 1941. Trajalo je do julija 1942, ko so nadalnje izganjanje odložili na kasnejši čas. V izgnanstvo so morali Slovenci preko zaporov in posebnih preselitvenih taborišč. Srbi so slovenske izgnance sprejeli z mešanimi občutki. Takšna usoda je dolotela tudi našo družino.

Leta 1941 smo oče, mama, brat in jaz živeli v Gornjem gradu. Oče je bil odvetnik in zaveden Slovenec. V letih 1918 in 1919 se je kot prostovoljec boril za našo severno mejo pod vodstvom generala Maistra. O tem je napisal knjižico *Boj za severno mejo* (samozaložba leta 1937). Po drugi svetovni vojni se je več let trudil za postavitve spomenika generalu Maistru v Mariboru. To mu je tudi uspelo; leta 1988 je odkril ta spomenik v Mariboru. Mislim, da je bil ta dogodek zanj veliki uspeh ter zadoščenje v njegovem prizadevanju, da bi Slovenci priznali generalu Maistru in borcem za severno mejo tisti pomen, ki so si ga zaslužili.

Zelo zgodaj sem izgubila skrbno in ljubečo mamo, ki je vse svoje življenje posvetila naši družini. Bila je vedno doma, nas čakala, tolažila in usmerjala. Znala je iz skromnih sredstev poskrbeti za hrano ter oblačila.

Po zaslugi staršev sva imela z bratom lepo otroštvo. Imela sem veliko igrač, številne vrtnike za igro v lepem okolju malega mesteca Gornji grad.

Nekega dne pa je to idilo presekal sovražnik. Vse smo morali zapustiti. Najprej so Nemci zaprli očeta, nato pa so naju z bratom in mamo odpeljali v preselitveno taborišče v Maribor. Tu se nam je kasneje pridružil oče. Po nekaj dneh so nas Nemci izgnali. S seboj smo smeli vzeti le nekaj osebne prtljage. Jaz sem vzela s seboj svojo igračo Jurčka (otročiček iz blaga).

V Gornjem gradu sem šele začela hoditi v šolo. Osvojila sem šele prve korake v branju in pisanju. Da teh znanj ne bi pozabila, oziroma da bi se izpolnjevala v pisnem slovenskem izražanju, me je mama navdušila za pisanje dnevnika. Tako sem vsak dan vadila pisno slovensko besedo in tako tudi dokumentirala svoja dnevna doživljanja ter opisala tekoče dogodke, seveda iz svojega zornega kota in primerno moji starosti. Nastal je rokopis Dnevnika. Pisala sem s svinčnikom v zvezke, ki sem jih sprva

sešila iz listov črtastega papirja. šele kasneje sem dobila prave zvezke. Skupaj imam tako sedem zvezkov.

Kot je razvidno iz očetovih (in delno maminih) zapisov, so nas Nemci dne 26.6.1941 izgnali iz Slovenije. Dnevnik pa sem začela pisati šele oktobra tega leta in to potem, ko smo spet zaživel kot družina izven preselitvenih taborišč v Mariboru ter nato v Sevojni (v Srbiji blizu Užic), kamor so nas Nemci v živinskih vagonih prepeljali iz Slovenije. Tako smo v Užicah najprej dobili majhno sobico v prvem nadstropju hiše nekega trgovca, nato pa nas je gospodar v oktobru leta 1941 preselil v kletni prostor. Na tleh tega prostora je bil cement, v prostoru ni bilo vode, pod stropom je bila žarnica, za stranišče pa smo imeli na voljo jamo, izkopano v lopi na bližnjem vrtu. V lopi je bilo samo blato! Tako smo preživel težke mesece, ko se je v Užicah menjala oblast Nemcev, četnikov in partizanov. Mnogokrat zjutraj nismo vedeli, kdo trenutno obvladuje položaj.

V Užicah smo živeli vse slabše, zato sta se starša odločila poiskati pomoč pri Slovencih, ki so že pred vojno živeli v Srbiji. Odšli smo v Veliko Gradišče, kjer je živel posestnik in lesni trgovec gospod Žmavc z družino. Oče je gospoda Žmavca poznal še iz Lubnega v Savinjski dolini, od koder se je družina preselila v Srbijo še pred začetkom druge svetovne vojne. Družina Žmavc nam je zelo pomagala, da smo kolikor toliko normalno preživel težke, lačne, mnogokrat breizgledne mesece in leta izgnanstva v Srbiji.

V Velikem Gradišču smo stanovali v skromni pritlični hišici ob robu poplavljenega območja Donave. Hišica je imela dve sobi in ob vhodu vežo, kjer je gospodinja – "gazdarica" pozimi kuhala (poleti se kuha v Srbiji večinoma zunaj v lopi). Mi smo bivali v eni sobi, gospodar – "gazda" z ženo pa v drugi. Spomladi so vode Donave segale do hišice; v tem času se spominjam, da sem bila vsa popikana od komarjev ter mušic. Pozimi pa je bilo v naši sobici tako hladno, da smo eno okno povsem zabili, drugo pa delno, toliko da smo imeli vsaj malo svetlobe. Stranišče je bilo v lopi za hišo. Ker smo imeli v sobi vedno kakšno miško, smo si priskrbeli mačko. Kako sem preživljala dneve, sem opisala v Dnevniku. Čeprav večkrat lačna in pozimi premražena, v mokrem obuvalu z lesenimi podplati, sem ves čas mislila na srečni povratak domov in nešteto krat sanjala o lepem Gornjem gradu.

Leta 1945, točno po štirih letih izgnanstva, smo se vrnili v očetovo priljubljeno mesto Celje, kjer pa nam ni bilo postlano z rožicami. V Srbijo smo šli z osebno prtljago, vrnili pa se nismo nič bolje, kvečjemu slabše. Spet smo začeli od začetka, toda v stanovanju, ki smo ga dobili, je bilo stranišče in vsak je imel svojo brisačo. Glavno je, da smo preživel!

IZ OČETOVEGA DNEVNIKA

1.IV.1941

Sin je prišel domov, ker so šolo začasno zaprli. Mene niso poklicali k vojakom.

6.IV.1941

Zjutraj vojno stanje z Nemci. Ostal sem doma.

11.IV.1941

Na veliki petek splošno razsulo. Ustanovili so Samostojno državo Hrvaško.

12.IV.1941

Po vstajenju smo ostali vsi doma. Zelo žalostna Velika noč.

V nadaljevanju piše mama v očetov dnevnik.

17.IV.1941

Očka odpeljali v zapor v Gornjem Gradu.

22.IV.1941

Očka odpeljali v Celje v zapor Stari pisker. Od 2.6. do 28.6. je očka zaprt v Rajhenburgu.

Ponovno piše oče v svoj dnevnik.

26.VI.1941

Nemci odpeljali ženo, hčerko in sina, dr. Rakove in notarjeve iz Gornjega Grada v vojašnico v Maribor.

28.VI.1941

Pripeljali so me v Maribor.

1.VII.1941

S transportom so nas izgnali v Srbijo. Od 2.7.1941 do 18.7.1941 v Sevojni v izgnanstvu. Od 18.7.1941 do 12.4.1942 v Užicu v izgnanstvu na stanovanju pri trgovcu Simoviću.

Vse podrobnosti od 12.4.1942 v Velikem Gradištu v posebnih dveh dnevnikih.

Dnevnik Brade Nejak.

1. vajr. 23. I. 1947.

Danes je sunaj slabo vreme. Nebo je
sivno, hladno je, deževno so pupolji
na nebesih, svetli so vsi, nji so bi-
le, upadli so, in so vseh
s trdnosti, večina njih je bila bo-
ra. Dali so jih partizani v 3. mad-
sonje, njimno tip.

2. vajr. 24. I. 1947.

Utrik imamo danes sem, radi
sopni, med parijoni je pislo, sem
so ljudi, koda so uvedeli, mora
je Slovenci jutri, odstopati v Uro

23.X. Danes je zunaj slabo vreme. Nebo je oblačno, hladno je. Popoldan so pripeljali 208 nemških ujetnikov, vsi so bili zelo upadlih lic in so bili videti sestradani; večina je bilo bosih. Partizani so jih naselili v tretjem nadstropju gimnazije.

27.X. V Užicu imamo danes sejem. Zaradi bojazni pred avioni je prišlo na sejem malo ljudi. Kakor smo izvedeli, morajo Slovenci jutri odpotovati v Vardište, kjer bodo obirali koruzo.

28.X. Zjutraj je pričelo snežiti. Koruzniki niso odšli ob 9.uri, ker Bosanci niso bili pripravljeni. Gospa Rosa slavi krstno slavo. Na krstni slavi smo pili in jedli. Brat je odšel v Vardište ob 13.uri. Peljali so se v tovornem vagonu. Zvečer smo bili na obisku pri Djokovićevih.

29.X. Mama ima dežurstvo v menzi. Doma sem pospravljala jaz. Pogo-varjali smo se o bratu.

30.X. Imam dežurstvo v menzi. Oče je sekal drva, mama je pletla nogavice za mene. Prodali smo bratove črne nizke čevlje za 30 din. Kruh dobivamo ves čas neslan.

31.X. Danes je lep sončen dan. Brat še ni nič pisal. Gospa profesor nam je dala 5 jajc, gospa Slavka pa 1 kg bele moke. Popoldne je odvrгло devet avionov šest bomb in ubilo eno kmetico ter ranilo dva vojaka. Mila je dobila zaušnico od očeta.

1.XI. Zjutraj se je vrnil moj brat in prinesel nahrbtnik koruze. Dopoldne je priletel en avion. Naša drva smo znosili v klet gospe Slavke. Oče je našel na trgu 10 dinarjev. Popoldne smo dobili od gospe profesor Vuke žimnico in koc. Tu ni praznika.

2.XI. Vreme je zelo slabo. Mama in jaz imava dežurstvo. Popoldne smo bili v cerkvi, kjer smo prižgali tri sveče. Zvečer smo večerjali pri gospe Vuki.

3.XI. Mama pere perilo, jaz pa sem se igrala z Olgo in Jugoslavom. Spat smo šli že ob 6.uri.

4.XI. Oče koplje grobove na pokopališču. Mi smo obedovali pri gospe Vuki.

5.XI. Težko smo dobili mleko, ker ga rabijo partizani za ranjence. Na obedu smo bili pri gospe Vuki. Perilo se še vedno suši, ker je premalo sonca.

6.XI. Mama šiva nogavice, jaz pa sem se lovila z Olgo. Gospa Vuka nas je obiskala in povabila na večerjo. Mama je likala perilo pri gospe Vuki, a večerjali nismo tam.

7.XI. Mama in brat imata dežurstvo, jaz pa sem pospravljala doma. Brat je na ulici nategoval vrvi. Zvečer so prinesli Ahac, Modic Dušan in brat zaboj v menzo.

8.XI. Na trgu smo kupili sadje in kajmak s sirom. Gopa Vuka nas je obiskala in povabila k sebi.

9.XI. Zjutraj sem kupila za gospo Vuko meso, mama je pri njej kuhala

kosilo. Jaz sem obedovala pri gospe Stevović. Večerjali smo pri gospe Slavki. Že dopoldan nas je "častila" s kuhano rakijo.

10.XI. V mlinu gospe Jole so nam zmleli 12 in pol kg koruze v 9 in pol kg moke. Dvakrat je bil dan znak za prihod avionov.

11.XI. Oče je prodal svoje lakaste čevlje gospe Slavki. Obedovala sem zopet pri gospe Stevović. Gospa Vuka je zbolela.

12.XI. Mama ima zopet dežurstvo, jaz pospravljam doma.

13.XI. Zjutraj smo si skuhati žgance. Brat je prenašal z Dušanom akte in je zato dobil en zvezek, lepilo in dva peresnika. Pravijo, da bo menze konec.

14.XI. Sneži in je zelo mrzlo. Slovenci so začeli delati v tobačni delavnici. Živila za menzo bomo dobili iz vojaškega skladišča.

15.XI. Sonce je stopilo sneg. Gospa Vuka nam je kupila pol kg kajmaka, 2 kg jabolk in 10 jajc. Mama in jaz sva obedovali pri gospe Stevović. Zvečer smo se kopali.

16.XI. Oblekli smo zimske plašče. Brat je oblekel "seljačko" obleko.

17.XI. Brat je šel delat v tobačno delavnico. Mama pere naše perilo pri gospe Vuki.

18.XI. Brat ne dela v tobakarni zaradi avijonov.

19.XI. Mama je posušila perilo. Pri gospe Vuki smo dobili košaro drv. Greli smo se na soncu.

20.XI. Jaz sem kvačkala mami copate, mama pa je likala perilo. Skladovnica drv v Slavkini drvarnici se nam je porušila, zato sta oče in brat morala napraviti dve novi skladovnici. Prvič smo jedli žgance iz koruzne moke, ki jo je prinesel brat.

21.XI. Prvič smo poslušali radio pri gospe Slavki. V menzi ni bilo večerje. Večerjo nam je dala gospa Slavka.

22.XI. Danes je živahen trg. Kilogram masti stane 120 din, kajmak 70 din, krompir 4 do 6 din, pesa 3 din, zelje 1 din in pol, jajce 3 din komad, liter mleka 6 do 7 din, kilogram jabolk 4 do 8 din. V skladišču je eksplodiral bencin. Mami sem napravila copate.

23.XI. Ljudje so zelo žalostni zaradi nesreče v trezorju. Popoldne smo bili na obisku pri gospe Stevović.

24.XI. Videli smo dva angleška vojaka s Krete. Pokopali so prve žrtve nesreče v trezorju. Med njimi ključavničarja Zupana.

25.XI. Jugo se igra pri nas. Popoldne smo bili na pogrebu Barbulovićevih.

26.XI. Oče in brat žagata drva pri gospe Slavki. Po malem sneži. Gospa Slavka nam je dala večerjo.

27.XI. Z očetom sva kupila na trgu 6 kg pšenične moke po 16 din in 5 kg krompirja po 4 din.. Oče mi je napravil praženec.

28.XI. Zgodaj nas je zbudil Mele. Ljudje bežijo iz mesta. Oče in brat selita Djokovićevo ordinacijo.

29.11 Mesto je skoraj prazno. Mika in Pero sta tudi odšla na "selo". Mika je pustila pri nas 20 din. Gospa Vuka nam je pustila ključke svojega stanovanja. Popoldne so se pripeljali štirje tanki in Nemci so prišli v Užice.

30.XI. Od Vuke smo nosili živila. Oče in brat sta se morala javiti. Brat je bil eno uro zaprt. Danes sem stara devet let. Mama mi je spekla orehovo torto, oče mi je kupil za 10 din bonbonov. Menze ni, so vse pokradli. Obedovali smo ovčji paprikaš. Uro smo pomaknili naprej.

1.XII. Kupili smo zopet mleko. Dobili smo meso in jedli zrezke. Menza ne posluje. Zamrznil je vodovod.

2.XII. V menzi smo dobili obed. Slovenci so hodili ves dan k očetu po pomoč. Gospa Slavka nam je dala mleko.

3.XII. Oče zopet dela na občini. Gospa Slavka nam je dala jabolčni zavitek. Gazdarica ima vojake na stanovanju. Mika nam je dala ocvirke.

4.XII. Z bratom sva bila sama doma, mama je kuhala v menzi. Brat je napravil skico naše sobe in obešalnik za Jurčka.

5.XII. Vukina mati je prišla iz Beograda; mi smo ji vrnili Vukine stvari. Zvedeli smo, da so na Zlatiboru vsi zdravi. Za Jurčka pletem nogavice.

6.XII. Miklavž nam je prinesel čebulo, korenje, krompir, fižol, pa tudi mandelje, suhe hruške, orehe, eno kocko sladkorja in kos čokolade in še dve jabolki. Iz Beograda je pisala Vranjek Iva. Jedli smo zopet v menzi. Igo je prišel k nam in je spal v Miranovi postelji.

7.XII. Vreme je zelo lepo, tako da smo se grelj na soncu. Za večerjo smo jedli pečenega piščanca, ki smo ga dobili za smrdljivca.

8.XII. Mama pere perilo in snaži celo stanovanje. Vuko in njeno mater so zaprli. Dobili smo moko in kajmak.

9.XII. Ponoči je zapadlo 20 cm snega. Vuko so spustili iz zapora.

10.XII. Toplo sonce je pobralo sneg; mama je posušila perilo. Igo je bil dva dni zaprt. Nikola je odšel v Beograd.

11.12. Dobili smo sladkor. Pisali so nam Jelena, Tratnik Jože, Žmavc Anton in teta Ina.

12.XII. Pisala sem Ljubici in Mičici Tratnik. Mama in brat sta se prijavila zaradi legitimacije.

13.XII. Na trgu sma kupili kajmak in nekaj jajč. Brat je razbil kozarec marmelade.

14.XII. Slavka se je odpeljala v Beograd in nam dala ključke od stanovanja. Z očetom sva dobila južino pri mlinarju Vukomanoviću. Popoldan sva se igrali z Olgo na dvorišču.

15.XII. Bil je topel, sončen dan. Mama je pekla pecivo za Božič. Iz Beograda je prišel Gornjegrajčan Andrejček in nam je kupil malinovec.

16.XII. Z mamo sva nakupili razne stvari za Božič. Pri Mirkoviću smo dobili mast. Kupili smo metlo. Zvečer smo jedli pečenko.

17.XII. Oče je odšel zgodaj jutraj v Beograd. Kruha ni, zato mama kuha žgance. Brat žaga poslednja Slavkina drva. Popoldan sva z mamo v

menzi pripravljali okraske za božično drevo. Mlekar nam je prinesel drevesce. Čakamo gospo Slavko, da nam prinese zavoj iz Beograda.

18.XII. Dobili smo dva zavoja perila iz Ljubljane. Mele je prinesel očetu gojzerje in pismo od Mare. Prinesel nam je tudi tri pobožne slike. Pri Slavki smo pomagali čistiti predsobo. Popoldne je prišla Ljuba. Spala bo pri nas.

19.XII. Ljuba je odšla nazaj, prišel pa je Igo, ki pri nas ne bo spal, ker nimamo prostora. Popoldne smo bili na "slavi" pri gospe Slavki.

20.XII. Oče se je vrnil iz Beograda in prinesel razne stvari. Zvečer sta oče in mama bila pri gospe Slavki.

21.XII. Mama je stara 33 let. Za rojstni dan ji je oče dal modro kombinežo. Popoldne pa smo proslavili rojstni dan s čajem, pecivom in slanino. Obiskali smo Jermolove, ki so nam postregli s čajem.

22.XII. Imam pevsko vajo za božičnico. Mami sem pomagala v menzi peči pecivo za božičnico.

23.XII. Z mamo pečeva potico doma. Brat je šel po mleko, pa ga je kmet zbil, ker ni bil zadovoljen s ceno. Pripravili smo slanikovo solato.

24.XII. Mama peče potice v menzi. Popoldne sva z mamo doma pripravljale božično drevesce. Od Božička sem dobila posteljico za Jurčka, barvice, čevlje, bukvar, zvezek, knjigo, špičnik in radirko. Brat pa je dobil rezbarsko orodje, barvice, špičnik in šal. Oče je dobil šal, mama pa rumeno obleko. Pri drevescu so bili: oba Žokovičeva, Pero in Jugo z Noro.

25.XII. Dopoldne sem imela generalno pevsko vajo. Brat je ministriral duhovniku. Od 14.30 do 18.30. ure je bila v menzi božičnica. Jaz sem pela in deklamirala.

26.XII. Padlo je veliko snega. Ob 11.uri smo šli k maši. Večerjali smo piško.

27.XII. Z Miranom sva se doma igrala. Prvič nam je pisala babica.

28.XII. Padlo je veliko snega. Ob 11.uri smo bili pri maši. Tepeškala sem samo mamo in očeta, dobila sem dva din. Podrli smo božično drevo.

29.XII. Mama pere zopet perilo. Jaz sem se igrala na soncu s snegom.

30.XII. Brat je padel s stola, ga zlomil in se pri tem potolkel. Oče je dobil klobaso, pršut in odpirac steklenic.

31.XII. Naše perilo se suši. Mama peče zopet potico. Brat mi je napravil mizo in dva stola za Jurčka. Jurček že obeduje pri novi mizi. Zvečer smo proslavljali v menzi Silvestrovo; tam je bil tudi Tonček iz Nove Štife.

1942

1942.

1. I.
1. maja.
V popoldne so študjali in spuščali
vake (idemi). V zvečer smo bili pri
mami. V popoldne smo jedli na juhi mami
in v mami. Zvečer smo jedli paradižnik
slova.

2. I. 1942.
2. maja.
V popoldne se šel na športni igrišče po
krogi in je igral na kroglo. V popoldne
na dvorišču. V popoldne je prišla mami
in pošti so v mami dobile vso
knjižnico.

- 1.I. Ob polnoči so Nemci streljali in spuščali rakete. Ob 11.uri smo bili pri maši. Opoldan smo jedli v menzi juho z rezanci. Zvečer smo jedli doma praženec.
- 2.I. Dopoldan sem šla k Miletičevim po kislo zelje; gospod je kidal sneg na dvorišču. Popoldne je prišla Nada. Na pošti sva z mamο dobili vložne knjižice.
- 3.I. Nada je prenočila pri nas. Na sejmu smo kupili stol. Oče mi je kupil koledar za leto 1942. Slavka je kupila svinjo. Zvečer nas je povabil Tonček na kozarec vina.
- 4.I. Ob 11.uri smo bili pri maši. Mama je dobila na policiji legitimacijo. Gospod Petek je pisal iz Čuprije.
- 5.I. Igo je pribežal z Zlatibora. Gospa Slavka je zaklala prašiča za Božič. Neki kmet je dobil 25 "batin" na občini, ker je prodajal slaba jabolka po 10 din za kg. Jaz sem se sankala s trgovčevο Milko.
- 6.I. Danes Srbi praznujejo badnji dan (pravoslavni božič). Z mamο sva kupili kokoš za 30 din. Nikola je daroval menzi za srbske praznike 400 din. Popoldne smo gledali sprevod badnjaka in pili šumadijski čaj na občini. Z Nikolom smo bili v gostilni in pili šumadijski čaj.
- 7.I. Dežuje, zato je na cesti poledica. Mama ima dežustvo v menzi. Gazdarica je poslala meso, kajmak in sir. Zvečer smo bili pri gospe Slavki.
- 8.I. Pero je prinesel kolače. Opoldne smo bili na obedu pri Vukomanoviću. Ponudili so nam obilo hrane, a najboljši so bili kolači. Popoldne sem se sankala.
- 9.I. Nemci so odšli iz kavarne. Obed smo skuhali doma. Brat se je grdo obnašal do mame.
- 10.I. Oblekla sem prvič majico. Igrala sem se sama doma. Kasneje sem šla k Jermolovi pomerit obleko.
- 11.I. Z očetom sem bila pri maši, mama je dežurna. Opoldan smo bili vsi štirje v kinu zastonj, nato sem se jaz sankala z Milko.
- 12.I. Jaz sem se sankala, mama in brat pa sta pekla jabolčni zavitek. Brat se je odločil, da ne bo več študiral, ampak bo pri meni za "momka" (vajenca). Brat je prinesel od Popovića "sperovani" les.
- 13.I. Brat mi je napravil za Jurčka omaro, mizo, hišo s straniščem in štedilnik ter kovček in psiho. Nemec Vitacek mi je dal pet kock sladkorja. Mama je spekla potico.
- 14.I. Za svoje "Užičane" sem napravila obleko. Vranjek se je vrnil iz Beograda. Jermol nam je prinesel 1 kg masti od Tevža.
- 15.I. Zopet sem se sankala z Milko. Slovenska veterinarja sta mi dala klobase. Olgo smo prestrašili s topom.
- 16.I. Kidala sem sneg, ker zopet sneži. Pero je bolan. V menzi sem lupila krompir.
- 17.I. Na trgu smo kupili zaplenjeni pršut po 60 din za kg. Roza je dobila

punčko, Slobodano. Gorinšek je prinesel iz Čuprije 3 kg sladkorja in 2 kg masti od Petka.

18.I. Maše ni bilo. Oblekla sem novo obleko, ki sem jo dobila od Mojzerjevih. Mika je nabila Pera s stepačem. Prišel je neki kmet v našo sobo in dejal: "Jeli ovde kafana?" Oče je kupil škatlo ratluka za 90 din. Popoldne smo šli vsi v kino za 14 din.

19.I. Srbi imajo praznik bogojavljanje. Zopet sem se sankala. Prvič sem jedla govejo klobaso. Mama je spekla buhteljne.

20.I. Zopet smo obiskali Slobodanko in jedli ocvrte miši, ki jih je pravkar prinesel Jolin sin. Pero je nabrusil našo sekiro. Zvečer smo bili na "slavi" pri kavarnarju Vasiću.

21.I. Z bratom sva bila sama doma in sva pustila prekipeti mleko. Brat je zvedel, da bodo izpiti. Oče mu je kupil učbenik za zemljepis za 48 din.

22.I. Mama je dobila novo rumeno obleko. Brat je že dobil vprašanja iz zemljepisa in higijene. Oče mu je kupil tudi učbenik za higieno za 25 din in karto Jugoslavije za 15 din, skupaj je to 40 din. Na trgu so prikazovali ustreljenega partizana Vojo. Mama je skuhalo za večerjo sirove štruklje.

23.I. Zunaj je hud mraz. Termometer kaže 24 stopinj pod ničlo. Brat se ves dan uči. Mleka nismo dobili.

24.I. Danes je bilo 30 stopinj pod ničlo. Na trgu nismo dobili ničesar.

25.I. Maše ni bilo. Ker je neka kmetica zahtevala za liter mleka 8 din, smo poklicali policaja Srečka, nakar smo dobili liter mleka za 6 din. Popoldne smo bili v kinu.

26.I. Mama ima dežurstvo in jaz sem bila pri njej. Iz Beograda je prišel Tonček in plačal en liter vina. Živinozdravnik mi je dal medene hlebčke. Igo je zopet pri nas.

27.I. Danes je praznik sv. Sava. Mama pere perilo. Mila je dala drva. Opančari so nam dali v menzi šumadinski čaj.

28.I. Mama lika perilo. Igo je dobil službo pri K.K. Oče je kupil medene hlebčke.

29.I. Danes me boli vrat. Popoldne sem se sankala z Ančo in Cico. Doma smo jedli fino govejo juho.

30.I. Danes me boli želodec. Kljub temu sem se sankala. Makedonci so zamašili kanal. Igo je v menzi. Iz Bosne so prišli novi begunci.

31.I. Z očetom sva kupila hrastova drva za 50 din. Oče in brat sta jih takoj razžagala in razsekala. Na trgu nismo kupili ničesar.

1.II. Dopoldne smo bili na predavanju "Naše dolžnosti" v Sokolskem domu. Pili smo vino. Kino predstave ni. Popoldne sem bila z mamo in bratom v Sokolskem domu na koncertu in igri.

2.II. Svečnice ne praznujemo. Popoldne sem bila pri zdravnikovi Bubi.

3.II. Padlo je veliko snega. Korač je prepovedal kleti. Na to smo opozorili Miko, ki vedno preklinja. Zvečer smo jedli čevapčiče zastonj.

4.II. Bila sem na obisku pri Bubi in dobila krpice. Zvečer smo jedli

čevapčiče. Cigan je zopet igral. Prvič sem bila na K.K.(verjetno je to Kreis Komande).

5.II. Kupili smo drva za 80 din. Bila sem na obisku pri Bubi. Jedli smo čevapčiče v kazini. Gorinškovi so zvedeli, da gredo v Ljubljano. Oče je dobil novo obleko.

6.II. Prvič letos sije toplo sonce. Oče in brat sta razžagala drva. Z Milko sem se sankala pa so naju fantje kepali. Oče je kupil 1 kg kajmaka za 100 din. Dušan mi je napravil pohištvo in dobil od očeta 10 din.

7.II. Milan se je kepal z bratom in razbil šipi. Zvečer je bila odhodnica gospoda Gorinška.

8.II. Mama je bila pri frizerki. Brat vso noč ni spal in je danes bruhal. Gorinšek se ni mogel odpeljati, ker ne vozijo vlaki. Popoldne smo šli v kino.

9.II. Popoldne sem bila pri sodnikovih in dobila "slatko". Popoldne sem bila pri Žolnirjevem Mirku in dobila tri jabolka. Dobili smo bel kruh.

10.II. Mama ima dežurstvo. V menzi sta jo obiskala župan in kraj-skomandant. Miču sem podarila top.

11.II. Zvedela sem, da se prične 15. marca pouk v Buarski školi. Srečko je prinesel 10 jajc po 4 din. Iz Slavkine drvarnice smo znosili vsa drva.

12.II. Pri Anči in Mici sem dobila dve palačinki. Oče mi je kupil računico in čitanko. Mama je kupila piško za 2 kg soli in 20 din. Ahac je prinesel iz Beograda očetu in mami nogavice, bratu pa pulover.

13.II. Ker je sijalo toplo sonce, sem šla z očetom in mamom na sprehod. Srečali smo gospoda Orlovića. Zvečer smo dobili kovček od tete Ine. Teta Ina nam je poslala naslednje: perilo, obleke, nogavice, bonbone, sladkor, saharin, snežke in knjige ter denar.

14.II. V menzi smo imeli odhodnico za gospo Gorinškovo in gospodom Jermolom. Srečko je prinesel 20 jajc. Veterinar je dal meni in bratu po 1 jajce.

15.II. Maše zopet ni bilo. Kavarnarju smo posodili 2 jajci. Igo mi je dal v svojem stanovanju sedem ratlukov. Popoldne smo bili v kinu. Doplihar je dal pet krofov.

16.II. Mama je bolna in je ležala do desete ure. Midva z bratom sva pospravila sobo. Oče je kupil bukova drva za 45 din.

17.II. Na dvorišču sem se sankala. Mama pere perilo. Pustnih krofov ni. V menzo je prišel profesor Orožen. Oče je kupil meni krtačo za zobe za 20 din, sebi glavnik za 20 din in nam vsem krtačo za obleko za 40 din.

18.II. Mama obeša perilo. Mlekarica ni prinesla mleka. Z bratom sva si napravila snežene hiše. Zvečer je mama cvrla krofe.

19.II. Oče je kupil 1 liter rakije za 110 din, dve škatli paste za 25 din in dve škatli zobne paste po 10 din.

20.II. Mojzerjevi so pisali, da so nam poslali igrače. Bratu je pisal prijatelj iz Gornjega grada Franček Tratnik. Zvečer je prišel Marolt. Pri nas je pil

črno kavo ter plačal v menzi en liter vina. Ker se Srbi postijo, dobimo vsak dan liter in pol mleka.

21.II. Na trgu nismo mogli ničesar kupiti. Danes je bil tu zopet Tonček. Prišla je Ljuba in pri nas dobila majico za svojo mamo in pisne čestitke za njen rojstni dan. Izšel je nov cenovnik, po katerem so cene povišane.

22.II. Mama peče zavitek, jaz pa sem šla po vino. Opoldne smo slavili odhodnico Modicevih, ki gredo v Požarevac. Popoldne smo bili v kinu zastonj; sedela sem pri Ahačevi Anici. Zvečer je Jermol prinesel paket od Mojzerjevih. Jaz sem dobila: štedilnik, jedilni pribor, kuhinjsko posodo in servise, nogavice, majico in hlačke.

23.II. Kupili smo zopet drva za 45 din in jih razžagali. Oče je kupil eno limono za 4 din in 1 kg ratluka za 120 din.

24.II. Naročili smo dva zaboja pri Milosavljeviću za selitev. Mama si je zase predelala lnino obleko pri Nori.

25.II. Olgi sem dala razne svoje igrače. Oče je kupil 10 metrov blaga za rjuhe po 120 din, skupaj 1200 din. Kasneje je mama pri Nori sešila rjuhe.

26.II. Danes dežuje. Mama je bolna. Na dvorišču popravljajo kanal. Modic je pisal iz Beograda. Inženir Koprivšek je prinesel iz Beograda očetu denar. Mama je pekla pecivo in šivala prevleke za blazine.

27.II. Sijalo je toplo sonce, sneg se naglo topi. Popoldne sem se igrala z Vero, Biljano in Ljiljano.

28.II. Mama je kupila na trgu 2 kg jabolk po 22 din in en liter mleka po 8 din. Kupili smo kilogram mesa za našo stoletnico.

1.III. Danes obhajamo STOLETNICO, vsi skupaj imamo namreč 100 let. Brat je napravil spominski lepak, mama je lepo okrasila mizo, pili smo šampanjec, ki ga je oče dobil za Božič. Za hlajenje šampanjca sem na vrtu pobrala zadnje ostanke snega. Šampanjec je dosti dobro šumel. Z bratom sva prvič pila šampanjec. Za večerjo smo jedli dunajske zrezke. Popoldne smo bili seveda v kinu.

2.III. Danes se je pričela šola. Pouk bo v Buarski šoli. Moji "drugarici" (sošolki) sta Milka in Brana. Mama je morala spoditi druge šolarke iz prve klopi, da smo jo potem zasedle me tri. Vpisano so me imeli za fanta. Pouk bomo imeli popoldan. Oče je kupil aspirin za 25 din. V menzi smo dobili projo in je zato mama spekla doma kruh.

3.III. Pouk smo imeli od 14. do 15. ure. Vprašana sem bila iz čitanja. Učiteljica nam je povedala, katere učne knjige moramo imeti. Brat je prodal revolver za 150 din.

4.III. Danes ni pouka. Iskala sem knjige, pa sem dobila v knjigarni samo Poznavanje prirode za 10 din. Popoldne sem se igrala na soncu.

5.III. Pouk sem imela od 10. do 13. ure. Dobili smo domače naloge. Sosedov maček se ženi pri Mikini mački in nas ponoči budi iz spanja. Oče je danes vrgel čevelj za njim. Pek Prlja je dal očetu dva hleba kruha. V

menzi dobimo še vedno projo. Vpisala sem se v Branino spominsko knjigo. Zvečer smo šli na sprehod.

6.III. Danes nimamo pouka, zato sem se učila doma. Rusinja nas je obiskala in obljubila, da nam bo preskrbela mleko. Brat je prodal zapestnico za 20 din. Reka Djetina je zelo narasla.

7.III. Pouk sem imela od 10. do 13.ure. Na trgu nismo ničesar kupili. Učila sem se pri Milki Kukuljac in sem dobila južino.

8.III. Mami sem pomagala peči buhteljne in kruh. Popoldne smo bili zopet v kinu, zvečer pa na sprehodu.

9.III. Babica je pisala dolgo pismo in poslala Fludernikovo karto. Oče je kupil bratu dijaško čepico za 80 din.

10.III. Danes je štirideset mučenikov. Sonce je zelo toplo in je sijalo ves dan. Pisal nam je Žmavc, da lahko pridemo. Babici smo pisali pismo.

11.III. Učila sem se pesem Naša zemlja. Igo je dal za pol litra vina pri Bogarinoviću in plačal 30 din.

12.III. Mama pere perilo, gazdarica sitnari. Pouk sem imela dopoldan; prisostvovala sem tudi pri učni uri pravoslavnega verouka. Oče je dobil zastonj loj. Žmavcu smo pisali, da pridemo po Veliki noči.

13.III. Pouka nimamo. Ob 11.uri sem bila v Domu narodnega zdravja zaradi izpuščaja. Zdravnik mi je dal novo mazilo. Teta Ina je pisala pismo. Mama je spekla kruh.

14.III. Imela sem zopet pouk. Mama je kupila na trgu pršut za 20 din, 2 kg jabolk za 45 din, zamenjala pa je 2 kg soli za 8 jajc. Očetu je dal cigan 40 din, ker mu je oče napisal neko prošnjo. Vukmanović je poslal zopet koruzno moko.

15.III. Sonce je zelo toplo, zato sem oblekla letos prvič površnik. V kino sta šla oče in brat brez plašča, mama pa v površniku. Film je bil zelo dolgočasen. Prvič smo kupili srbsko jabolčno pito za 20 din. Zvečer smo bili na kolodvoru iz radovednosti. Brat je polil mleko po mamini rumeni obleki.

16.III. Brat je zgodaj vstal in se javil v "puškarski" šoli k izpitu. Jaz sem padla in se udarila na koleno. Kupila sem 1 liter kisa za 30 din.

17.III. Brat je napravil izpite iz higiene, zemljepisa in verouka, vse odlično. V menzi sem pozabila svojo šolsko torbo. Prišel je zopet Marovt in pri nas shranil 70 000 dinarjev. Ahac, ki je bil v Beogradu, je govoril s Tevžem. Ta mu je povedal, da so Nemci naše stanovanje v Gornjem Gradu izpraznili, razen klavirja.

18.III. Aktovko sem dobila nazaj. Dopoldne je bil pri nas Marovt in igral z bratom ter z mamo šah. Popoldne smo šli na izlet na stari grad s Stankom in gospo Mlekuševu. Zvečer smo šli z Marovtom na čevapčiče. Mizar nam je pripeljal dva zaboja, ki jih potrebujemo za selitev. Zaboja staneta 1105 din (700 + 400 din).

19.III. Marovt je prišel zgodaj zjutraj po knjigo za ministriranje. Jaz sem morala iti v šolo, oče in brat pa sta šla k sv.maši. Mama je imela

dežurstvo. Brat je bil pri ministriranju neroden in je padel čez zvonec; kot ministrant je pobiral milodare po cerkvi. Razen Brenčičeve je vsak nekaj dal. Oče je pel z drugimi, profesor Breznik je igral na harmoniju. Po obedu smo proslavili god gospe Vranjekove. Popoldne smo šli z Marovtom v kino; z nami je bila tudi gospa Mlekuševa. Od R K (verjetno Rdečega križa) iz Beograda sem dobila prevleko za svojo blazino.

20.III. Marovt je zamudil vlak in je prišel k nam igrat šah. S seboj je prinesel klobaso in smo skupaj južinali.

21.III. Marovt se je odpeljal v Čačak. Mama je spekla potico. Danes je prvi spomladanski dan, a sneži. Oče je rešil Felicijanu 590 000 din in je zato dobil 1000 din nagrade.

22.III. Izpuščaj si zdravim pri dr. Maroviću v Zdravstvenem domu. Gospa Slavka je kupila našo košaro za 300 din in kolonjsko vodo za 120 din. V kinu smo videli film "Krambambuli". Zvečer smo gledali na kolodvoru italijanske vojake, ki so bili slabo obuti in oblečeni.

23.III. Prvič smo imeli pouk na Košnici; do šole potrebujem pol ure hoda. Oče mi je kupil razne slikice za 6 din. Zvečer smo dolgo čakali na meso pri Francnu.

24.III. Mama me je spremila v šolo v novih čevljih, ki jih je dobila od RK v Beogradu. Žmavc je pisal, da je pripravljeno vse za našo selitev. Moje in mamine čevlje je popravil čevljar in računal skupaj 260 din. Mama je spekla kruh za nas v menzi.

25.III. Praznik je, a ga ne praznujemo. Imela sem pouk, mama me je spremljala do mostu. Danes so prišli v Užice Zlatiborčani. Teta Vera je pri nas večerjala rižoto. Popoldne smo bili v kinu.

26.III. Teta Vera in Ljuba sta se preselili v Čuprijo. Z mamom sva nabirali zelenje za butaro v parku. Oče je kupil kalodont za 28 din. Oče je dobil hleb kruha.

27.III. Vukomanović je poslal okrog 12 kg pšenične moke. Kotnikova sta odšla v Beograd brez slovesa. V menzi slikajo stene, zato ne moremo jesti v kavarni.

28.III. Pouka ni, ker Srbi obhajajo "vrbice". Ob 14.uri smo se zbrali v povorko pred cerkvijo, nato je povorka krenila skozi mesto; med potjo smo dobili vrbice. Otroci so imeli zvonce okrog vratu. Oče in mama sta gledala spreved skupaj z Igotom in Krameršekom. Mama je napravila butaro za menzo. V menzi smo dobili pet polen. Nikodin Kostić mi je dal eno ananasovo rezino.

29.III. Deževno vreme. Jedli smo zopet v kavarni, ki je lepo svetlo modro prebarvana. Slikar Ribič je plačal pol litra vina. Popoldne smo bili v kinu, videli smo "Ptičarje". Maše ni bilo. Doma smo "vlekli špano".

30.III. Mama je bila zadnjič dežurna v menzi. V Užice je prišel zopet Marovt Stanko in bil pri nas na večerji. Mlekuš je odšel iz Užica.

31.III. Oče je imel dve razpravi na sodišču. Nemški vojak mi je dal v menzi ratluk. Zopet je hladno in sneži. Učiteljica Jevrenović Dana je pisala očetu, da sem marljiva in pridna in da je škoda, ker odhajam iz Užica. Mama zadnjič pere perilo.

1.IV. Danes sem šla zadnjič v šolo v Užicu. Oče je "potegnil" v menzi za prvi april nekatere gospe in Ložarja, da so šli po sladkor. Mi smo dobili sladkor in slanino. Mama je posušila vse perilo. Oče ni šel več v službo.

2.IV. Danes je sobota in je tržni dan mesta. Kupili smo sir (1 kg stane 50 din) in jabolka; mama je že kupila kokoš za 70 din, pa jo ji je kmetica vzela nazaj, ker ni bila zadovoljna s ceno, zahtevala je 140 din. Na cesti smo videli med zaprtimi delavci Berberijana. Za menzo smo dobili 15 kg moke in 6 kg sladkorja za pogače. Bratu je pri razbijanju zabojev priletela treska v lice. Igo mu je prelepil rano. Kupili smo 1 kg češpelj. Mili smo kupili za 20 din zaponko – modrega metuljčka. Za Veliko noč je dovoljeno biti na ulici do 21.ure.

3.IV. Mama peče potice in kruh. Oče je rešil v menzi mleko. Naša mlekarica je prinesla 2 litra mleka. V menzi pečejo pogače. Z očetom sva šla nabirat regrat na "livado". Tam sem našla tudi prve vijolice, ni pa bilo pelina. Tratnikovi so pisali iz Novske. V hiši so vse stranke zaklale ovčke. Popoldne smo šli pogledat v pravoslavno cerkev, nato pa smo sedeli prvič letos v parku na klopi.

4.IV. Dopoldne sem bila z očetom zadnjič v Zdravstvenem domu zaradi izpuščaja. Čuča mi je obljubila pirhe. Mama je najprej doma, nato pa v menzi, pobarvala jajca. Popoldne smo dobili v menzi pogačo in vsak po dva pirha, pa tudi čaj. Z mamom sva nabrali na "Zlatiborskem putu" pelin. Miki smo dali pirh.

5.IV. Maše ni bilo. Dopoldne smo obiskali: Simovića, Gjokovića, Kapitanove, Orlovićeve, Vukomanovićeve, Miletićeve, povsod so postregli s kolači in vinom. V menzi smo obedovali svinjsko pečenko. Popoldne smo bili na sprehodu pri vili Nada, zvečer pa na obisku pri Gjokovićevih.

6.IV. Ob 10. uri smo odšli k Radovanoviću v Turico. Tu so nas pogostili z rakijo, šumadinskim čajem, z mladim kajmakom, sirom, papriko, džuvečem, paprikašem, pirhi, jagnetino in gibanico, pili smo črno kavo in na koncu še mleko. Ob 16. uri smo se vrnili domov. Zvečer je bil Igo pri nas s svojim psičkom.

7.IV. Dopoldne smo spravljali prtljago v oba zaboja. Popoldne so oba zaboja občinski delavci odpeljali na kolodvor. En zaboj je imel 187 kg, drugi pa 174 kg. Večerjali smo jajčnik, ki ga je mama pripravila v menzi. Mika nam je dala odeje, rjuho in blazine za ponoči. Olgi sem dala ostanek svojih igrač. Miki smo dali dva stola, škafo, metlo, štiri deske, papir in ostanek drv.

8.IV. Ob 4.uri smo vstali; spala sem z bratom na eni postelji, oče pa z mamom na drugi postelji. Ob 6.20.uri smo se odpeljali iz Užic in prispeli v

Beograd ob 16.uri. V Umki nam je dala Marovtova sestra zavitek jestvin. Iz postaje do Slavije smo pešačili, bilo nam je zelo vroče; mamo je zelo tiščalo na stran. Doma sta nas pričakovali teta Pepca in Nada.

9.IV. Dopoldne smo bili z očetom na "Komisarijatu za izbeglice", kjer smo videli Ivo in onega gospoda, ki je bil v Užicu. Na cesti smo srečali mnogo znancev Slovencev. Bili smo tudi pri dr. Godinovih, kjer so nas povabili za jutri na obed. Hoteli smo iti na "Rečno plovitbo", kjer pa je bila taka povodenj, da nismo mogli blizu. Popoldne pa sva bila brat in jaz s teto Pepco v kinu. Teta Pepca nama je kupila bonbone.

10.IV. Iskali smo Tevža, a ga ni bilo. Brzjavili smo Žmavcu, da pridemo z vlakom 12.t.m. do Češljeve bare. Čakali smo zastonj na mamine nogavice. Obedovali smo pri dr. Godinu ričet in palačinke. V slaščiarni smo jedli eno porcijo smetane po 11 din. Popoldne smo bili pri Druškovičevih. Zvečer smo bili pri "Zlatni kaplji". Žagar mi je dal pomarančo in jajček. Na tramvaju je bila silna gneča; neki gospod me je sunil.

11.IV. Nogavice za mamo smo dobili; za mamo smo še kupili kombinežo in dvoje hlačk ter plačali 450 din. Teta Pepca je kupila teletino po 110 dinarjev za kilogram. Pri Lukiću smo kupili dva cinasta (pokositrena) kroznika, eno globoko kozico, en model za igrače, kar je skupaj stalo 100 din. V trgovini nas je stregel gospod Vicel, Slovenec. Po obedu smo pomagali teti Pepci nositi cepanice. Oče je predal prtljago na kolodvoru za Češljevo baro in plačal 463 din. Brat je šel v kino, mi pa na Kalimegdan.

12.IV. Vstali smo ob pol četrti uri zjutraj. Na kolodvor nas je spremljal nosač številka 1, ki nam je tudi takoj preskrbel sedeže v vlaku. Odpeljali smo se ob 5.50.uri iz Beograda v Češljevo baro, kamor smo prišli ob 10.30.uri. Na postaji nas je čakal Žmavčev voznik Melisav. Kmetje so pomagali naložiti prtljago na voz, za kar je oče plačal 40 din. Na težko naloženi voz smo posedli tudi mi. Med vožnjo nas je močno treslo; bali smo se, da se prevrnemo. Ob 14.uri smo se srečno pripeljali v Veliko Gradište in se takoj vselili v stanovanje pri Ljubomiru Stojadinoviću, kazandžiju v Sindželića ulici 2. Pri Žmavčevih smo zelo fino obedovali.

13.IV. Spala sem v večjem zaboji. Brat je bil v šoli zelo lepo sprejet. Mama je uredila našo sobo, oče pa je opravil vse potrebno na občini in na sodišču. Na trgu imajo mnogo raznih živil. Kupili smo 17 jajc za 50 din, glavo kislega zelja za 3 din in en voz akacijevih drv za 280 din. Kupili smo metlo za 25 din, eno zelenko kisa za 50 din in eno 60 svečno žarnico za 65 din. Žmavc nam je dal fižol, krompir in drva. V hiši sem spoznala Vero in Radmilo. Zvečer je prišel Melisav z ženo in nas "častil" z rakijo.

14.IV. V šolo me je spremljal oče in gospod Vertovec. Dobila sem prostor v prvi klopi. Knjige imajo čisto drugačne kot v Užicu. "Drugarice" so zelo prijazne. Skozi okna v učilnici se vidi Donava in na drugem bregu je Romunija. Dopoldan je vlekel po Donavi vlačilec "Sofija" več malih ladij.

Dobila sem svojo posteljo; mizar je napravil tudi kredenco. Vse skupaj je stalo samo 50 din. Ferlanovi so nas povabili na južino. Zvečer smo bili pri Žmavčevih. Piha zelo mrzel veter.

15.IV. V šolo me je spremljala tudi mama. Učim se srbski očenaš. Oče mi je kupil novo čitanko za 40 din. Z mamó sva nabirali regrat. Z Mimi sem se igrala "školico". Žmavčevi so nam napolnili oni lonec zopet z mastjo. Popoldne je prišla gospodinja s potovanja. Z očetom sva kupila v gostilni "Hajduk" zelenko vina za 75 din.

16.IV. Kruha nismo dobili, ker smo bili prepozni. Melisavova žena nas je povabila na črno kavo. V trgovini so dali za mene četrť kilograma zdroba za 10 din. Zvečer sem bila z očetom pri Žmavčevih, kjer sem se igrala z Gorazdom Zornom.

17.IV. Oče je šel pred šesto uro po kruh in plačal 9 din za en in pol hleba kruha. Skozi okno v šoli sem videla vojno ladjo, ki je plula po Donavi. Gazda nam je dal kos vrta zastonj. Mama je takoj posejala peteršilj, solato in fižol. Danes je prvič delala rezance s srbskim valjarjem. Ob 2.30 uri je minilo leto dni, kar so zaprli očeta. Gospa Ferlanova nam je poslala štruco kruha. Popoldne sem bila na obisku pri sošolki Veri.

18.IV. Oče je kupil četrť kilograma maka za 15 din, 3 dkg janeža za 6 din, 1 kg suhih češpelj za 80 din. Za popravilo maminih čevljev smo plačali 50 din. Z mamó sva nabirali zopet regrat. Očetu smo ropotali k rojstnemu dnevu.

19.IV. Mama je napravila očetu za rojstni dan papirnate rože v roza barvi in pripravila dunajske zrezke z regratom. Ob 9. uri sem šla k maši. V šoli je še prej učitelj žrebal z radirko in žebličkom, katera bo šla z menoj v cerkev. Žreb (žebliček) je določil Vero. Po maši sem videla veliko svadbo. Pod našim oknom sem napravila vrtiček. Popoldne so bili pri nas Žmavčevi. Postregli smo jim z vodko in črno kavo. Nato so nas povabili k sebi.

20.IV. Mama je kupila na trgu 45 jajc po 9 din, kilogram čebule za 20 din in kilogram sira za 60 din. Popoldne so bili pri nas Ferlanovi v gosteh. Zvečer smo bili v pristanišču in videli prvič ladjo "Sloga". Z mamó sva na vrtu posadili grah.

21.IV. Mama pere perilo, ki se je takoj posušilo. Oče je imel prvo razpravo in prišel domov šele ob 14.30 uri. Žmavc je dal bratu desko za posteljo. Prvič letos imam dokolenke.

22.IV. Oče je dobil objavo za potovanje v Beograd. Učitelj je dovolil, da grem z očetom v Beograd. Oče je dobil v mlinu 10 kg moke za 60 din. Krojač je popravil očetov površnik za 60 din. Na gimnazijskem vrtu in pri Mimijevi mami smo dobili cvetlice. Popoldne so nas obiskali Vrtovčevi.

23.IV. Z očetom sva se ob 7. uri odpeljala z ladjo "Sloga" v Beograd. Za vožnjo sva plačala 140 din. Za obed na ladji sva plačala 60 din. Srečali smo ladjo "Slovenac". V Beograd smo prišli ob 18.uri. Zelo je deževalo. Teta Pepca je imela izpraznjeno obednico.

24.IV. Dopoldne sem pomagala teti Pepci. Popoldne sem kvartala s teto Pepco in jo večkrat premagala. Oče je ves dan letal po poslih v mestu. Pri teti Pepci je bila tudi Nada.

25.IV. Dopoldne me je teta Pepca peljala h Godinovim, kjer sem se igrala z Jankom. Z očetom sva obedovala pri Godinovich. Nato smo bili pri Čaterju. Zvečer smo se sestali z Ivo in Koprivškom pri "Zlati kapljici". Oče mi je kupil eno pomarančo za 12 din in avtomobilček za 35 din.

26.IV. Dopoldne smo bili pri maši v Krunski ulici. Z očetom sva obiskala Goričarjeve in Mogelnicekejeve, kjer sem se igrala z Nado in Zdenko. Tam so imeli lepo belo mačko. Popoldne sva bila z očetom v zoološkem vrtu. Tu so se mi najbolj dopadli slon, papiga "Ana" in opice. Zvečer sva šla z očetom v "Zlato kapljico".

27.IV. Ob 8. uri sva z očetom odšla v pristanišče. Zelo je deževalo in sva vstopila šele v peti tramvaj. Kočijaž, s katerim sva se morala peljati zaradi prtljage, je računal 150 din, nosač pa 30 din. Na ladji sva obedovala fižol z ovčjim mesom in plačala 75 din. Med vožnjo na ladji sem čitala in računala. V Veliko Gradišče smo prišli šele ob 18.uri, kjer so nas vsi čakali.

28.IV. V šoli sem bila vprašana računstvo. Popoldne sem obiskala Vero. Ker je gazdarica kradla naša drva, smo spravili vsa drva v sobo. Zvečer smo bili pri Žmavčevih, kjer so gospe spile 2 litra vina, moški pa so šli v gostilno. Zvedeli smo vesele vesti. Žmavc je dal krompir in ni nič računal.

29.IV. V šoli sem dobila za pridnost knjigo za čitanje. Mama je kupila nekaj posode, štiri skodelice za črno kavo po 8 din in štiri kozarčke za rakijo.

30.IV. Skupno z Žmavcem smo kupili kozlička, težkega 6,1 kg za 30 "bank". Oče je kupil dve skodelici za belo kavo za mene in mamo po 17 din. Zvečer smo pri Žmavčevih gledali krmljenje svinj.

1.V. Danes je prvi maj, pa dežuje in je hladno. Jedli smo prvič ribe; dobili smo pet rib za dva zavitka tobaka. Prvič sem pisala na očetov pisalni stroj.

2.V. V šoli je bil nadzornik. Oče mi je kupil učbenik Domačinstvo. Bila sem na sprehodu z očetom in mamo.

3.V. Danes je bilo v zraku ves dan zelo veliko avionov. Dopoldne sem pomagala mami pri kuhanju, nato pa sem šla k "Tumboli" po vino. Milisav je pripeljal očetu v pisarno eno mizo in štiri stole. Popoldne smo bili pri Žmavcu, zvečer pa smo šli gledat očetovo pisarno.

4.V. Zjutraj sem šla z očetom prvič v pisarno. Mačka spi vsak dan na moji postelji. Pubica (ime sosedovega psa) je dobila v petek pet malih psičkov, od katerih so tri odvrgli. Ostali psički cvilijo, ker so lačni. Zvečer sem šla z očetom in Žiko na občino delat pogodbo.

5.V. Pouk sem imela do 12.30 ure in sem se vračala domov skupaj z očetom, ki je šel iz pisarne. Popoldne sem se igrala z Vero. Oče je kupil tri četrtnine kilograma svinjskega mesa za 80 din. Zvečer smo šli na sprehod.

6.V. Danes je praznik Džurdževo in zato ni pouka. Očeta je obiskala miška v pisarni. Popoldne smo šli z Žmavčevimi na sprehod in videli kako so reševali nekega majhnega potapljajočega se dečka.

7.V. Brat je zbolel in ni šel v šolo. Najbrž se je prehladil ko je gledal nogometno tekmo "Diris" proti "Črni borzi". Popoldne sta brata obiskala Mimi in Zoran, katerima sem jaz postregla s črno kavo. Pri Žmavčevih smo ujeli metulja z mrtvaško glavo.

8.V. Bratu je že malo bolje. Vreme je lepše, sonce sije že prav toplo. Iztok Zorn je zelo poreden in je danes v šoli klečal. Mama je bila na obisku pri Zaričevih. Mimi ima razbito nogo.

9.V. Popoldne sem bila prvič letos brez nogavic. Ob 14.30 uri smo imeli pevske vaje v šoli, nato pa sem šla v očetovo pisarno, kjer je mama zopet pomagala očetu pri delu. Pri Ferlanovi gazdarici smo kupili šest glav solate za 6 din. Brat je šel zopet v šolo.

10.V. Bilo je tako vroče, da je celo oče slekel majico. Sekiro smo dali brusiti k Tumbali. Bila sem z mamo in očetom na sprehodu ob Donavi, zvečer pa smo obiskali Zaričeve. Prvič sem pila v Gradištu pokalico.

11.V. Oče je sprejel pisarja v pisarno. Popoldne sem bila na šolskem izletu. Kupili smo sifon, tri steklenice za 10 din.

12.V. Oče je šel v Beograd. Mama je poribala sobo. Pisarja ves dan ni v pisarni, iskali smo ga dopoldne in popoldne. Tudi neki kmet ga je iskal. Popoldne sem bila pri pevski vaji, zvečer pa z mamo pri Ferlanovih.

13.V. V šoli sem bila vprašana računstvo. Popoldne smo pri Žmavčevih šivali na šivalni stroj. Zvečer smo bili pri Ferlanovih.

14.V. Mama je šla zgodaj zjutraj na trg in kupila solato, jajce in "almo". Popoldne sva šli k Žmavčevim. Prvič je prišla državna ladja, toda očeta ni bilo na njej. Neki klient ga je iskal in prinesel vino. Mleka danes nismo dobili. Dobili pa smo 4 kg sladkorja po 32,5 din.

15.V. Ob 11. uri so nas pustili iz šole, ker je prišel gospod okrožni načelnik Kalabić. Ob 16. uri sem imela pevsko vajo v šoli. Oče je zvečer prišel iz Beograda in mi prinesel 2 metra organdija za obleko za 250 din. Žmavcu pa je prinesel 3 kg gumija za podplate za 1050 din. Kupili smo kumaro, ki je stala 50 din.

16.V. Bila sem pri šivilji, da mi napravi delovno obleko. Mama mi je oprala površnik, krojač pa mi ga je zlikal za 20 din.

17.V. Gospod Vrtovec si je zvinil nogo. Popoldne sem bila z mamo in očetom na sprehodu, brat pa je šel z Mimijem v vas Požežene na "zavet". Brat je prodal žogo 4. razredu za 100 din.

18.V. Gazda je zaklal svinjo, mama pa je oprala in posušila perilo. Na trgu sva z očetom kupila prvič letos redkvico, šopek po 2 din. Brat mi je kupil eno pokalico. Za popravilo sekire smo plačali 10 din. Dobili smo 5 kg moke.

19.V. Oče me je danes čakal pred šolo ob 12.30 uri. Videli smo ladjo

Rječne plovitbe imenovano "Petar Zrinjski", ki vozi sedaj namesto privatne ladje. Igrala sem se z Božom.

20.V. Včeraj sem dobila pri Obradoviću sladkorčke. Ob 11. uri smo morali iti poslušat nemški koncert v parku. Prvič smo jedli domačo berivko. Oče je plačal za moje nove opanke 80 din.

21.V. Oče je šel dopoldne v Carevac na komisijo. Popoldne sem risala, potem pa sva šli z mamo k Ferlanovim, ki pa so bili pri neki sosedi. Tudi midve z mamo sva šli tja. Tam imajo majhnega psička, s katerim sem se igrala. Oče je prišel ob 22. uri domov,

22.V. Oče je prinesel iz Carevca 5 litrov vina za 100 din, pečeno račko, lepinje in gibanice. Prvič smo pisali v šoli s črnilom. Popoldne so nas klicali v šolo, kjer so razdelili bube sviloprejk. Padala je debela toča, pa ni napravila škode. Oče mi je kupil risalni blok za 20 din.

23.V. K Žmavčevim so prišli Marovtovi in Tevž. Šivilja mi je slabo napravila obleko. Medena potica je odlična. Obradović je dal očetu prazen zaboj za shranjevanje živil. Za nalogo iz srbskega jezika sem dobila pet.

24.V. Danes so Binkošti. Dopoldne smo sedeli z Žmavcem v kavarni na bregu Donave. Popoldne sem šla z očetom in mamo prvič na pivo, brat pa je šel gledat "utakmicu".

25.V. Kmet Vlasto je prinesel 2 kg masti za 600 din, zastonj pa 10 jajc in 1 liter mleka. Popoldne je prinesel neki kmet pšenični hlebček kruha. Bili smo na obisku pri očetovem koncipientu, nato pa pri Zariću in s Tevžem v kavarni ob Donavi. Tevž mi je dal 10 din za sladoled.

26.V. Dopoldne je odpotoval Tevž, a se nisem mogla posloviti, ker sem imela pouk do 13. ure. Za Tevžev denar sem si kupila danes prvič letos sladoled za 5 din. Oče se je pri sekanju drv močno usekal v levi prstanec in je bil pri zdravniku, ki ni nič računal.

27.V. Molila sem Oče naš pred učiteljem. Popoldne sva šli z mamo na "zavete" v Kumane (oddaljeno 5 km); oče in brat sta prišla za nama. Oče mi je kupil pokalico za 5 din.

28.V. Danes smo se prvič kopali na Peku. Oče je kupil en voz akacijevih drv za 730 din. Brat je mami zelo nagajal. Za naš grah v vrtu smo dobili šibe pri Žmavčevih.

29.V. Mamo in mene so opikale mušice, da sva zelo otekli. Oče ima danes že tablo nad pisarno in je zato plačal delavcu 20 din, mizarju pa 60 din. Tajkovićevo gospo so srečno prepeljali v bolnišnico v Požarevac. Jedli smo prvo in zadnjo redkvico iz našega vrta. Prečitala sem Ganglrove pripovedke.

30.V. Brat se je moral dati ostriči na balin. V lekarni smo kupili tableto očetne kisline za 4 din in si dajeva z mamo obkladke na noge.

31.V. Dopoldne sem bila z očetom na Donavi; četniki so pripeljali nekaj partizanov. Popoldne smo nabrali kamilice in jih trgali v pisarni.

1.VI. Zgodaj zjutraj je neki kmet prinesel očetu sir. Oče je kupil bratu

sandale za 220 din. Mama je spekla prvič v Gradištu pšenični kruh. Pri Žmavčevih smo dobili bezgovo cvetje in ga dali sušit.

2.VI. Računsko nalogo sem pisala pet. Žmavc je odpotoval v Beograd.

3.VI. Zaradi srbskega praznika smo šli iz šole v cerkev, kjer sem dobila žito. Oče je dobil zopet 1 kg zdroba pri našem trgovcu. Popoldne sem bila pri petju, pa sem v dežju šla domov; pokrila sem se s predpasnikom. Gospod sodnik Ferlan je upokojen. Gospe Pristavovi sva z očetom nesla pismo v nemškem prevodu.

4.VI. Danes ni bilo pouka, ker je bilo učiteljsko zborovanje. Mirana boli zob tako zelo, da leži ves popoldan; bil je pri zobozdravnici Ivkovičevi.

5.VI. Bratu je zobozdravnica izpulila zob, za kar je oče plačal 120 din. Zvečer smo bili v kavarni ob Donavi. Od gazdarice smo kupili 1 kg suhega mesa za 250 din. Za izdelavo moje bele obleke smo plačali šivilji 50 din.

6.VI. Žmavc se je vrnil iz Beograda in prinesel 1 kg orehov za 60 din. Teta Vera je pisala pismo, da ji gre zelo slabo. Pri neki stari ženski je kupil oče star lavor za 40 din. Pokopali so neko osmošolko; ob grobu je govoril neki trgovec strašne neumnosti.

7.VI. Oče in mama sta bila že ob 5.30 uri na trgu, kjer sta kupila med drugim enega petelina za 150 din, prve češnje po 30 din za kilogram in prve jagode po 40 din za kilogram. Oče mi je kupil sladoled za 5 din. Oblekla sem novo obleko iz organdija. Žmavčevi so klali in so nam dali meso ter ocvirke. Popoldne smo se kopali.

8.VI. V srbščini sem dobila dve petici. Žmavc nam je dal tri četrt kilograma gumija za 260 din za čevlje in 15 kg krompirja za 120 din.

9.VI. Oče je dal popraviti svoje in moje čevlje z gumijastimi podplati. Ferlan je prišel nazaj iz Beograda in vzdihoval zaradi upokojitve. Neki kmet je prinesel očetu dva piščanca.

10.VI. Od danes dalje imamo pouk od 8. do 11. ure. Oče je kupil 1,25 kilograma jagod za 50 din. Zvečer smo bili v kavarni ob Donavi, kjer smo se spoznali z inženirjem Jankovićem in njegovo gospo.

11.VI. Piščanca bomo nekaj časa krmili. Oba piščanca spita na opeki za hišo, jesta tudi murve z Milisovega drevesa. Čevljar je pritrdil gumijaste podplate na očetove in moje čevlje za 90 din. Bila sem z mamom na roditeljskem sestanku v gimnaziji. Hrčka, ki je v sobi, zvečer preganjamo s polivanjem vode.

12.VI. Oče je bil štirikrat na trgu in šele nato dobil 1,3 kg rib za 40 din. Z mamom sva se šli prvič kopat na jez. Zvečer smo bili povabljeni k Zaričevim na kolače in vino. Oče je začel iskati drugo stanovanje.

13.VI. Oče je kupil pol kilograma mlade svinjske pečenke, brat pravi prate, za 110 din, ki smo jo pojedli za južino. Popoldne smo se kopali. Gospa Žmavc ima god in nam je postregla z rakijo ter črno kavo. Zvečer je divjala nad mestom huda nevihta s peščenim viharjem ter izvabila številne žabe iz njihovih skrivališč. Električnega toka ni bilo eno uro.

14.VI. Oče je kupil na trgu prve kumare, in to dva komada za 10 din. Pometala sem pisarno. Opoldne smo jedli prvič češnjevo pogačo. Obiskali smo Zaričeve, zvečer pa smo bili pri Žmavčevih.

15.VI. Brat je imel zadnjič pouk. Popoldne smo bili pri gledališki predstavi v gimnaziji, plačala sem 5 din. Kmetje so prinesli očetu pšenico, sir, mast in meso.

16.VI. Svinjska pečenka je smrdela in zato je z očetom nisva jedla. Kupili smo kozico za pečenje za 150 din, cedilnik za 110 din in zajemalko za 30 din.

17.VI. Brat je zvedel, da je oproščen male mature. Kupili smo komad toaletnega mila za 40 din. Kupili smo tudi veliko skledo za 120 din in en solnik za 30 din. Brat je peljal pšenico (32 kg) v mlin s samokolnico. Zvečer smo bili na "ritu", kjer smo kupili eno ribo, težko 1,5 kg, za 67 din.

18.VI. Oče je kupil za mene 800 gramov medu za 80 din. Brat je pripeljal iz mlina 20 kg moke, 5 kg otrobov in 3 kg grahorja, mlinar pa si je pridržal za delo 3 kg moke. Na trgu je jutraj oče kupil 1 kg stročjega fižola za 30 din, 1 kg graha za 25 din, dva korena za 1 din in 1 kg drobnih češenj za 20 din.

19.VI. V "razsadniku" nismo dobili češenj, rekli so, da so že vse rezervirane za meščane. Kupili smo 1,7 kg medu za 320 din in za očeta skodelico za 20 din. Vodnjak še vedno ni popravljen in hodimo po vodo k Radakoviću ter Zariću. Kmet Živković je prinesel nekaj sira in kos belega pšeničnega kruha.

20.VI. Brat mora ves mesec junij krmiti sviloprejke v šoli. Vsi smo se kopali pri elektrarni. Jedli smo fino orehovo potico. Zvečer je oče obhajal Ferlanov god pri "Ženevi".

21.VI. Dopoldne sem bila pri očetu v pisarni. Ker sem mu pomagala, mi je kupil sladoled. Pri Žiki smo dobili lilije. Zaklali smo enega piščanca. Popoldne smo se kopali. Zvečer smo proslavljali pri Žmavcu Ferlanov god, kjer smo jedli hlebčke in ocvirke. Vodo nosimo od Radakovića.

22.VI. Včeraj smo jedli prvič iz našega vrta stročji fižol. Pri našem trgovcu smo dobili zaboj, da bomo v njem shranjevali zelenjavo. Kmetica je prinesla 8 jajc, dva kosa mila in nekaj čebule. Z Zornovo Marijo sem se igrala "školice".

23.VI. V šolo je prišel nov učenec iz Sarajeva. Dobili smo 4 kg soli za 28 din in 1 kg zdroba za 60 din. Kupili smo košaro za 100 din in 2 dkg žebličkov za 20 din.

24.VI. Oče je kupil na trgu prvo grozdčije, in sicer pol kilograma za 12,5 din. Biljana Radakovićeva je bila pri nas in je skakala po posteljah. Neka kmetica je prinesla 13 jajc in pol litra mleka. Kupili smo 1 kg govedine za 70 din. Krojač je prekrojil za brata očetovo suknjo za 50 din.

25.VI. Na trgu smo kupili prvo peso, in sicer 4 komade za 10 din, in 1 kg malin za 30 din.

26.VI. Mama je kupila 5 kg krompirja za 100 din. Žmavčevo žago smo dali brusiti. Pri Žmavcu smo kupili 1 kg suhega mesa za 180 din. Z levo nogo sem stopila na tri žeblice. Prvič smo jedli some, plačali smo za 1 kg 20 din.

27.VI. Popoldne smo imeli glavno vajo za jutrišnji nastop v gimnaziji. Zvečer me je začel boleti zob. Za ostrenje Žmavčeve žage smo plačali 20 din. Mama je nabirala z gospo Radaković lipovo cvetje.

28.VI. Danes je Vidov dan. Dopoldan sem bila v cerkvi in jedla žito. Zaklali smo drugega piščanca in ga pojedli. Brat je pri nabiranju lista za sviloprejk padel z murve in izgubil uro, ki je ni našel. Popoldne je šel oče iskat uro in jo takoj našel. Zvečer sem pela na Vidovdanski proslavi pri "Srpskom kralju".

29.VI. Praznik je, a ne za nas. Naša šola se je preselila v gimnazijsko poslopje. Od Žmavca smo kupili 30 kg moke, tako da bomo brez skrbi za kruh. Ker zdravnice ni, smo kupili v lekarni veramon in kapljice za zob.

30.VI. Zob me še vedno boli. Zato mi je popoldne dr. Janković izdrl zob zastonj. Zelo me je bolelo. Rekel je, da ne bo zrastel drugi. Oče je dobil 2 kg zdroba za 120 din. Gazdarica je zaklenila hišna vrata in vzela ključ, pa je brat zlezal skozi njihovo okno in od znotraj odprl vrata.

1.VII. Gazda nas je hotel zjutraj izseliti, gazdarica se je z mamo kregala in je rekla, da bo zahtevala od sosedov, da nam "zabranijo vodo". Zvečer smo šli v starinarnico, da bi našli postelje in štedilnik.

2.VII. Oče je kupil pohištvo, in sicer: dve postelji z mrežama, dve nočni omarici, eno omaro, veliko mizo, eno malo mizo in štiri stole. Za vse skupaj je plačal 10 000 din. Mama je spekla malinov zavitek.

3.VII. Kmet je prinesel nekaj kilogramov koruzne moke. Oče je kupil pol kilograma hrušk za 15 din. Zvečer smo šli iskat stanovanje. Pri Žmavcu sem jedla prve letošnje slive. Mama je zribala tla v kuhinji in v stranišču.

4.VII. Oče je kupil prve slive po 20 din za kg. Kmet je prinesel 6 kg koruzne moke. Brat ni dobil spričevala, ker ga eden od profesorjev ni podpisal. Žmavcu niso vzeli Nemci konja.

5.VII. Pri Žiki smo jedli ocvirke in svinjsko glavo; s seboj so nam dali jetra in ocvirke. Stanovanje smo našli za 500 din pri "Grku". Pri Žmavcu smo jedli slive. Oče je kupil na trgu prve marelice, 1 kg za 25 din. Novi krompir je še vedno po 30 din za kilogram.

6.VII. Danes nismo imeli pouka. Mama je že ob 5.uri pričela prati perilo. Brat ji je nosil vodo, jaz pa sem pospravljala in pomila posodo. Žmavc nam je dal staro mizo za stanovanje. Od Velikovića smo kupili 10 kg moke po 6,5 din, pa se je gazdarica zaradi tega razburjala.

7.VII. Kupila sem čačko knjižico za 3 din, da mi bo učitelj napisal ocene. Brat je odnesel iz pisarne eno mizo in štiri stole h gostilničarju "Ženeva", ki mu je zato ta dal 20 din. Veličković je dal še 5 kg moke. Popoldne smo zvozili novo pohištvo v novo stanovanje. Zvečer smo nosili še kozarce. Pri Žmavčevih smo jedli zopet ocvirke.

8.VII. Oče je kupil 1 kg jabolk za 15 din. V naše novo stanovanje smo znosili še ostale stvari. Oče je pri Žmavčevih tresel slive. Pri Zariću popravljajo hišo.

9.VII. Dopoldne nisem imela pouka, pa tudi izpita ni bilo popoldne, ker ni bilo "izaslanika" iz Kličevca. Brat je dobil spričevalo, napravil je 4. razred in malo maturo z odliko, za kar mu je oče dal 150 din. Zopet smo tresli slive pri Žmavčevih.

10.VII. Dopoldne so bili izpiti, spričevalo dobim v nedeljo. Oče je branil pred sodiščem četnika Topića, ki je bil oproščen. Plačal je 1 liter vina, jaz sem razbila (verjetno v gostilni) kozarec, oče je plačal zanj 10 din. Popoldne smo se preselili v novo stanovanje. Gospa Žmavčeva nam je posodila kahlo.

11.VII. Pouka nimam več. Ob 13.30.uri sem se z očetom odpeljala z ladjo "Car Dušan" v Beograd. Gospod inženir Janković Nikola je izgubil na krovu ladje svoja očala, ki sem jih jaz našla, za kar mi je dal kekse in jabolka. Na Donavi smo videli plavati truplo. V Beograd smo prišli ob 23.uri. Z očetom sva prespala pri nekem advokatu, kamor nas je peljala neka Slovenka.

12.VII. Ob 6.30. uri sva vstala in odšla k teti Pepci. Dopoldne sem bila v mestu z očetom, popoldne pa na Kalimegdanu. Zvečer je bila pri teti Pepci neka Ela, pa so vsi peli po kmečko, jaz sem gledala skozi okno in se smejala.

13.VII. Dopoldne sem bila pri Godinovih, kjer sva z očetom tudi obedovala. Marelic niso hoteli dati. Popoldne sem pa bila pri Mogilnickijevih, kjer sem zopet obedovala. Zvečer sem bila pri "Srpski kaplji". Oče mi je kupil za god sandale za 200 din, mami za god štedilnik za 2700 din, Miranu pa slamarico za 500 din in tri slovenske knjige za rojstni dan. Vsak dobi tudi eno tablo čokolade po 35 din.

14.VII. Ob 5.uri sva se odpeljala s fijakerjem v pristanišče za 250 din in prišla ob 12.30 uri v Veliko Gradište. Popoldne je brat z Ljubišo pripeljal domov štedilnik in slamarico. Mama je že imela doma mojo dijaško knjižico; vse ocene, razen zgodovine, imam pet. Od predsednika občine sem dobila v dar knjigo. Zvečer smo mami ropotali za god. Za god je dobila: štedilnik, lonec za perilo (260 din), krpo za umivanje (35 din) in čokolado.

15.VII. Oče mi je dal 50 din za odlično spričevalo. Žika je dal račko za mamin god.

16.VII. Štedilnik je postavil "bravar", za kar je dobil 40 din. Mama je prvič kuhala na štedilniku in je zadovoljna z njim. Gazda nam je dal slive. Po več tednih smo dobili zopet kruh.

17.VII. Z Dušanko in Vero sem se igrala "školice". Iz pisarne sem nesla domov 2 kg masti, ki jo je prinesel očetu neki kmet. Popoldne sva z mamo obiskali Zarićeve. Žmavčeva gospa in Vrtovčeva sta nas obiskali popoldne. Zvečer so mi ropotali za god; dobila sem torto in čokolado.

18.VII. Danes imam god. Oče je kupil na trgu prvič letos melono. Gazda hodi v menzo in hvali dobro hrano. Popoldne smo se vsi kopali. Štravsovi so se odselili v Smederevo. Advokat Ferlan mi je dal za god sladkorčke.

19.VII. Z očetom sem šla na sladoled za 5 din. Obradović je preskrbel za mene platneno slamarico za 400 din. Popoldne smo se kopali. Zvečer je šel gazda z nami k Žmavčevim, kjer so nam postregli s hlebčki in črno kavo. Žmavc mi je posodil knjigo Babica pripoveduje.

20.VII. Mama je prala perilo, jaz sem pospravljala sobo. Oče je kupil en voz drv za dom za 420 din in en voz za pisarno za 530 din. Gazda mi je napravil papirnatega možička. Gospa Žmavc je odšla v Beograd.

21.VII. Brat si je kupil melono za 30 din. K Žmavcu je prišel Čaterjev sin. Popoldne smo bili na obisku pri inženirju Jankoviću.

22.VII. Mama se je zelo udarila na mali prst na nogi. Dobili smo zopet sladkor in sicer 2 kg po 33 din. Pri Žmavcu smo kupili milo za 160 din.

23.VII. Dali smo popraviti in ostrit sekiro, za kar smo plačali 20 din. Vsak dan jemo melono. Obiskala sem Biljano in Miljano pri Žiki. Kopali smo se. Mamo je pičila na lice osa. Gospa Žmavc se je vrnila iz Beograda. Povedala je, da so zaprli Maro.

24.VII. Kolar je napravil Miranu nove lesene podplate za 80 din. Oče je letos prvič kupil lubenico za 20 din. Žmavc je popravil šupo. Zvečer so nas obiskali Vrtovčevi. Miški smo nastavili past.

25.VII. Neki kmet je prinesel izboren sir in en liter mleka. Na občini smo plačali za 240 kg pšenice 1440 din. Oče mi je kupil lubenico za 10 din. Mizar je napravil vrata za stranišče.

26.VII. Mama je bolna in se ni šla kopat, zato sva šla z očetom sama. Zvečer smo bili ob Donavi. Večerjo sem pripravila jaz sama.

27.VII. Kmet je prinesel hleb kruha, ki smo ga bili zelo veseli. Oče je kupil en voz drv za 1250 din. Mama je zopet zdrava. Popoldne smo šli z Žmavcen gledat "vršalico". Zvečer smo ropotali bratu za rojstni dan. Dobil je čokolado in tri slovenske knjige ter biskvit.

28.VII. Drvar je razžagal voz drv in dobil 150 din, midva z bratom sva jih nosila in zložila. Kmetje so prinesli očetu 7,5 kg moke, jajca in sir. Brat je napravil igralne karte.

29.VII. V Topolaru (to je topolov gozd, ki se je razprostiral med Donavo in naseljem, kjer smo tudi mi stanovali) sem nabrala prvič letos ostrožnice (kupine). Brat je dobil 50 din za žaganje drv. Oče je kupil steklenico malinovca za 220 din. Popoldne sem šla z očetom in mamo zopet v Topolar.

30.VII. Mama je šivala papir na zavese, ker je tako želela gazdarica. Zornovi so se preselili v drugo stanovanje. Včeraj je prišla gazdarica nazaj.

31.VII. Z očetom sem šla zgodaj na trg. Lubenic je zelo veliko, pa so še vedno po 20 din. Mama je oprala slamarico. Ko je bila suha, smo jo

napolnili z novo slamo. Gazdarica nam je prodala fižol po 20 din za kilogram.

1.VIII. Oče je kupil zopet en voz drv za 600 din. Brat je na trgu razbil lubenico. Gazda je pokvaril vodnjak. Mlekarica je povišala ceno mleka na 15 din.

2.VIII. Dopoldne sem bila z očetom na sejmu (vašarju). Prodajali so samo živino. Kmet naju je povabil na lubenico. Popoldne smo se kopali. Pri Žmavcu so uredili kletne sobe. Zvečer smo se igrali z gazdo "človek ne jezi se".

3.VIII. Brat je čakal na kruh pri Beograđaninu. Oče je dobil pri peku Šiljku dve lepinji za 6 din. Oče je kupil zopet en voz drv za 1200 din. Brat je za žaganje drv dobil od očeta 100 din. Kopali smo se.

4.VIII. Prvič sem sama šla po lepinje. Z bratom sva zlagala drva. Pri Žmavcu smo dobili hruške. Mama je oprala perilo in ga tudi posušila. Pri Žmavčevih je še vedno Čaterjev fant. Zelo je predrzen, v vsako stvar se vmešava. Žagarju smo plačali 150 din za žaganje drv.

5.VIII. Oče je dobil tri lepinje, brat pa ni dobil kruha. Neki kmet je prinesel očetu pšenični kruh, potico, kolače, svinjsko pečenko in rakijo. Kopali smo se.

6.VIII. Pri peku Šiljku smo končno dobili kruh, in sicer en hleb za 7 din. Kmet je prinesel prve češplje in 5 jajc. Dopoldne sva šla sama z bratom na kopanje. Popoldne smo nesli s seboj na kopanje lubenico. Učim se plavati. Druškovič nas je obiskal.

7.VIII. Dobili smo 12 kg soli po 6 din, ki jo je brat prinesel od Obradovića. Mama je kupila cedilno zajemalko za 20 din.

8.VIII. Brat je zamenjal 9 kg grobe soli za drobno sol. Kmet je prinesel lepinje in slive. Ker je hladno, sem oblekla toplo obleko. Oče mi je dal 15 din za kino.

9.VIII. Dopoldne smo obiskali Zornove v novem stanovanju. Popoldne sem se igrala z belim psičkom v kavarni ob Donavi. Zbiram semena od lubenic, da jih nesem domov.

10.VIII. Kmetica je prinesla 2 kg moke, paradižnik in papriko, kmet pa 1 liter rakije. Radakovičeva nam je vendar dala moko, ki si jo je sposodila. Zvedeli smo, da nam ne bodo dali več ne žita ne kruha. Oče se je pritožil. Goveje meso stane samo 40 din.

11.VIII. Z bratom sva čakala tri ure pred vrati na žito, pa nismo ničesar dobili. Gospa Vrtovčeva se je jokala, ker tudi ni dobila žita. Čaterjev fant je ubil Žmavčevim piščanca, pa jim je moral zato pustiti svojega. Ferlanova se je vrnila iz Beograda.

12.VIII. Kmet je pripeljal voz drv, prinesel je tudi okrog 10 kg bele moke. Drugi kmet pa je prinesel 10 kg črne moke. Iskala sem knjige za šolo in sem jih tudi našla. Zvečer smo šli na hruške k Žiki.

13.VIII. Brat je razžagal drva in dobil 50 din; pri tem je zlomil Žmavčevo žago. Vsi štirje smo šli peš v 5 kilometrov oddaljeno Ostrovo. Tam smo se kopali prvič v Donavi ter jedli prvo letošnje grozdje. Perić nam ni postregel. Neki kmet nam je dal tri lubenice. Vozili smo se s čolnom preko Donave. Pero je bolan.

14.VIII. Mama je včeraj v Ostrovem pozabila kopalno obleko. Dobili smo 80 kg pšenice po 6 din. Brat jo je pripeljal domov v samokolnici. Teta Vera je pisala žalostno pismo.

15.VIII. Danes smo se zbrali v šoli in so nam povedali, da naj pridemo v ponedeljek v šolo ter prinesemo stare knjige. Danes je obletnica poročnega dneva mame in očeta, ki smo ga proslavljali ob jabolčnem zavitku. Oče je dobil 5 kg medu od neke stranke. Danes je tudi praznik, pa ga ne obhajamo.

16.VIII. Kmet je prinesel očetu jajca, mleko, pol hleba kruha in dva piščanca. Mama je zvedela, da so našli njeno kopalno obleko. Remšetova hči je prišla k Žmavčevim in je pripovedovala žalostne stvari. Popoldne smo obiskali Zarićeve in Ferlanovo gospo.

17.VIII. Po dolgem času dežuje in to ves dan. Imela sem dve uri šole. Oče mi je kupil pet knjig za 36 din. Madžar nam je dal še manjkajoče nastavke na nočnih omaricah.

18.VIII. Brat je razlil gazdino mleko iz vrča, pa smo mu dali našega. Od danes naprej imam pouk dopoldan in popoldan. Od Tratnika Jožefa iz Gornjega grada smo prejeli pismo, ki je bilo poslano 20.aprila 1942.

19.VIII. Ker je srbski praznik ni šole. Vezla sem svojo blazino. Oče je kupil na trgu prvič grozdje, za pol kg je dal 20 din.

20.VIII. Šole nisem imela, ker je bilo učiteljsko zborovanje. Kmetica je prinesla velik hleb kruha, rakijo in 1 kg masti. Končala sem vezenje svoje blazine.

21.VIII. Stare šolske knjige sem vrnila, ker moramo imeti druge. Z bratom sva pri Žiki obirala hruške. Pri Žmavcu smo dobili 3 kg masti po 250 din. Vrtovec je prinesel iz Beograda za nas 4 kg ričeta.

22.VIII. Pouka ni bilo, bili smo samo pri maši. Pri sosеду smo kupili mlado svinjetino za 106 din.

23.VIII. Kupili smo 15 kg krompirja po 3 din (= 450 din). Dobila sem zopet sladoled. Popoldne smo se kopali v Donavi. Gazdarica je mami posodila kopalno obleko.

24.VIII. Popoldne smo imeli pouk, popoldne pa smo šli z učiteljem v park. Mama je prala perilo, jaz sem ji pomagala. Oče je kupil krtačo za ribanje za 30 din, četrt kilograma škroba za 25 din in plavilo za 2 din.

25.VIII. Zaklali smo enega piščanca. Prvič smo dali peči kruh peku, pa smo plačali 10 din. Popoldne smo šli na njivo naše gazdarice, skuhala nam je črno kavo, nato smo se šli kopat. Kmet je prinesel slive in jajca.

26.VIII. Oče mi je kupil šest knjig za 4. razred za 95 din. Popoldne sem šla s šolo na sprehod.

27.VIII. Oče mi je kupil dva zvezka za 36 din. Kmetica je prinesla očetu račko, ki sva jo z mamo popoldne vzeli s seboj na kopanje. Vrtovec je prodal očetu 5 kalodontov po 18 din. "Šmrk" (verjetno vodnjak) je popravljen.

28.VIII. Danes je srbski praznik. Dopoldne sva šla z očetom na pivo. Popoldne smo zopet nesli račko na kopanje. Zvečer so nas obiskali družina inženirja Jankovića. Kupili smo 25 papirnatih serviet za 35 din.

29.VIII. V šoli so danes končali s popravljanjem šip. Kmetica je prinesla 15 jajc. Sporočili so nam od R K, da imamo v Beogradu paket.

30.VIII. Stanko je prišel na obisk. Z očetom sva bila na zboru. Zaklali smo drugo piško. Kopali smo se.

31.VIII. Z račko smo se kopali, nato pa smo se vsi Slovenci slikali pri Žmavcu. Zorn je dal za 2 litra vina, ker je izgubil stavo.

1.IX. Brat je imel danes mašo, nato je šel nakupovat knjige. Zvečer je bila pri Žmavčevih odhodnica za Vrtovčeve.

2.IX. Brat je šel z gimnazijo kopat krompir. Vrtovčevi so odšli v Požarevac; vsi so jih spremljali v pristanišče, mama pa je dala šopek cvetlic.

3.9 Brat ima redni pouk. Na občini sem čakala na moko in je dobila 4 kg za 32 din. Brat je šel sam na Ostrovo po mamino kopalno obleko. Oče kupi vsak dan 1 kg grozdja po 40 do 50 din.

4.IX. Kmetje so prinesli očetu krompir, sir, lepinje, papriko in češplje. Mama je iz češpelj in medu napravila dva kozarca marmelade. Oče si je kupil moder klobuk za 560 din. Zaklali smo račko.

5.IX. Mama je kupila 11 kg paradižnika po 5 din in ga vkuhala. S šolo smo šli nabirat listje ostrožnic. Pojedli smo račko, ki je bila zelo mehka.

6.IX. Oče in brat sta odpotovala z ladjo v Beograd. Dopoldne je mama skuhala paradižnikovo mezgo; napolnila je pet kozarcev. Pred hišo smo kupili 5 kg češpelj po 20 din. Popoldne sva se šli z mamo kopat, potem pa sva kuhali marmelado. Zvečer sem šla po mleko.

7.IX. Z mamo sva kupili 1 kg grozdja za 40 din in kumaric za 15 din. Popoldne smo imeli v šoli prvič lep opis, nakar smo šli nabirat robidovo listje. Mama se je kopala.

8.IX. Jedli smo pohane šnite. Zvečer sta se vrnila domov oče in brat. Oče je kupil bratu čevlje za 700 din, razno posodo (vedro, vrč, dva krožnika, kozico, žlico in vilice) za 300 din. Dobila sem tudi paket bonbonov in čokolade ter katekizem.

9.IX. Po dolgem času je zopet hladno. "Toboš je lupal", da bo jutri kruh. (Toboš je glasnik, ki hodi po mestu z bobnom in prebira obvestila).

10.IX. Pouk smo imeli samo eno uro. V učilnici so se zbrali učitelji iz vsega "sreza". Danes so peki zopet dajali kruh po spisku; mi smo dobili 1200 gramov pri gospe Mici.

11.IX. Danes je bil zopet sejem. Mama je kupila 2 kg orehov po 60 din. Kmet je prinesel kruh, krompir in rakijo. Iz Smedereva je prišel k Žmav-

čevim kaplan Škorjanc, ki mi je dal svete podobice.

12.IX. V šoli smo imeli popoldne prvič ročno delo. Kmetica je prinesla krompir, kruh in grozdje. Z bratom sva dobila veliko grozdja – šmarnice. V sobi je miš, ki jo lovimo.

13.IX. Dopoldne sem pomagala očetu v pisarni. Ker je v naši sobi polno miši, smo dobili mačko. Zaradi miši nismo spali celo noč. Popoldne sem šla z očetom in mamo v Požeženo, eno uro daleč, h Kostiću zaradi medu. Tam smo jedli lubenice, pa pili prvi letošnji vinski mošt.

14.IX. V osnovni šoli je bil okrožni nadzornik, v gimnaziji pa je bil Kalalić. Mačka je bila celo noč pri nas; podnevi smo zamašili vse luknje v sobi. Oče je kupil za pisarno drva za 400 din. Kruha ni več.

15.IX. Kmetje prinašajo očetu rakijo, tako da nimamo več praznih steklenic. Dobili smo drugo mačko, ki se je samo igrala in zlezla v cev od likalnika.

16.IX. Gazda je kupil strup za miši in podgane. Žmavcu so vrnili radio. Profesorica je raztrgala bratu srbsko nalogo.

17.IX. Z mamo sva umili šipe na oknih v pisarni. Pri peku smo zopet dobili kruh. Pri Žmavcu so nam postregli s sirom in šunko.

18.IX. Brat si je kupil 1 kg grozdja za 40 din. Z mamo sva navijali prejico za moje ročno delo. V kuhinji smo našli zastrupljeno miško.

19.IX. Zjutraj sem šla z očetom na trg, kjer sva kupila grozdje. Kmetje so prinesli očetu grozdje; neki kmet pa je dal očetu kos trte z grozdem, pa smo to obesili na steno v sobi. Očetu sem pričela plesti nogavice. Popoldne sem si umila glavo in na soncu sušila lase. Tudi oče se je umival na soncu, ki je še vedno prav toplo. Žmavc nam je prodal 40 kg krompirja.

20.IX. Spremljala sem očeta, ki je šel na pivo. Pojedli smo "ponižnega" piščanca. Kopali smo se. Zvečer sem bila z mamo pri Žmavčevih, kjer so nam postregli z moštom in grozdem.

21.IX. Danes je srbski praznik, zato nimamo šole. Mami sem pomagala pri pranju perila. Ker je bilo toplo vreme, se je perilo hitro posušilo. Popoldne sem z bratom nosila stole v pisarno od "Tute". Neka kmetica je prinesla očetu breskve, grozdje in vinski mošt.

22.IX. Ponoči je tako grmelo, da smo se vsi zbudili. Tudi avioni so preletavali. Na trgu so jajca po 7 din. Žika mi je dal šest dunj (kutin).

23.IX. Pri peku smo dobili koruzni kruh. Popoldne smo bili v mlinu, da bi povprašali zaradi mletja. Našemu razredu se je priključil peti razred. Zvečer smo jedli fin paprikaš.

24.IX. Ponoči je zelo močno deževalo. Kmetje so zopet prinesli očetu vinski mošt, ki je zelo sladak. Popoldne je brat peljal žito v mlin, pa ga niso sprejeli, ker ne smejo več mleti. Kupili smo 6,3 kg slanine za 2205 din.

25.IX. V šoli smo čitali, pa je učitelj rekel drugim, da jih naj bo sram, ker Slovenka bolje čita kot oni. Brat nima pouka, ker se je pojavila davica.

Kmet je prinesel živo prase, pa ga je čika Živo zaklal, spekel pa nam ga bo Šiljko. Oče je dobil zopet ratluk za 180 din, malinovec pa za 220 din.

26.IX. Mama se je kopala. Mati moje sošolke Zlate je skočila v Donavo, pa je napisala v poslovilnem pismu kot vzrok za svoje dejanje, da ne more vsak dan plačati 100 din za kruh. Prašičja pečenka je zelo dobra.

27.IX. Bila sem pri maši; krpe so pobirali samo dečki. Napolnili smo dve slamarici z ličjem, slamo pa smo vrnili Žmavcu. Popoldne smo se vsi štirje kopali pri centrali. Zvečer je mama prvič v Gradištu pila pivo.

28.IX. Oče je kupil voz drv za 550 din. Kmet je prinesel 7 kg krompirja in 3 kg moke. Kruha še vedno ni. Mačka je prišla danes ob 19. uri.

29.IX. Oče je kupil dva kozarca za mene in za brata po 10 din. Popoldne sem šla z očetom in mamom na sprehod na breg Donave. Tudi jaz sem dobila ličje za slamarico.

30.IX. Bila sem pri prvi spovedi. Prišel je kaplan Škorjanec Jože iz Smederevske Palanke (prej je bil v Grižah), pa je spovedal mene, Žmavčeve in Kozakove, nato pa je imel mašo, pri kateri je gospa Žmavc molila rožni venec. V šolo sem šla samo popoldne. Oče je kupil 5 kg fižola po 40 din in steklenico malinovca za 220 din. Zvečer smo zapili pri Žmavčevih stavu.

1.X. Zjutraj je prišla po očeta stranka z vozom in so se odpeljali v Cazarevo ter od tam z vlakom v Požarevac. V šoli sem dobila knjigo za čitanje. Dopoldne je nesel brat 40 kg pšenice k Žmavčevim, da jo bodo odpeljali v mlin v Srednjevo. Popoldne smo nesli h krojaču očetovo obleko, potem pa smo šli k Peru po ključ. Zvečer smo ropotali bratu za god. Na obisk je prišla Maca.

2.X. Brat je dobil za god en veliki grozd, papriko, en paradižnik, ratluk, biskvitno rolado, štiri bonbone in veliki venec. Jaz sem mu dala dva bonbona. Brat je imel zopet pouk. V šoli smo risali in moja risba je bila najlepša. Zvečer se je oče nepričakovano vrnil domov. Pripeljal se je s fijakerjem, kateremu je plačal za vožnjo 500 din.

3.X. Dopoldne nisem imela pouka. Na trgu oče ni dobil grozdja. Iz 40 kg žita smo dobili 36,5 kg črne moke.

4.X. Spremljala sem očeta, ki je šel na pivo. Popoldne sem se igrala z otroki šolo pri Žmavčevih.

5.X. Srbsko nalogo sem pisala odlično (5). Kmeta sta prinesla 12 kg krompirja, 2 kg koruzne moke in 4 kg čebule. Mama je oprala perilo in je vse posušila.

6.X. Oče je prišel danes s trga prvič s "prazno mavho". Mama je zapazila na moji glavi uši, zato je oče kupil lizol. Kupili smo 1 kg sira po 150 din in 5 kg kutin po 100 din.

7.X. Šolarji smo šli gledat gledališko predstavo, za kar sem plačala 10 din. Na trgu ni več grozdja, zato je oče kupil 2 kg grozdja po 50 din v trgovini.

8.X. Kmetica je prinesla 5 kg moke, 1 liter vina, kmet pa 3 kg koruzne moke, 1 liter vina, malo krompirja in paprike ter pol litra rakije. Oče je zopet kupil 2 kg grozdja. Prišla je nova mačka. Pri poštarju smo dobili svinjsko meso.

9.X. Kosta Mišić iz Požarevca nam je prodal 3 kg medu za 750 din. Popoldne nisem imela pouka. K Žmavčevim sta prišla Tevž in njegova žena.

10.X. Kmet je prinesel krompir, orehe in čebulo. Mama je kupila 1,5 kg sira in kutine.

11.X. Mama in brat sta se odpeljala ob 9. uri z ladjo "Karadžordže" k zobozdravniku in frizerju v Beograd.. Z očetom sva obedovala pri "Bati". S šolo smo se udeležili zborovanja, ki ga je pripravil novi okrožni načelnik. Popoldne sem se pri Žmavčevih igrala šolo. Za večerjo sva si z očetom skuhalo belo kavo.

12.X. Obedovala sva pri "Bati". Oče je plačal za včerajšnji obed 204 din. Kupila sva grozdje. Južinala sva klobase. Zvečer sva šla z očetom po mleko. Ker gre mlekarica v Beograd, sva plačala mleko do 15.X., in sicer 300 din. Za večerjo je oče napravil praženec in čaj, jaz sem mu pomagala pri kuhi ter nato pomila posodo.

13.X. Za domačo nalogo moram napisati neko pismo. Odločila sem se, da napišem pismo babici. Z očetom sva obedovala zopet pri "Bati" in plačala 100 din. Popoldne sem pospravila pisarno, pa tudi doma vse uredila. Zvečer sem šla po mleko, nato pa sva šla z očetom na čevapčiče po 3 din. Mama in Miran sta se vrnila ob 21. uri.

14.X. Mama je prinesla iz Beograda Mojzerjev paket, v katerem je bilo: blago za obleko, in sicer rjavo za mamino in modro za mene, dalje nogavice, hlače in kombineža, bonboni, barvice ter igra marokino. Mama je še prinesla kekse za 160 din, 40 medenjakov za 200 din, grozdje in za mene ročno delo za 40 din. Vreme je zelo hladno, zato nosim že visoke čevlje.

15.X. Z mamino sva šli iskat šiviljo, pa je nisva našli. V trgovini smo zopet kupili grozdje po 40 din za kilogram.

16.X. Šiviljo smo našli doma, pa smo ji dali delat mamino in mojo obleko. Mama je kupila beli sukanec za 150 din.

17.X. Oče je kupil 5 kg fižola za 225 din, 2 kg kutin za 40 din in tri jajca za 24 din. Kmet je prinesel zelenko rdečega vina.

18.X. Dopoldne mi je oče kupil dva kosa torte po 5 din. Kmet je prinesel fižol in krompir. Drvar je žagal in sekal drva, midva z bratom pa sva jih nosila v klet. Oče je plačal drvarju za delo 150 din. Z mamino sva šli popoldne v kino. Mačka pride vsak dan.

19.X. Vreme je zelo hladno in deževno. Na trgu ni bilo ničesar, pač pa je oče kupil 2 kg grozdja za 110 din.

20.X. Od danes dalje pričnemo dopoldne pouk šele ob 9. uri in popoldne ob 14. uri. Kmetica je prinesla račko. Gazdarico smo zalotili, ko nam je

kradla pšenico iz vreče v kuhinji. Pri Žmavčevih smo dobili meso po 50 din. Kupili smo 18 kg zelja po 15 din.

21.X. Kmet je prinesel nekaj kilogramov koruzne moke. Oče je zopet kupil grozdje po 60 din. Jaz barvam "šaro" (to je risba, sestavljena iz kvadratkov).

22.X. Kmet je prinesel rakijo in vino. Mačka je kradla mleko, pa smo jo napodili. V mesnicah se zopet dobi meso.

23.X. Oče že dva dni kuri v pisarni. Kmet je prinesel 10 jajc, grozdje in dve kutini. Mama je napravila blazino očetu za pisarniški stol. Zaklali smo račko. Mačko smo napodili.

24.X. Gazda je klal in nam je dal kos pečenke. Pri sosedu smo kupili 1,5 kg pečenke za 150 din. Kmet je prinesel vino in rakijo. Pri Žmavčevih smo jedli ocvirke. Šivilja je napravila mami in meni obleko, za kar smo ji plačali 220 din.

25.X. Dopoldne sem pospravljala očetu pisarno, nato smo šli na pivo. Opoldne smo jedli pečeno račko. Popoldne sem nastopila na koncertu v šoli. Vreme je toplo.

26.X. Od Žmavca smo kupili svinjo, težko 68 kg, in jo takoj zaklali. Špeha je bilo 24 kg. Večino špeha bomo stopili v mast, nekaj pa ga bomo prekadili. Prekadili bomo tudi vse meso. Tudi Ferlanovi so kupili svinjo. Te dni vsi koljejo svinje, ker pričakujemo, da bodo prišli Nemci. Zopet smo kupili grozdje. Oče je kupil tudi 3 kg medu za 750 din.

27.X. Mama je razstopila slanino in je dobila 18,5 litrov masti. Ker imamo premalo posode, smo morali dati mast v vedro in v vrč. Vreme je zelo toplo, zato imamo v sobi ves popoldan odprto okno, tako da sije v sobo ves čas sonce.

28.X. Pek Stojkovic nam je posodil kad za meso. H gazdi je prišel na obisk zet. Oče je dobil dve kutini.

29.X. Z Žmavčevo Vero se večkrat igram marokino. Vreme je toplo.

30.X. Gazdarica je šla v Žagubico. Sedaj se dobi vsak dan kruh. Pod našim oknom je polno velikih krizantem v cvetju. Prišli so Nemci.

31.X. Prodala sem učbenik Domačinstvo za 5 din. Oče je zopet kupil 1 kg grozdja za 60 din.

1.XI. Popoldne sem šla z očetom v pisarno, nato pa smo šli z Žmavcem na rakijo k "Hajduku", kjer sem dobila ratluk. Popoldne smo šli vsi Slovenci na pokopališče, kjer smo na grobovih katoličanov prižgali sveče. Zvečer smo bili pri Žmavčevih, kjer smo jedli špehovo potico in spili dva litra vina, ki jih je moral plačati gospod Ferlan.

2.XI. Na trgu je oče kupil 1 kg suhega grozdja za 30 din; boljše grozdje je po 80 din. Kmet je prinesel 3 kg krompirja, 3 kutine in dve jajci. V kleti so nam podgane raztrgale dve vreči, zato smo dali krompir v zaboj. V sobi smo zadelali ponovno vse luknje v zidu zaradi miši. Uro smo pomaknili za 60 minut nazaj. Kupili smo piško za 50 din.

3.XI. Pouk se prične ob 8.uri. Začela sem delati stramin (vrsta ročnega dela). Kupili smo 5 kg kutin po 20 din.

4.XI. Od gazde smo kupili bučo za 5 din in jo pečemo. "Doboš je lupal", da mora vsako gospodinjstvo dati po 1 jajce.

5.XI. Oče je šel ob 10. uri peš v Češljevo Baro in potem z vlakom v Požarevac. Vreme je toplo in sva šli z mamo na pokopališče čakati zajčka.

6.XI. Ponoči je miška letala po sobi. Mama je kupila 3 kg sira za 400 din in en zavitek tobaka. V šoli smo pisali nalogo za oceno.

7.XI. Dobili smo 2 kubična metra vrbovih drv iz Rečice, za katere je oče plačal skupaj z vožnjo 1060 din. Gazda popravlja hišo. Oče se je vrnil preko Smedereva z ladjo in prinesel s seboj 10 kg grozdja v košari za 960 din, dva kalodonta po 36 din, "šmol pasto" (pasta za čevlje) za 45 din, košček potice in kolač, kar je dobil od gospoda Dobričiča. Zaklali smo piško.

8.XI. Gazda se je odpeljal v Beograd, pa smo tako sami v hiši. Za Pubija (psa) ni pustil nič hrane. Na vrtu smo odtrgali nekaj krizantem in smo jih nesli gospe Žmavc. Pospravila sem očetovo pisarno, nato pa smo obešali grozdje doma na karniso. Pri Žmavcu sem dobila kos piške in hlebčke. Popoldne sem bila z Žmavčevo Vero v kinu. Oče mi je prinesel za rojstni dan iz Požarevca stolček.

9.XI. Mojo nalogo je učitelj sprejel in prečital pesmico, druge pa odklonil. Pri Žmavčevih se je pri sušenju mesa vnela sušilnica in skoraj s hlevom vred pogorela. Oče je bil pri zdravnici, pa mu ne more popraviti zoba, zato bo šel v Beograd. Gazda se še ni vrnil.

10.XI. Brat je z mamo nesel v mlin 27,5 kg očiščene pšenice; moko bomo dobili jutri. Iz Beograda se je vrnil gazda. Brat je dobil pri Žmavčevih druge deske.

11.XI. Padel je prvi sneg. Brat je prinesel iz mlina 25 kg črne moke. Životićeva je prinesla 5 kg koruzne moke in vino. Žmavčevim smo zopet nesli krizanteme, da ne bi zmrznile na vrtu.

12.XI. Očeta je imenoval okrožni načelnik v odbor za zimsko pomoč. V šoli še ne kurimo. Kmet je prinesel koruzno moko in čebulo. Žmavca je obiskal lesni trgovec Tavčar.

13.XI. Prvič sem obula zimske kratke nogavice, ker v šoli še ne kurijo in je zunaj zelo mrzlo. Kmetica je prinesla suho grozdje.

14.XI. Zaradi mraza popoldne ni bilo pouka, v ponedeljek pa ga ne bo, ker je praznik Džurdžica. Kmetica je prinesla piščanca, ki smo ga zvečer pojedli.

15.XI. Oče je zjutraj odpotoval v Beograd. Popoldne smo šli v kino.

16.XI. Mama pere perilo. Šole nimam, ker je praznik Džurdžica. Popoldne sva šli z mamo k dr. Zariću na "slavo". Žagar je razžagal drva za 300 din.

17.XI. Mama je obesila perilo, ki pa se ni posušilo. Dobili smo zelje za kisanje. Mlekarici smo plačali za ves mesec za mleko 600 din. Oče se še ni vrnil, pač pa je prišel iz Smedereva kaplan.

18.XI. Zjutraj smo na Žmavčevem marofu obesili perilo. Kaplan je imel zjutraj mašo. Popoldne smo imeli verouk pri Žmavčevih.

19.XI. Danes so v šoli prvič zakurili. Popoldne nas je kaplan zopet učil verouk. Oče se je zvečer vrnil iz Beograda. Prinesel mi je slani kifelj.

20.XI. Zjutraj je imel kaplan spet mašo, pri kateri pa mi nismo bili. Nato se je kaplan vrnil v Smederevo. Popoldne sem nesla gospodu učitelju v šolo rože, ker bo imel jutri slavo.

21.XI. Pouka ni, ker je Aranđelovo. Dopoldne sva bila z očetom pri mojem učitelju Danilu Spasiću. V sobi smo zadelali okno s slamo. Popoldne sta bila oče in mama na slavi pri učitelju.

22.XI. Dopoldne sem šla z očetom v mesto po kis in k Žmavcu popisat naše suho meso; imamo ga 34 kosov. Popoldne sem se igrala z Žmavčevo Vero. Mama je napravila prvič gibanico. Zopet smo kupili 3 kg sira za 400 din in paket tobaka.

23.XI. Mama je pobrala zadnje perilo, ki se je sušilo na Žmavčevem marofu. Mama je dobila pismo od Kranjc Nežke z Dunaja. Pri Žmavcu smo popili 1 liter vina na veselje.

24.XI. Miši so nam zopet nažrle vreče, pa smo moko dali v zaboj. K Žmavčevim je prišel Marovt Anton iz Umke. V sobi je postavil kovač peč; oče je plačal za dimne cevi in delo 320 din.

25.XI. Danes sije sonce. Ponoči je oče lovil miši in je eno ubil s copatom. Neki kmet je prinesel vino zastonj; od nekega drugega kmeta pa je oče kupil 30 glav zelja za 500 din.

26.XI. Mama dela doma surovo maslo. V šoli so spet zakurili. Ponoči je oče zopet ubil eno miš.

27.XI. Žmavc je odšel v Beograd, pa smo bili sami gor (verjetno v dnevni sobi). Domov se je vrnila gazdarica.

28.XI. Krompir smo dali v dve vreči ter eno vrečo odnesli k Žmavčevim v klet. Oče je kupil od trgovca 20 kg krompirja po 50 din, torej je plačal 1000 din. Brat je z očetom žagal drva v pisarni. Nemcem morajo danes dati meščani eno kokoš in dve jajci, moški pa morajo stražiti brzojavne drogove.

29.XI. Dopoldne sem šla z očetom na sprehod. Z Žmavčevo Vero sem se prvič sankala. Zvečer smo se otroci igrali pri Žmavčevih; oče je plačal dva litra vina za moj rojstni dan.

30.XI. Včeraj zvečer so mi ropotali. Danes sem stara deset let. Oče mi je dal knjigo "Mladim srcem", ribeženj, 4 ratluke in 2 bonbona; mama pa je lepo okrasila mizo in naredila flancate. V šoli smo dobili za nalogo, da izračunamo vsak svojo starost. Gazda je posekal dve drevesi.

1.XII. Učitelj je imel v šoli nagovor o pomenu 1. decembra. Doma smo sekali drva in jih znosili v pisarno. Vreme je suho in mrzlo.

2.XII. Nič ni posebnega, razen da dobimo zopet projo vsaki drugi dan. Očeta so določili, da mora stražiti "bandere", pa ni šel.

3.XII. Danes sem si prvič sama zašila nogavice. Popoldne smo šli v elektrarno, kjer je oče odpovedal luč v pisarni. Brat je šel k Ljubiši, kjer se zabavajo z nekim nemškim vojakom.

4.XII. Ker je srbski praznik, ni pouka. Kmet je prinesel očetu grozdje in vino. Popoldne sem se igrala na dvorišču pri Žmavčevih.

5.XII. Mama je v svojem zimskem čevlju našla poginulo miš. Popoldne smo šli na sprehod. Zvečer smo nastavili Miklavžu.

6.XII. Miklavž je prinesel očetu slike Miklavža, parkeljca in angelčka, eno poleno drv, eno kutino, eno "tuluzino", en bonbon in 20 din. Mami je prinesel 22 din za kino, 10 orehov, dva ratluka, en bonbon, dva keksa, eno adria rezino in eno "tuluzino" (koruzni strok). Brat je dobil isto kot mama in še koledarček za leto 1943. Jaz sem dobila isto kot brat. Dopoldne sva z očetom kupila kvas in meso. Mesar je očeta poškopril z možgani.

7.XII. Gospa Žmavc je bolna. Kupili smo 3 kg sira. Dobili smo 40 dkg sladkorja za 65 din. Brat je "brzo" rešil situacijo.

8.XII. Zopet smo ujeli v past eno miš. Dan je bil krasen. Gazdarica je belila svojo sobo; gazda se je zvečer vrnil iz Beograda.

9.XII. Kmet je prinesel 6 litrov vina, 4 kg koruzne moke in 3,5 kg fižola. Popoldne smo bili pri Žiki na "slavi". K Žmavcu je prišel Melavc Martin iz Bočne.

10.XII. Oče je kupil 2 kg kutin po 40 din in pol kilograma češpelj za 30 din. Mesa je dovolj; govedina je po 12 din, teletina po 60 din, svinjetina pa po 100 din. Z mamom sva nabrali mah in bršljan za jaslice. V sobi smo zopet našli dve poginuli miši; ugotavljamo, da strup (zelena pšenica) dobro učinkuje.

11.XII. Oče je kupil 10 kg krompirja za 500 din. Tehtala sem se in imam samo 29 kilogramov. Prišel je minister dr. Vošnjak. Zvečer sta oče in mama šla k "Tuti".

12.XII. Kmetje so prinesli 6 kg krompirja, 2 kg čebule, 3 kg fižola, 3 kg bele koruzne moke in pol litra rakije. Mama je spekla beli kruh za drobtine in makovo potico. Zvečer je bil gospod dr. Vošnjak pri Žmavcu.

13.XII. Zjutraj sva šla z očetom k Andriji po črno vino. Videli smo veliko jato črnih rac. Vsi štirje smo bili v kinu. K Žmavcu je prišel novi profesor. Pili smo šumadijski čaj; zvečer pa smo jedli praženec iz bele koruzne moke.

14.XII. Kmetje so prinesli 2 litra vina, 1 liter rakije, 1 kg svinjskega mesa in 3 kg krompirja. Mama je prala perilo, ker je lepo vreme. Mlekarica nam je odpovedala mleko.

15.XII. Mama je posušila perilo. Danes že drugič pijemo črno kavo, ker ni mleka. Jutri grem z očetom v Beograd.

16.XII. Z očetom sva se odpeljala ob 8.uri v Beograd, žal pa z ladjo "Car Dušan". Na ladji sem delala ročno delo in čitala knjigo "Mladim srcem".

Oče se je pogovarjal z gospodom ravnateljem Goriškom in nekim gospodom Kreveljem, ki sta izstopila v Banatski Palanki. Obedovala sva zelje z mesom in pila čašo vina, za kar je oče plačal 136 din. Pregledali so nam prtljago in so nekaterim ljudem vzeli živila. Oče je imel srečo. Ženske so jokale. Ves čas je sijalo sonce, snega pa ni. V Beograd smo prispeli ob 17.uri. Nada in Igo sta naju čakala. Večerjali smo pri "Kaplji". Tam je bil tudi dr. Porekar.

17.XII. Spala sva pri Nadi zelo dobro. Ves dan sva z očetom hodila po mestu po opravkih. Bila sem tudi na "feldkomandaturi". Obedovala sva pri dr. Godinovih (špagete, golaž, riž na juhi in krompirjevo torto). Popoldne sva bila v kinu in gledala film "Neznana grofica". Cena sedeža v kinu je 35 din. Zvečer mi je dal Žagar jabolko.

18.XII. Dopoldne sem bila pri Mogelnickijevih, popoldne pa sem bila pri zdravniku zaradi ustnic, nato pa pri teti Pepci.

19.XII. Ob 10.uri sva se z očetom odpeljala z ladjo "Karadžordžević" iz Beograda. Na ladji sva jedla golaž s projo in pila dve čaši vina, za kar je oče plačal 156 din. Oče mi je kupil na ladji knjigo "Božične priče" za 10 din. V Gradište smo prispeli pozno. Oče je nosil težak nahrbtnik, kovček in aktovko, jaz sem pa nosila lonec na pritisk (stal je 180 din). Po prihodu domov smo šli na "slavo" h gazdi.

20.XII. V sobi ni več miši. Popoldne smo bili na slavi pri mlekarici. Zvečer smo ropotali mami za rojstni dan.

21.XII. Oče je dal mami za rojstni dan 1 liter laškega olja, pol kg sladkorja, glavnik, bucike, tri klobčiče prejice za krpanje nogavic, dva paketa saharina; jaz sem dala mami eno jabolko, ki sem ga dobila od Žagarja. Pouk sem imela samo eno uro. Kmet je prinesel 6 kg koruzne moke in 1 liter vina. Opoldne je mama napravila krompirjevo torto, pili smo rizling, ki ga je oče kupil pri "Srpski kaplji" za 80 din liter. Kmet nam je prodal 3 litre mleka za 90 din. Od včeraj dobivamo pol litra mleka dnevno pri Žmavčevih.

22.XII. Kmet je prinesel 4 litre mleka, drugi kmet pa grozdje. Mama peče kekse in janeževe upognjence. Brat je z gospodom Zornom prinesel iz Topolovnika za nas 5 kg moke po 50 din. Mama in oče sta bila v Kusiču, pa nista dobila surovega masla.

23.XII. Dobili smo 2 kg sladkorja po 42 din od gospoda okrožnega načelnika, ker ga predsednik občine mami ni hotel dati, češ da Slovenci ne stražijo "bandere". Mama peče pecivo in potice. Kupili smo 3 kg sira za 450 din. Oče je kupil drva.

24.XII. Mama je skuhalo suho meso za večerjo. Kmet je prinesel 2 litra mleka in pripeljal voz drv. Popoldne je oče napravil jaslice, jaz sem mu pomagala pri žaganju desk. Kasneje sva z očetom šla k Andriji po vino, kjer sem pila sladko vino. Zvečer smo prižgali svečke in čudežne svečke in dobili smo darila. Mama je dobila mojo sliko in metlo, oče koledarček

in dva paketa popra, brat razne pripovedne knjige, slovar in krtačo za zobe, jaz pa sem dobila pripovedne knjige, barvice, slikanice, špičnik, skledice za barvice in zvezek. Gazdi smo dali pecivo, vino in cigarete.

25.XII. V šolo nisem šla, ker je naš Božič. Z očetom sva šla dopoldne voščit k Žmavčevim. Tam je bil veterinar Benulič iz Golubca in Zemljič Božo. Oče je kupil kokoš za 140 din. Opoldne smo pili rizling, ki ga je oče prinesel iz Beograda. popolne smo bili pri pristavu Valentinčiču, zvečer pa pri Žmavčevih, kjer smo peli in plesali, Zemljič pa je igral na harmoniko.

26.XII. Z bratom nisva šla v šolo. Oče je bil v pisarni, jaz pa sem čitala doma. Obedovali smo pečeno kokoš. Popoldne sem obiskala Vero – čenčo, nato pa smo šli k Žmavčevim.

27.XII. Danes prvič brije košava. Na trgu so razstavljali partizana iz Gradišta. Popoldne sem bila v kinu. Zvečer sta oče in mama bila na večerji pri pristavu Valentinčiču.

28.XII. Zjutraj sva z bratom tepeškala starše, pa je oče dal vsakemu po 10 din. Mama je prala perilo. Brat je tri ure čakal na koruzno moko na občini, pa je nazadnje zvedel, da nismo v seznamu. Valentinčičevi so nam poslali 4 kose svinjske pečenke in dva kosa belega kruha.

29.XII. Košava silno brije. Mesa se ne dobi več.

30.XII. Mama je posušila vse perilo. Prvič sem pred očetovo pisarno pometala sneg.

31.XII. Pred očetovo pisarno sem potrosila pepel. Popoldne sva bili z mamo pri Valentinčičevih, kjer sva jedli slanino z mesom.

11. Luterij, unu de cîcile de deplină
în care sînt pînă la 100 de oameni
sau mai puţin. Pe lângă acestea sînt şi cele
care sînt deplină, dar care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină

Pe lângă acestea sînt deplină, dar care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină
într-un fel deplină, în care sînt deplină

1.I. Zjutraj sva z bratom voščila očetu in mami srečno novo leto 1943. V šolo nisem šla. Pred očetovo pisarno sem čistila sneg. Obedovali smo svinjsko juho, krompir, kislo zelje in suho meso. Zvečer sta oče in mama bila na večerji pri Žmavčevih.

2.I. Imeli smo zadnjič pouk pred srbskimi prazniki. Popoldne sva z mamo zopet obiskali gospo Valentinčič. Gospa Žmavc je dobila obvestilo, da so v taborišču umrli njen brat, sestra in svakinja.

3.I. Dopoldne sem delala nalogo, popoldne pa smo bili z Valentinčičem povabljeni na južino k Žmavčevim.

4.I. Kmet je pripeljal zgodaj zjutraj drva iz Golubca. Oče je kupil 7,5 kg teletine za 750 din in 3 litre mleka za 90 din. Popoldne sva z očetom kupila 5 kg soli za 50 din. Miran mi je napravil nož in žlico za šolo. Z mamo sva šli v Topolar (topolov gozd v bližini hiše, kjer smo stanovali) po vrbove šibe, iz katerih mi bo mama spletla košarico.

5.I. Prvič sem sama zakurila v štedilniku v kuhinji. Kmet je prinesel kokoš za praznike.

6.I. Vreme je zelo lepo, sije sonce. Kmetje so prinesli 2 kg fižola, 1 liter mleka, 6 kg koruzne moke, 2 kg krušne moke, 2 litra vina, pol litra rakije, pol kg masti, 2 kg govedine in 15 do 20 kg koruze. Z očetom sva šla k Andriji po vino. Dobili smo 1 kg sladkorja in 2 kg proje. Popoldne smo gledali spreved badnjaka, nato pa smo bili vsi Slovenci pri "Tuti". Brat je bil na promenadi z Drago.

7.I. Spali smo do 8. ure. Proje ni bilo. Dopoldne sem šla z očetom čestitat božične praznike Saratličevi, Žiki in Peru, popoldne pa inženirju Jankoviću in Zaričevim. Tu smo jedli celo penaste zavitke. Zvečer smo videli krasno veliko sonce.

8.I. Dopoldne sem očetu pospravila pisarno, nato pa smo se doma igrali. Popoldne smo šli v kino.

9.I. Dopoldan je moral iti oče na nabor za delavce, ki bodo šli delat v Bor in Kostolac, pa nista bila z gospodom Ferlan niti pregledana. Ker sneži ves dan, sem ponovno čistila sneg doma na dvorišču. "Doboš je lupal", da jutri poslednjič pelje ladja. Popoldne sem obiskala Popović Vero (čeno). Brat je bil na "slavi" pri Lazarevičevih.

10.I. Zapadlo je veliko snega, ki sva ga z očetom čistila na dvorišču in pred pisarno. Žmavčev sosed Ivan Habenšus nam je dal kislo zelje. Popoldne smo bili pri Valentinčičevih, kjer sem pojedla dve skodelici mleka s kruhom.

11.I. Danes je izredno mrzlo, a sončno vreme. Dopoldne sem imela petje v šoli, nato pa sem čistila sneg pred očetovo pisarno. Oče je kupil lopato za sneg in 3 kg medu za 1200 din.

12.I. Dopoldne sem zopet bila na pevskih vajah, nato pa pri očetu v pisarni. Kmet je prinesel 3 kg moke. Popoldne smo prvič letos pili čaj.

Brije mrzla košava, tako da je zamrznil celo naš vodnjak, pa ga je gazda odtopil.

13.I. Košava je napravila mnogo zametov. Izmislili smo si, da ima brat jutri god, pa smo tako dobili pri Žmavcu 1 liter mleka, da je mama napravila orehovo potico. Včeraj sem se prvič podpisala v pisarni namesto nekega kmeta na njegovo prošnjo, ki jo je oče napisal v nemščini.

14.I. Danes je srbsko novo leto. Oče je bil ves dan doma. Klicali so na "kuluk" (prisilno delo), da bi čistili sneg. Grozili so, da bodo prišle nemške patrolje iskat moške, stare od 16 do 60 let. Imam zopet naglavne uši.

15.I. Ko smo prišli danes v šolo, so nam rekli, da gremo lahko domov, ker ne bo pouka do 21. januarja. V mestu primanjkuje papirja. Ljudje kupujejo papir, da bodo lahko naredili "zarobljenički" paket. Vsak, ki želi dobiti škaflo, potrebno za paket, mora dati pol kilograma papirja. Košava še vedno brije.

16.I. Dopoldne sem čistila sneg pred očetovo pisarno, nato pa sem šla z mamo po meso h Gajiću. Kupili sva 7 kg govedine za 700 din. Popoldne sem bila pri Valentinčičevih, kjer smo jedli koline, sir in kolače. Zvečer ni hotela mama kuhati večerje, pa sta si jo oče in brat sama skuhala in pomila posodo.

17.I. Z očetom sva zopet čistila sneg pred pisarno. Popoldne so prišli Valentinčičevi k nam in so prinesli s seboj pečeno raco, svinjetino in pogačo, mama pa je skuhala šumadijski čaj. Kasneje smo šli vsi skupaj k Žmavčevim obhajati god gospoda Žmavca. Tu smo zopet jedli in pili. Brat je bil tako sit, da ni mogel več jesti. Ferlan in Zorn sta bila pijana. Valentinčičevi so nam dali tudi jetrno pasteto.

18.I. Dopoldne sem imela samo petje. Seljak je prinesel belo koruzno moko. Oče je kupil voz akacijevih in bukovih drv za 1050 din. Partizani so ukradli sladkor v Rabrovem.

19.I. Danes je srbski praznik Bogojavljenje. Šli smo gledat procesijo, ki je šla k Donavi. Popoldne sva bili z mamo pri Valentinčičevih, kjer smo pili šumadijski čaj. Oče je plačal za 3 kg teletine 360 din.

20.I. Valentinčičevim sem nesla kvas in sem dobila jabolko. Z bratom sem znosila drva v drvarnico. Drvarju je oče plačal za razžaganje 2 metrov drv 300 din.

21.I. Danes sem imela ponovno pouk. Popoldne sem se sankala z Vero in Nado.

22.I. Zjutraj smo se prepozno zbudili. Kmet je prinesel koruzno moko in šmarnico. Popoldne sva bile z mamo zopet pri Valentinčičevih in jedli klobase. Sonce je toplo sijalo.

23.I. Kmet je prinesel koruzo, rakijo in krompir. Sonce topi sneg. Popoldne smo bili zopet pri Valentinčičevih. Za Pubija smo prinesli kosti.

24.I. Dopoldne sem čistila sneg. Popoldne smo bili na Donavi, kjer smo videli, da se topi led. Pri "Tuti" je vino že po 100 din za liter. Kupili smo 2 kg mesa.

25.I. Kmet je prinesel 4 litre mleka po 80 din. Mama pere perilo. Oče je kupil košaro za 100 din. Gospa Valentinčičeva je dala očetu en par klobas.

26.I. Dopoldne smo imeli svetosavsko proslavo v gimnaziji. Jaz sem pela v pevskem zboru. Oče in gospod Zorn sta bila na proslavi. Oče je kupil limone po 8 din. Sladkor ponujajo po 600 din za kilogram.

27.I. Dopoldne sem šla z očetom na gimnazijsko proslavo sv. Save. Oče je kupil 6 kg mesa za 900 din. Popoldne smo bili pri Valentinčičevih. Pisal je dr. Džoković Miša.

28.I. Imeli smo zopet pouk. Mama je posušila perilo na soncu. Opoldne smo jedli breskov puding. Prišel je Stanko.

29.I. Oče je kupil 2 kg sladkorja za 1100 din. Z mamom sva bili pri Vanetinčičevih. Zaprli so mesarico Gajić Drago in še devet drugih mesarjev.

30.I. Dobili smo 300 gramov sladkorja na osebo in še pol kilograma povrh. Gazda je ulovil dva liščka. Policijska ura je sedaj že ob 20. uri; kino predstave pa so od 14. do 16. ure in od 17. do 19. ure.

31.I. Dopoldne sem očetu očistila pisarno. Popoldne smo bili v kinu, nato pa so bili Valentinčičevi pri nas. Oče je plačal za nazaj pri Žmavcu mleko po 20 din za liter, od sedaj naprej pa bo stal liter mleka 30 din.

1.II. Sonce je tako toplo, da se topi led na Donavi. Z očetom sva šla zopet k Andriji po 4,5 litrov vina za 360 din. Pri Žmavcu imajo šahovski turnir. Kupili smo zopet štiri pakete pudinga po 15 din. Kmet je prinesel 2 litra mleka.

2.II. Danes je praznik, pa sem šla v šolo. Dobili smo 400 gramov olja za 24 din, in to sončnično laško, zato je mama umila našo kanto "Dubravke". Mama je prvič doma spekla projo. Oče mi je dal 20 din za čiščenje pisarne. Popoldne smo gledali na Donavi plavajoči led. Mama je napravila očetu kravato – metuljčka.

3.II. Sneži in dežuje. Na Donavi je odneslo led. K Valentinčičevim je prišla Nadina mama, pa smo jih popoldne obiskali. Na šahovskem turnirju je brat na tretjem mestu.

4.II. Pouka ni, ker je učiteljsko zborovanje. Dopoldne sem pri Valentinčičevih dobila kruh in špeh. Na "srežu" smo kupili dve "šerpi" (kozici), velikosti 1 in 2 litra, litrski lonec in eno zajemalko. Vse skupaj je stalo 102 din.

5.II. Ceste so strašno blatne. Valentinčičeva gospa je šla z Nado v Beograd. Čevljar je popravil moje snežke za 150 din. Oče je pospravil jaslice. Jaz sem podpletla bratove nogavice.

6.II. Mama je spekla kekse. Oče je dobil 1 kg olja na zdravniško spričevalo.

7.II. Kupili smo 5 kg mesa po 150 din. Popoldne smo šli v kino.

8.II. Mama pere perilo, vreme je slabo. Oče je kupil voz drv za pisarno za

640 din. Časopis "Jutro" je zopet prišlo. Gazda noče plačati elektrike. Za 600 gramov mila smo plačali 325 din.

9.II. V šolo sem nesla 1 kg fižola in 2 din za "zarobljenike". Mama je večino perila posušila. Stric Ksandi je pisal pismo, ki smo ga bili zelo veseli. Gospodu Valentinčiču smo nesli 10 cigaret, ker nam bo preskrbel koruzo.

10.II. Mama je naredila krompirjevo torto. Donava je odnesla ves led. Prodajali so konjsko meso po 30 din za kilogram. Oče je plačal za 50 žebličkov 70 din.

11.II. Danes sem dobila zadnjič zelje pri Ivanu; skupaj smo dobili 11 glav zelja. Oče je imel razpravo do 15.30 ure, nato pa smo šli po vino. Seljak je prinesel 3 litre mleka za 90 din.

12.II. Danes je srbski praznik sv.Trije kralji in zato nimamo pouka. Kmetje so dali očetu pogačo. Z gazdom smo šli gledat neko stanovanje, pa je slabo.

13.II. V šolo sem morala nesti vsa ročna dela za oceno. Za 5 kg govedine smo plačali 800 din. Popoldne sem se igrala pri Dragingji Perić.

14.II. Bili smo v kinu, nato pa na "slavi" pri Peri (sv. Trifun). Zvečer smo bili pri Valentinčičevih, kjer smo jedli sir, slanino in bel kruh; dali so nam 1 liter mleka.

15.II. Danes je srbski praznik, pa ni pouka. Valentinčić nam je dal pol kilograma kvasa. Brat je prinesel 22 kg koruzne moke iz mlina. Popoldne smo bili ob Donavi in se pogovarjali z Ūrhovimi. Bil je topel sončen dan.

16.II. Mama je zlikala Valentinčičevo perilo in ga zašila. Policijska ura je od danes naprej ob 18.uri, zato smo se danes prvič vrnili domov še pri svetlem dnevu. Na naše veliko začudenje je neki kmet prinesel 4 jajca.

17.II. Kupili smo pokrovko za 80 din in 5 metrov cik-cak traku za 50 din. Gospa Žmavčeva je dala kos kruha, ker smo ji dali kvas. Gazda je odpovedal stanovanje, pa smo šli gledat drugo, ki pa je neprimerno.

18.II. Za popravilo loncev smo plačali 30 din. Za zlomljeni ključ v stanovanju smo plačali 50 din. Popoldne sem se igrala pri Šilki.

19.II. Učitelj nam je dal 80 knjižice. Imam osem petic in tri štirice. Oče mi je dal za vsako petico 5 din, skupaj 40 din. Bratu so določili 500 din šolnine, pa se je oče pritožil.

20.II. Z očetom sva šla po vino k Andriji; sedaj je že po 100 din liter. Na Donavi še ni "štega" (to je splav z mostom za pristop na ladjo).

21.II. Dopoldne sva z očetom šla v cerkev gledat poroko, kar je pravi teater. Popoldne smo bili v kinu. Za obed smo imeli suho meso.

22.II. Oče je kupil voz drv za 850 din. Brat ima od danes naprej pouk popoldne, ker so prišli v gimnazijo srbski vojaki. Oče je plačal danes 500 din šolnine za brata. Nežka je mami napisala v pismu kuhinjske recepte. Zornov lztok me vedno vleče za kite, pa ga je oče skregal.

23.II. Kmet je prinesel koruzno moko. Gospa Valentinčić se ni mogla

vrniti domov, ker so partizani porušili progo. Popoldne smo žagali drva v pisarni. Kupili smo 10 komadov "tuluzine" za 100 din. Pošte ni.

24.II. Mesa že dalj časa ne jemo več, tako da se hranimo večinoma s fižolom in žganci. Letos smo prvič videli na Donavi konvoj. Pošta je zopet prišla. Vrnila se je tudi gospa Valentinčičeva, pa smo jo popoldne obiskali. Ni nam prinesla iz Beograda ne saharina niti paketa od Kranjca.

25.II. Brat je nesel 8 kg žita v mlin. Kmet je prinesel rakijo in malo koruzne moke. Popoldne smo bili pri gospe Valentinčič, kjer smo jedli slanino, surovo maslo, sir in kruh. Mamo boli vrat.

26.II. Brat nima pouka zaradi semestra. Kmet je prinesel fižol. Iz mlina je brat prinesel 6 kg moke. V sobi že tri dni ne kurimo. Iz Beograda so pripeljali "štek"; popoldne smo šli gledat, kako so pripravljali most.

27.II. Na občini smo dobili 16 kg koruzne moke za 160 din. Policijska ura je podaljšana do 20.ure. Gazdarica je pisala pismo, da naj ostanemo v stanovanju. Nada je pisala, da je bila v soboto, to je 20.II., na Žagarjevem pogrebu; zaradi smrti gospoda Žagarja smo vsi žalostni. Z mamu sva bili pri Valentinčičevih.

28.II. Dopoldne sem pospravila očetovo pisarno. Pri Ivanu je oče kupil 4 kg mesa po 180 din. Kupili smo 10,5 kg zelja po 25 din. Popoldne smo bili v kinu.

1.III. Umrl je šolski sluga deda Živa, zato nimamo pouka. Na trgu smo kupili 2 kg črne redkve za 40 din in kilogram korenja za 40 din. Dobili smo 2,1 kg sladkorja. Z mamu sva nabirali prvič letos regrat. V sobi smo odprli eno zimsko okno in nabasali slamo v očetovo slamarico. Mladi gazdarici je mama postregla s kavo. Brat je prinesel spričevalo za prvi semester; ima prav dober uspeh.

2.III. Mama in brat sta očistila dimne cevi v kuhinji. Oče je v pisarni odbil zimsko okno. Kupili smo novo krtačo za ribanje za 30 din.

3.III. Oče, mama in brat so dobili legitimacije s srbsko "trobojko" in plačali po 34,5 din. Oče je kupil 1 kg sladkorja za 600 din.

4.III. Kmet Janković je prinesel 5 litrov mleka po 40 din. Za bratovo tri leta stare srajce smo dobili 4 kg koruze in 4 kg krompirja. Z mamu sva zopet nabirali regrat. Zorn je bolan.

5.III. Očetu sem nabrala prve vijolice. Kmet Janković je prinesel 3 kg teletine za 580 din in 3 kg krompirja zastonj. Z mamu sva nabirali regrat na Žmavčeven vrtu.

6.III. Kmet je prinesel 10 kg fižola. Pri Andriji je vino že po 120 din za liter. Letos prvič dežuje. Pri Valentinčičevih je bil danes tudi Urh, ki se ga je napil in uganjal burke.

7.III. Zjutraj sem pospravila očetovo pisarno. Oče je kupil 2 kg teletine za 500 din in 1 liter mleka za 50 din. Valentinčičevi so me povabili na kosilo; jedli smo gosji "podvarak" in jabolčni zavitek. Popoldne smo bili v kinu.

8.III. Kmetje so prinesli 1 liter rakije, 1 liter mleka, 1 kg orehov in 4 jajca.

Mama je na trgu kupila korenje za 50 din. Popoldne sva z mamom nabirali regrat, pa je del tega mama zvečer nesla k Valentinčičevim.

9.III. Kmet je prinesel pol litra mleka in 1 liter vina. Mama je naredila 17 krofov. Pri Žmavčevih smo dobili tudi krofe. Danes je pustni torek, pa so se otroci našemili. Prvič letos je priplula ladja iz Beograda.

10.III. Oče je odšel z ladjo v Beograd. Mama je oprala in deloma posušila perilo. Brat je nesel nazaj banjo in prinesel mleko.

11.III. Vse perilo je suho. Mama je napisala pismo za očeta, pa gospa Urhova ni šla v Beograd. Dopoldne je bila pri nas gospa Lazarevičeva. Popoldne sva šli z mamom k Valentinčičevim.

12.III. Mama je likala perilo. Dopoldne sem šla k Valentinčičevim po kvas in sem dobila jabolko. Popoldne smo šli zopet k Valentinčičevim, kjer sem jedla volovsko oko (verjetno jajček).

13.III. Pouka ni bilo, ker so imeli obhajilo. Popoldne sva šli z mamom nabirat regrat. Oče se je zvečer vrnil iz Beograda in prinesel: 1 liter olja za 800 din, saharin za 1550 din, jabolčne krlje in plačal kilogram po 185 din, dalje pasto, glavnike, zobno kremo, češplje, kilogram po 100 din, in drugo. Prinesel pa je tudi paket od Mojzerja, in sicer: dve pižami, eno kombinežo, ene hlačke, nogavice, etamin za mamom in sedem knjig.

14.III. Dopoldne sem pospravila očetovo pisarno. Oče je kupil 1 kg jabolk za 100 din. Popoldne smo bili v kinu. V Gradište so prišli zelo mladi nemški vojaki, stari pa so odšli. Babica je pisala dolgo pismo. Mama si je popravila klobuk.

15.III. Z mamom sem bila na trgu, kupili sva zeleno. Janković je prinesel 3 litre mleka. Kmetje so prinesli nekaj kilogramov koruzne moke in 1 liter mleka. Mama si je pri Žmavčevi naredila iz pižame spalno srajco.

16.III. Obedovala sem pri Valentinčičevih. Kupili smo 8,5 kg teletine za 625 din. Pri Ivanu sem nabrala za očeta vijolice. Babici smo pisali pismo.

17.III. Učitelju sem nesla vijolice. Črna mačka zopet prihaja k nam.

18.III. Liter kisa stane sedaj že 100 din. Kmet je prinesel pol litra vina in hleb kruha. Za četrt kilograma surovega masla je oče plačal 225 din.

19.III. Danes je sv. Jožef. Obedovala sem pri Valentinčičevih. Dobili smo 1 liter olja za 60 din.

20. Kmet je prinesel malo mleka in krompirja. Popoldne sem nabrala pri Ivanu vijolice za gospoda Zorna. Mama in oče sta šla k "Tuti" proslavljat Zornov god, jaz pa sem bila medtem pri Zornovih. Zvečer sem šla sama domov.

21.III. Veter, sonce, hladno vreme. Letos sem prvič oblekla površnik. Popoldne sem pela na "poselu" (verjetno proslava), na katero so prišli oče, mama in gospa Valentinčič. Luščili smo koruzo.

22.III. Janković je zopet prinesel 3 litre mleka za 120 din. Oče je kupil pri trgovcu Gajiću 2 kg masti za 2000 din in 6,5 kg pšenične moke po 160 din = 1040 din, dalje 1 kg zelja (ribanac) za 50 din in 3,5 litra kisa za 100

din. V sobi smo odrinili omaro in odprli tretje okno. Zvečer smo bili v kinu, nato pa pri Valentinčičevih.

23.III. Pouka nisem imela, ker čistijo šolo. K Žmavčevim je prišel neki Slovenec, Celjan iz Kostolca, Golubič.

24.III. Pouka še nimamo. Kmet je prinesel 5 jajc in 1 liter vina. Žmavčev Miki je poginil. Z mamó sva nabirali regrat.

25.III. Oče mi je kupil dve "Zlatni knjigi" za 120 din. Kmet je prinesel pol litra mleka. Pred občino je igrala vojaška godba.

26.III. Kupili smo 15 kg krompirja po 80 din = 1200 din. Marjanovič nam je dal 1 kg pšenične moke. Bili smo zopet pri gospe Valentinčič.

27.III. Kmet je prinesel četrť kilograma masti. Ponoči, ob 1.30 uri, je prišla nemška patrulja pregledat naše stanovanje, pa vojaka še nemški jezik nista dobro znala. Popoldne sva z očetom obiskala sodnika Kuzmana.

28.III. Zgodaj zjutraj je prišel kmet Janković z neko kmetico, pa so prinesli jagnje za 1600 din. Takoj smo ga zaklali; bilo je 6 kg mesa, od tega je vzel gospod Marjanovič pol kilograma mesa. Ker je prvi letošnji topli dan, smo šli na sprehod primerno oblečeni; jaz sem imela površnik, mama kostim, oče pa je bil brez plašča.

29.III. Danes zjutraj ob 2. uri začne veljati letni čas, a v šolo sem šla še po starem času. Mama je oprala in posušila vse perilo, ker je vetrovno. Kmetica je prinesla koruzno moko.

30.III. Danes je izredno toplo vreme, tako da je oče šel od doma brez plašča, jaz pa sem obula "trakalice". Gazda je izgubil pravdo zaradi stanovanja, pa je slabe volje. Limona stane že 16 din komad. Zvečer smo šli gledat ladjo.

31.III. V sobi se je zlomil ključ, ki ga je popravil Ilija. Pri tem je mamó naberačil za 1 liter koruzne moke. Obljubil je, da jo bo vrnil. Popoldne smo pri Valentinčičevi gospe zlikali mamino bluzo.

1.IV. Kmet je prinesel 5 jajc, 4 kg krompirja in 10 kg koruzne moke. Žagarjeva gospa nam je poslala osmrtnico in sliko pokojnega Žagarja. Priredila sem si zvezek za zbiranje znamk. Popoldne smo šli z gospo Valentinčičevo k Žmavcu nabirat regrat, potem pa smo ga pri nas otrebili. Mojo posteljo smo prenesli k oknu. Danes je orkan.

2.IV. V šoli je bil zdravniški pregled. Tehtala sem samo 27,5 kilogramov. Kmetje so prinesli "projino brašno". Vreme je hladno.

3.IV. Popoldne sem hotela iti delat na šolsko njivo, pa je deževalo. Žmavc je moral plačati 2 litra vina, ker je izgubil stavo. Bil je prisoten veterinar Benulič, Slovenec, iz Golubca. Zvečer nama je dala gospa Valentinčič kruh in pogačice, da nesemo jutri njenemu očetu paket v Beograd. Brat je imel svoj puding.

4.IV. Ob 8. uri sva se z očetom odpeljala z ladjo "Aleksander I." v Beograd. Na ladji ne kuhajo obeda, pa je oče kupil tri jajca za 90 din, tako da sva obedovala jajca, suho meso in bel kruh. Čaša vina stane 30 din. V

Pančevu smo kupili paket medenjakov za 120 din in za 20 din keksov. V Beograd smo prispeli ob 16.30. uri. Čakale sta naju Nada in Ljuba. Nesla sva paket k očetu gospe Valentinčičeve, bila je dolga pot. Nazaj grede sva se oglasila pri gospodu Urhu, kjer smo dobili svitek črnega sukanca za 200 din. V "Srbiji" smo jedli češpljev kompot za 22 din. Večerjali smo v "Kapli".

5.IV. Z očetom sva spala v gospodinjski sobi in plačala za dve noči 100 din. Jaz sem bila čez opoldneva pri teti Pepci, kjer smo jedli zrezke iz mletega mesa. Popoldne sva bila z očetom v kinu, videli smo film "Napred ima mesta", nato pa smo bili pri Godinovich. Tu smo jedli črn kruh s fino marelično marmelado. Večerjali smo pri "Kapli".

6.IV. Zajtrkovala sva v "Srbiji" nesladkani čaj in marmelado. Ob 10. uri sva se odpeljala iz Beograda z isto ladjo, kot sva pripotovala. Imela sva dobre sedeže. V Veliko Gradište smo prispeli ob 16.30 uri.

7.IV. Danes je srbski praznik in nismo imeli pouka. Kmet Kojić je prinesel 1 liter mleka. Gazdarica se je vrnila iz Žagubice. Gazda je izgubil pravdo zaradi stanovnjaja. Pri gospe Valentinčičevi sem jedla dva jajčka na volovsko očko.

8.IV. Pri Andriji je vino že po 180 din liter. Prišel je gospod kaplan Škorjanec in prinesel s seboj Mojzerjev paket s sledečimi stvarmi; moško zeleno obleko, rdeče blago za mamino obleko, dve moški srajci, rdečo jopico in copate za mene, tri nove kuhinjske brisače, ročno delo – namizni prt, razne šivalne potrebščine (beli in črni sukanec, svilo, prejico, itd.) ter sladkarije (kakao, dva zavitka rozin, čokolado, bonbone ter razne dišave in sicer cimet, cel poper, muškatni oreh, lovor). Zavitka smo bili silno veseli. Zvečer sem bila pri sv. spovedi.

9.IV. Ob 6. uri smo bili pri sv. maši. Brat dela te dni na šolski njivi. Oče je kupil 8,5 kg pšenične moke po 800 din in 3 kg ovčjega mesa za 600 din. Zvečer sva bila z očetom pri sodniku Kuzmanu na obisku.

10.IV. Kupili smo 2 kg govejega mesa za 440 din. Po Rdečem križu smo pisali pismo Mojzerjevim za nove stvari. Drevje že vse cveti.

11.IV. Z bratom sva bila pri maši, nato sem očetu pospravila pisarno. Popoldne smo bili na obisku pri Marjanoviću. V šoli so zakurili peč.

12.IV. Danes niso kmetje ničesar prinesli. V Kusiču so Nemci zaplenili vse mleko. Popoldne smo bili v kinu, nato pa so nas Valentinčičevi povabili k sebi.

13.IV. Napravila sem si "klis" in se z njim igrala. Popoldne smo čakali v pristanišču gospoda Zorna.

14.IV. Prvič sem nosila "trakalice". Kmet je prinesel 14 jajc in pogačo. Žmavcu so Nemci vzeli konja za 21000 din, pa je zelo žalosten.

15.IV. Popoldne sem šla z očetom in mamo v Kisiljevo (oddaljeno 8 km) v Veličkovičev mlin po pšenično moko. Bili smo tudi v gostilni. Ob 19. uri smo bili zopet doma; prinesli smo 10 kg pšenične moke.

16.IV. Popoldne sem bila na "poselu" v gimnaziji in plačala 10 din. Jablane so pričele cveteti. V sobi so se zopet oglasile miši. Gospod Valentinčič nam je preskrbel 50 kg pšenice.

17.IV. V sobo nosi cvetje s sadnih dreves. V lepem in toplom vremenu smo popoldan praznovali "vrstice". Nato smo pili na dvorišču pri Andriji vino; z nami so bili Zornovi, Ferlan in Urh. V kupu "tuluzine" sva z Gorazdom pri "žmurkah" odkrila sod vina.

18.IV. Dopoldne smo dobili 20 kg pšenične moke. Popoldne smo se prvič letos kopali na Peku, nato so se prišli k nam posloviti Jankovičevi, ker odidejo v Banat. Zvečer smo bili z Valentinčičevimi pri "Tuti".

19.IV. Oče je star 44 let. Zvečer smo mu ropotali, za zajtrk in obed smo mu okrasili stol in mizo. Za obed smo imeli: telečjo pečenko, krompir in solato, pa potico. Popoldne smo bili v kinu, zvečer pa pri Andriji. Kmet je prinesel 15 jajc, pol kg masti, 4 kg koruzne moke, pol litra vina in pol litra rakije.

20.IV. Danes je zelo vroče, tako da je oče oblekel poletno obleko. Mene boli želodec, pa mi je mama skuhalo kamilični čaj. Kupili smo 2 kg masti po 1200 din pri Bogi. Gazdarica "kreči" (beli) svojo sobo.

21.IV. Neki kmet je prinesel jajca, tako da imamo veliko jajc za praznike. Gazdarica si je uredila letno kuhinjo. Danes sem že zdrava. Popoldne sem jedla pri gospe Valentinčičevi jajca.

22.IV. Dopoldne smo še imeli pouk. Pri sosedi smo kupili solato za 20 din 8 glav, pa smo za večerjo vse pojedli.

23.IV. Gospa Valentinčičeva nam je prodala 1 liter mleka za 40 din. Kojić nam je prinesel malo prase, ki ga je Milislav zaklal. Kupili smo 1 kg govedine za 230 din. Očetu sem pospravila pisarno. Mama je pekla potice in barvala 26 jajc, modrih, rdečih in zelenih. Zvečer smo bili pri sodniku Kuzmanu.

24.IV. Vreme je toplo in sončno. Ina je pisala bratu pismo polno neumnosti. Pri Žiki smo dobili šmarnice. Čedo iz Mukca je prinesel 5 kg koruzne moke, 2 litra vina in 9 jajc; neki drug kmet je prinesel 7 jajc in 15 kg koruze. Pero je preskrbel jagnje. Od Ilije smo kupili četrt kg surovega masla za 220 din. Janković je prinesel 5 l mleka po 50 din, mama je 3 litre mleka oddelila za sir. Prvič letos smo jedli čisti pšenični kruh. Ker so mi zelo zrastle kite, imam novo pričesko s trakovi. Za večerjo smo jedli blagoslov in sicer: sir, suho meso, jajca in potico, nato pa čaj. Zvečer smo šli na sprehod k Donavi.

25.IV. Zjutraj je deževalo, nato pa je bil krasen dan. Obiskali smo Zoričeve, Milosavičeve, Valentinčičeve in Žmavčeve; dobili smo pirhe. Za obed smo imeli pečeno prase. Popoldne smo bili povabljeni k Valentinčičevim, zvečer pa k Žmavčevim.

26.IV. Lep sončen dan. Oblekla sem obleko iz organdija in šla k procesiji. Popoldne smo se kopali, nato smo bili pri Žmavčevih.

27.IV. Pouka še ni. Bila sem pri očetu v pisarni, popoldne pa v kinu. Kmet je prinesel pečeno jagnje. Bila sem pri sv. spovedi.

28.IV. Zjutraj smo imeli mašo. V šoli smo se prvič učili pisati diktat. Popoldne smo imeli verouk, nato pa spoved.

29.IV. Zjutraj smo zopet imeli mašo. Mama je prala perilo in vse posušila. Popoldne nas je gospod kaplan spet učil, nato pa se je z nami igral na Žmavčevem dvorišču.

30.IV. Od očeta sem dobila 60 din za čiščenje pisarne. Popoldne sem bila pri Valentinčičevih, kjer imajo sedaj služkinjo. Nemci so napravili bunkerje pred vojašnico.

1.V. Pouka ni bilo zaradi učiteljskega zborovanja. Na trgu so razstavili štiri mrtve partizane. Popoldne smo bili pri Žmavcu, kjer so popili 2 litra vina zaradi stave.

2.V. Oče se je zjutraj odpeljal v Beograd z ladjo. Popoldne sva šli z mamo k Marjanovičevim, potem pa skupaj z njimi k Donavi. Dopoldne je neka kmetica pripeljala voz drv, 2 kg fižola, 6 jajc in četrť kg masti. Brat je včeraj dobil ukor.

3.V. Z mamo in gospo Valentinčičevo smo šle popoldne v kino, po kinu pa sva šli h gospe Valentinčičevi. Kmetica je prinesla 12 kg krompirja. Gospe Valentinčičevi smo dali 20 cigaret.

4.V. Vreme je zelo hladno in deževno. Popoldne smo bili pri Valentinčičevih in vrnili knjige.

5.V. Od Vladota smo kupili 1 kg jagnetine za 250 din. Popoldne smo bili pri Marjanovičevih in od njihove gazde kupili 1 kg govedine za 220 din. Zvečer sva s sosedom igrala prvič šah. Mami je pisala Nežka z Dunaja.

6.V. Dopoldne me je narisal Ljubiša za 10 cigaret. Povabili smo ga na kosilo. Jedli smo solato, fižol in palačinke, vendar mu ni teknilo. Popoldne sva šli z mamo pospraviti pisarno, nato pa čakati očeta k Donavi. Oče je prinesel 1 liter olja, ki mu ga je podaril gospod Tevž. Oče je prinesel še razne druge stvari. Teta Ina je poslala bratu in meni kekse in sladkorčke, mami pa spalno srajco, poslala je še pol kg bele moke, saharin in puding. Jaz sem prejela tudi nemško knjigo, brat pa znamke in knjigo. Oče mi je kupil knjigo "O-ne" za 40 din, bratu pa slamarico za 600 din. Gospa Godinova nam je dala 1 kg marmelade, oče pa je kupil 2 kg marmelade po 326 din. Bili smo na "slavi" pri majstoru Anđelku.

7.V. Kmet Živković je prinesel sir, mleko, rakijo in koruzno moko. K stari mlekarici smo šli gledat tele; mleko dobimo zopet v torek.

8.V. Kupili smo 1 kg olja za 1100 din. Marjanovičevi so prišli na obisk. Nabrala sem cvetove akacije.

9.V. Zjutraj sem bila cepljena proti kozam. Oče je odstranil iz kuhinje žabo. Popoldne sem imela petje, nato smo bili z Valentinčičevimi pri Andriji, zvečer pa pri Žmavcu.

10.V. Deževno in hladno. Letos prvič smo kupili ribo, 70 dkg za 91 din. Popoldne smo bili v kinu. Pri Valentinčičevih so klali svinjo.

11.V. Pri Valentinčičevih smo jedli ocvirke, pogačo in svinjsko meso. Žmavcu sta zmanjkali dve svinji.

12.V. Včeraj nam je začela mlekarica Seličeva dajati spet mleko, in sicer 1 l po 60 din. Žmavčevi so dobili nazaj svoja dva praseta, ukradel jih je pastir; to smo proslavili in smo popili 8 litrov vina in jedli kruh. Kupili smo kokoš za 360 din.

13.V. Ponoči je lisica napadla našo kokoš, mama jo je rešila smrti; vsi smo se zbudili. Na trgu je špinača že po 20 din za kg. Mama in oče sta bila na roditeljskem sestanku v gimnaziji, kjer so se kregali. Razredničarka je brata zelo pohvalila. Naš učitelj je tudi pohvalil mene, Vero, Liljano kot najboljše. Jedli smo ocvrto cvetje akacije.

14.V. Vreme je postalo zopet toplo.

15.V. Na trgu so prve češnje, šopek po 10 din; oče mi je kupil en šopek. Šivilja je popravila belo obleko in naredila bluzo, mami pa modrce, za kar smo plačali 200 din. Z mamom sva šli prvič skozi Topolar na Donavo.

16.V. Na trgu so češnje po 100 din za kg. Prvič letos sem jedla sladoled, malega za 10 din. Popoldne smo bili pri Andriji, zvečer pa pri Žmavcu. Veterinarju so ukradli bicikel.

17.V. Mama je prala perilo, a ga ni posušila. Ačinović je prinesel 10 jajc, 1 l rakije in 3 kg koruzne moke; neki drug kmet je prinesel 5 jajc. Kupili smo 1 l kisa za 120 din in 1 kos mila za 360 din. Bili smo v kinu.

18.V. Mama je posušila perilo. Brat je dobil kos kruha od gospe Žmavčeve. Popoldne smo šli na sprehod skozi Topolar na Donavo. Mama se je opekla po roki.

19.V. Kupili smo 1 kg sladkorja pri Gajiću za 800 din. Gospa Valentinčičeva nam je dala nekaj kilogramov fižola. Ljubiša mi je dal češnje.

20.V. Dopoldne smo dobili 2400 gramov sladkorja po 62 din za kg. Popoldne smo bili na brodu.

21.V. Kupili smo voz drv (građevine) za 1700 din in jih shranili pri Žmavcu. Hladno je.

22.V. Na trgu je bilo veliko novega; oče je kupil pol kg češenj za 30 din, pol kg mladega krompirja za 35 din, 1 kg graha za 70 din. Kupili smo 1,25 kg jagnjetine za 580 din. Ljubiša je prinesel krožnik češenj. Svoje prihranke, to je 300 din, sem naložila na novo hranilno knjižico.. Popoldne sem pela na šolskem "poselu".

23.V. Dopoldne sem šla z očetom k Andriji po vino, nato pa še po kvas k Tisi. Pri gospe Valentinčičevi sem dobila tri kolačke. Obedovali smo: govejo juho, grahovo omako in novi krompir, zrezke iz mletega mesa s krompirjevo solato ter češnjevo pogačo. Popoldne smo bili na sprehodu na ovčjem pašniku.

24.V. Danes je srbski praznik sv. Cirila in Metoda pa ni pouka. Dopoldne sem bila pri očetu v pisarni, popoldne pa sem mami pomagala pri ročnem delu. Pod našim oknom se razcveta bela vrtnica.

25.V. Danes ves dan lije.

26.V. Pri Gajiću smo kupili 1 kg sladkorja za 900 din, pri Ivanu 1 kg novega krompirja za 80 din. Mama je prehlajena. Brata so napadli.

27.V. Oče je kupil voz bagremovih drv (akacija) za 1500 din. Popoldne sem se igrala pri Zornovi Mariji.

28.V. Prvič letos so imeli na trgu velike češnje kg po 70 din. Mama je še vedno prehlajena. Pri Valentinčičevih so dobili mladega volka. Jaz sem ga božala in uspravala. Volk je postal lisica, pa je ta ušla.

29.V. Mama je še bolna, pa sem ji popoldne čitala povesti. K Žmavčevim je prišel na obisk gospod Bitenc, ki je sedaj v Kostolcu. Oče je kupil voz bukovih drv za 1800 din. Žagar je razžagal akacijeva drva za 150 din.

30.V. Oče je kupil na trgu izredno lepe in dobre češnje kg po 80 din. Popoldne smo bili v kinu. Mama je že ozdravela.

31.V. Nadzornik me je v šoli vprašal prirodopis in srbsčino, nato pa je ves razred pohvalil. Na trgu smo kupili jajca (18 kosov) po 20 din, češnje po 80 din, grah po 60 din. Gazda je izgubil ključ od sobe, pa sta zlezla z gazdarico skozi okno v sobo.

1.VI. Oče je prvič letos kupil pol kilograma jagod za 60 din. Popoldne je prišel veterinar Benulič in prinesel 5 l vina; tako smo potem jedli in pili.

2.VI. Ker ni pouka, sem se doma igrala z žogo. Popoldne smo bili pri Ūrhovih. Brat je dobil od okrožnega načelnika 500 din nagrade.

3.VI. Zgodaj smo vstali, ker bi morali iti v Makce, a ni bilo voznika. Po vaseh so danes "zaveti" (mislim, da je praznik Spasovo). Popoldne je zelo deževalo, pa smo spali do 15. ure. Mama je napravila dober češnjev narastek.

4.VI. Brat se je moral ostriči. Oče je bil pri gospodu direktorju, da bi dovolil bratu potovanje v Beograd.

5.VI. Oče je kupil 1 kg masti za 1600 din. Danes me je iskal poštar, da podpišem prejemnico za poštno hranilnico.

6.VI. Oče in brat sta odpotovala v Beograd; odpotovali so tudi Žmavčevi, gosa Valentinčičeva in njena sestra, oba Ferlanova in Ūrhova. Do 10. ure smo čakali kmeta doma, nato pa še do 12. ure pri Marjanoviću. Ko smo že hoteli iti domov, je kmet vendar prišel. Po 2. uri popoldne smo prišli lačni v Popovac (Papavac). Tu smo jedli juho z rezanci, kuhano kokoš, krompir, paradižnikovo omako, sarmo, mleto meso, prasetino, solato in fin beli kruh. Nato še krofe in gibanico ter češnje. Pili smo rakijo in vino. Potem smo šli še k sosеду in jedli kolače ter pili vino. Pred hišo smo se slikali, nato pa šli pogledat kako plešejo kolo. Videli smo zelo lepo oblečena dekleta. Še enkrat so nas pogostili, pa nismo mogli več jesti,

nakar smo se odpeljali domov. Ob 21.30 uri smo prispeli v Gradište in spali pri Marjanovičevih. S seboj so nam dali češenj, pečenja in krofov.

7.VI. Mama je vstala ob 6. uri zjutraj in šla z gospo Marjanovičevo na trg ter kupila pol kg jagod za 60 din. Nato je zbudila mene, ki sem sladko spala na mehkem kavču. Nato sva šli domov. Doma sva se umili, zajtrkovali, šla sem po mleko, nato pa v šolo. Kmet je prinesel pol kg sira, 3 jajca in pol litra vina. Popoldne sva šli z mamo v kino; vstopnice sem jaz kupila.

8.VI. Oče in brat sta se vrnila iz Beograda. Brat se je v Beogradu obril prvič v življenju in to pri slovenskem brivcu Grobelniku. Dobil je očala v Beogradu. Prinesla sta s seboj razno železje, za Bubija verigo. Brat mi je kupil knjigo "Neprijatelj br. 1".

9.VI. Kupili smo 2,5 kg sladkorja za 2000 din.

10.VI. Kmet je prinesel 22 jajc. Danes smo pojedli zadnji stari krompir. Za škatlo črne paste za čevlje je oče plačal 40 din. Vrnili sta se gospa Žmavčeva in Valentinčičeva.

11.VI. Kmet Živković iz Desine je prinesel 3 kg koruzne moke, pol litra rakije, nekaj čebule in 1 kg sira. Popoldne, ko smo bili pri Žmavčevih, se je ulila ploha. Vračali smo se domov v močnem dežju; mama in brat sta brodira vodo pri Šiljku bosa. Brat in oče sta imela mokro obleko. Ker dež ni prenehal, je oče oblekel kopalne hlače. Moral je iti po vodo, da smo lahko skuhalo kosilo.

12.VI. Na trgu smo prvič dobili kolerabo po 10 din kos. Mama je spekla smetanovo in orehovo potico. Jaz sem mamo prvič počesala in navila kodre. Bili smo v kinu in gledali film "Bečka krv".

13.VI. Danes so Binkošti. Vreme je hladno in deževno. Dopoldne sva z očetom obiskala Žmavčeve, Valentinčičeve in Kuzmana. Pri Žmavčevih so na obisku Marovtovi. Popoldne sem bila pri Valentinčičevih in Žmavčevih.

14.VI. Dopoldne sem bila z očetom v pisarni, nato pa sva šla k Marjanoviću na višnje. Oče mi je kupil sladoled. Popoldne smo bili z Benoličem na sprehodu. Videli smo Nemce, kako so nakladali svoje stvari za Golubac. Kasneje smo pili pri Žmavcu 3 l črnega vina in plačali 250 din.

15.VI. Mama je oprala perilo in vsega posušila. Po več tednih je zopet vroč dan. Neka kmetica je prinesla malo krompirja, čebule in slabo solato, pa je sitnarila in zahtevala, da si mama zapiše, kaj je prinesla. Mama je napisala na listek: "tečka piš me...". Zvečer nas je obiskala Marovtova Micka.

16.VI. Zopet je zelo vroče, oče in mama sta se šla kopat. Prvič smo jedli kečige. Mama je oprala pšenico. Gospo Valentinčičevo skrbi za gospoda Valentinčiča.

17.VI. Po daljšem času smo kupili goveje meso po 260 din za kilogram. Češnje so se pocenile in stanejo 50 do 70 din kilogram. Danes je prišel Valentinčič z ladjo, pa ga gospa ni čakala.

18.VI. Na trgu je oče kupil ohrovt za 30 din. Bratu je bilo ponoči slabo, pa nas je vse zbudil; vrgel je pokrov s ponve. Brat je nesel pšenico v mlin in je dobil za 13,5 kg pšenice 13 kg črne moke. Pri mlinu ga je napadel neki fant in ga zabodel z nožem v nogo. Marovtova sta se vrnila v Umko.

19.VI. Dopoldne smo se vadili v šoli za sprejem treh ministrov. Učitelj nas je razdelil v tri skupine. Prva skupina bo morala vzklikati na sprejemu "živio predsednik srbske vlade general Nedić", druga skupina, kateri sem pripadala jaz, "živio otac Srbije Milan Nedić" in tretja skupina "živela vlada narodnog spasa". Popoldne smo šli k sprejemu ministrov v pristanišče; vsak je moral prinesiti s seboj cvetlice. Sprejem je bil klavrn. Prišel je samo finančni minister Đorđević, nismo nič vzklikali, niti nismo raztrosili cvetja. Oče je prvič letos kupil grozdčje kg po 30 din.

20.VI. Na trgu je bilo mnogo živil in cene so že padle. Prvič smo kupili stročji fižol, kg po 80 din V šoli je imel zbor minister Djordjević. Popoldne smo po dolgem času sedeli v parku, ker so Nemci odstranili žične ovire.

21.VI. Zgodaj zjutraj je neki kmet prinesel 2 kosa sira. Popoldne smo bili z Valentinčičevimi in Cirilom prvič v kavarni Šaren, nato pa je oče šel k "Tumbali" obhajati Ferlanov god.

22.VI. Oče mi je kupil "Pitanja za prijavni ispit" za 20 din. Na trgu je bil krompir po 10 din kg. Popoldne smo šli v Tumbalov sadovnjak na češnje; z očetom sva zlezla na drevo.

23.VI. Zaprli so našega učitelja Spasića; za njim nam je zelo žal. Kmet je prinesel 1 liter mleka. Na Donavi smo videli ladjo z imenom Ljubljana.

24.VI. Brat je imel zadnji dan šolo. Popoldne sem se kopala. Danes je "seljački" praznik – naše Telovo. Oče je letos prvič kupil pol kg malin in dve kumarici po 20 din.

25.VI. Našega učitelja so odpeljali z ladjo v Požarevac; oče se je od njega poslovil v pristanišču. Kmetica je prinesla 10 jajc, kmet iz Kuzme pa 2 kg sira. Bila sem pri gospe Valentinčičevi.

26.VI. Na Peku sem se učila plavati. Po dolgem času smo dobili teletino kg po 280 din. Pri Bojani je umrl neki narednik, pa so ves dan "kukali".

27.VI. Z očetom sva se zjutraj odpeljala v Beograd. Peljali smo se skupaj s Ferlanovimi. Z očetom sva jedla sir, teletino, kruh iz otrob, potico, jajca in sadje. V Smederevu je oče kupil 10 breskev za 50 din. V Beogradu nas je čakala Nada. Bili smo v "Srbiji", kjer sem jedla češnjev kompot za 22 din, nato pa smo šli v "Takov grm" (prejšnje ime "Kapla"). Danes so pokopali Horvatovega očeta in Grobelnikovega brata.

28.VI. Z očetom sva zajtrkovala pri "Srbiniću" jogurt, pol litra za 60 din. Ves dan sem z očetom hodila po opravkih. Obedovala sva pri Godinovih, in sicer rizi-bizi. Igrala sem se z njihovim Janezom. Zvečer sva bila z očetom pri Tevžu, kjer smo jedli klobase.

29.VI. V mestu sva srečala Pariževega Bratca. Obedovala sva v "Ta-

kovem grmu". Popoldne sva bila z očetom v kinu, nato pa pri Goričarju, kjer smo obirali češnje. Bila sva tudi pri Druškoviču.

30.VI. Čez opoldne sem bila pri teti Pepci, kjer sem dobro jedla. Popoldne sva bila z očetom, v kinu, nato pa v "Takovem grmu". Nada je tu plačala pol litra vina za svoj rojstni dan; jaz sem ji dala šopek marjetic.

1.VII. Z očetom sva se vrnila z ladjo v Gradišče. Oče je dobil 1 l olja za 1200 din, od Igota pa konzervo svinjskega mesa in še razne drobnjarije. V Gradišče sva prispela v dežju. Brat je začel delati na Ritu za 120 din na dan.

2.VII. Brat dela od 7. do 12. ure in od 13. do 17. ure.

3.VII. V šoli smo se samo igrali. Kupili smo pol kg ovčjega mesa za 150 din. Od očeta sem dobila 80 din za čiščenje pisarne.

4.VII. Jedli smo prvič krompirjeve zrezke. Na trgu je krompir po 45 din, grah po 30 din, stročji fižol po 30 din, višnje po 30 din, buče po 20 din, maline po 80 din in jabolka po 40 din kilogram. Cene za drva so maksimalni. Oče je kupil voz bukovih kratkih cepanic za 1500 din (800 din). Rober nam je dal 3 kg pšenične moke za pol litra vina pri "Tuti". Oče je kupil voz bukovih dolgih cepanic za 1300 din.

5.VII. Dopoldne smo imeli glavni izpit v šoli. Oče je bil prisoten. Mama je prvič spekla krompirjev kruh. Popoldne smo šli k Marjanovičevim na višnje. Jaz sem šla nato z Valentinčičevimi v kino, oče in mama pa sta pila stavo, in sicer tri litre vina za 200 din, pri Žmavčevih.

6.VII. Pouka ni, pač pa moramo nositi v šolo do Petrovega dne murvine liste za bube (sviloprejkje). Dobili smo 1 kg govejega mesa za 75 din od veterinarja Ivanova. Kupili smo 18 jajc po 22 din komad. Mama je oprala in posušila perilo.

7.VII. Mami sem pomagala pri kuhi in likanju. Oče bo moral plačati 1000 din šolnine za brata. Kilogram velikih marelic stane 60 din. Veter je poškodoval koruzo. Danes je Ivan dan, srbski praznik.

8.VII. Kopali smo se. Zaprli so okrožnega načelnika. Za bratovo birmansko srajco smo dobili 8 jajc. Mama je dala delat obleko iz etamina.

9.VII. Dežuje. V kinu smo videli v žurnalu Maribor. Smetanov fižol je dober.

10.VII. Mama je napravila iz 1 kg marelic in 10 kosov saharina marmelado. Kupili smo 3 kg višenj, jih zmečkali in prilili 3 dkg "limuntusa" (prašek z okusom limone) pomešan s 3 litri vode, da bi napravili kis. Kupili smo 1, 7 kg teletine za 510 din. Kmetje so prinesli 3 kg krompirja, 4 jajca in 4 kose sira.

11.VII. Dopoldne sem se igrala z Nado in Oliverom. Oče je bil doma, ker so pozivali na "kuluk". Mama je napravila sadno hladetino. Popoldne smo šli k gospe Valantinčičevi, kjer smo jedli štrudel, nato pa šli k Žmavčevim, kjer smo pili vino, ki ga je prinesel Benulič iz Golubca.

12.VII. Danes je srbski praznik – Petrov dan. Dobili smo spričevala; imam

same petice.. Nagradno knjigo bom dobila naknadno. Za spričevalo sem dobila od očeta 60 din. Oče je kupil voz bukovih okroglic za 1700 din in smo jih peljali domov. Zgodaj zjutraj sem bila na trgu; marelice so po 30 din za kg.

13.VII. Dva žagarja sta razžagala drva za 200 din. Prvič sem bila na pogrebu; pokopali so Borovega sina. Žmavc nam je dal 1 liter mleka zastonj.

14.VII. Brat je dobil spričevalo za peti razred; ima odličen uspeh. Oče mu je dal 100 din. Žmavc je požel ječmen. Zorn dela na "vršalici" v Makcah. Pri mlekarici smo dobili cvetlice za mamin god. Zvečer smo ji ropotali. Oče ji je dal kandirane češplje, jaz pa šopek cvetlic.

15.VII. Mama ima god. Opoldne sem ji jaz okrasila mizo; oče ji je dal za šalo paket cimeta. Pili smo črno vino (po 200 din liter), jedli soma in črno potico. Dobili smo 2400 gramov sladkorja za 152 din. V mlin smo dali 15 kg pšenice. Brat je dobil 1600 gramov koruzne moke pri "gradski sekciji". Gazdarica je napisala gazdi na vrata "nemoj dara niš svinju" (nemoj da hraniš svinje).

16.VII. Oče je plačal za mamino obleko iz etamina šivilji 400 din. Kopali smo se.

17.VII. Kupili smo 1 kg mesa za 300 din. K Žmavčevim je prišel na oddih gospod Remše. Zvečer so mi ropotali, pa sem dobila za god: biskvitno torto, od mame odejo in blazino za Jurčka, od očeta knjigo "Srce I.del" in marcipan. Gazda in gazdarica sta se kregala.

18.VII. Dopoldne sem bila z očetom pri "Tuti", kjer je Zorn pripovedoval o delu na mlatilnici v Makcah. Popoldne smo se prvič letos kopali na Donavi, nato so nas Zornovi povabili na hruške. Zvečer smo bili pri Žmavčevih.

19.VII. Na ponovno očetovo zahtevo so nas vendarle vpisali v spisek za moko, tako da smo dobili po dolgem času 4 kg pšenične moke po 13 din. Na kopališču so Nemci pobirali moške in ženske, da jim ribajo kasarno. Z mamo sva bili v kinu. Teta Vera je pisala mami za god.

20.VII. Toplomer kaže v senci 37 stopinj. Od Žmavčevih in Lazarevičevih smo dobili marelice, pa je mama skuhalo iz 5 kg očiščenih marelic in 1 kg sladkorja marmelado. Oče je kupil tri hlebe pšeničnega kruha po 200 din, pa smo po več mesecih jedli zopet dober pšenični kruh. Prvič sem bila v velikem kanalu in plavala s "tikvicami". Tu se je kopalo 50 Nemcev.

21.VII. Dopoldne sem se kopala z bratom, popoldne pa sem zopet plavala v velikem kanalu. S Peka smo prinesli bučo.

22.VII. Oče je šel popoldne s kmetom v Dvorište; tam bo prenočil in naslednji dan šel v Golubac na razpravo. Z mamo sva se kopali in plavali v velikem kanalu. Pri Žmavčevih so mlatili pšenico in ječmen; jaz sem z otroki skakala po slami. Kmet je prinesel 3 kg koruzne moke.

23.VII. Po dolgem času je mama zopet spekla pšenični kruh. Oče se je

popoldne vrnil iz Golubca, kjer ga je pogostil gospod Benulič. S seboj je prinesel kos sira. Pri gospe Valentinčičevi smo jedli sir in pili rakijo. Kmet je prinesel 5 kg krompirja.

24.VII. Vsak drugi dan jemo "krompirjeve murke" (kumarčno omako) in "višnjak" (narastek) s smetano. Uradniki in upokoјenci dobijo po 50 kg pšenice na osebo, mi pa začasno nič. Brat si je napolnil novo slamarico z novo slamo pri Žmavčevih. Sosedove šlive so dobre!

25.VII. Brat si je napravil novo polico. Bili smo v kinu. Jedli smo kokoš.

26.VII. Z mamο sva polnili slamarice, tako da ležimo sedaj vsi zelo visoko. Brat je prinesel očetu lestev, da bi mogel v posteljo! Kupili smo piščanca za 60 din.

27.VII. Čeprav je bila voda hladna, smo se kopali. Bratu smo ropotali za rojstni dan. Dobil je od očeta kandirane češplje, od mene 30 din za kino, od mame pa šopek cvetja in puding.

28.VII. Za obed smo jedli piščančji paprikaš, za večerjo pa svinjski golaž iz konzerve in polento. Bili smo na pogrebu Borove žene. Kmet je prinesel piško, rakijo in bel kruh.

29.VII. Nič novega!

30.VII. Nada mi je pisala za god. Gazdi smo skrili hlod za prezidanje kuhinje.

31.VII. Prvič letos smo kupili lubenico za 40 din. Preselili smo se v gazdovo sobo.

1.VIII. Dopoldne sem bila pri Valentinčičevih in jedla med s kruhom ter pila mleko. K njim je prišel na obisk dr. Tušek. Popolden smo se kopali na Donavi, jaz sem bila z Marijo v kinu.

2.VIII. Dobila sem plačo za čiščenje pisarne in to 80 din. Kupili smo prvič dinjo, komad za 30 din. Benulič se je kopal z nami na Peku, nato smo šli k Žmavčevim in jedli sir ter kolač, ki ga je prinesel Benulič. Praznujemo sv Iljo!

3.VIII. Mama pere perilo; jaz sem ji prvič pri pranju pomagala. Vreme je lepo, zato smo posušili vse perilo. Gazda je začel graditi kuhinjo. Mi smo si uredili v njihovi letni kuhinji svojo kuhinjo, in to brez vrat. Gazdarica je našla hlod v jarku in se je jezila.

4.VIII. Kupili smo piško za 80 din, 2 kg sliv po 25 din in dinjo za 50 din. V "Jutru" smo čitali, da se je **24.VII.** poročila Mojca. Kopali smo se na Donavi. Teta Ina je poslala zopet 4 pudinge in zeleno prejico.

5.VIII. Na trg so prvič letos pripeljali polne vozove lubenic. Oče je kupil štiri lubenice in sicer dve po 10 din, ki ju je dal meni in dve za brata po 20 din. Na občini smo dobili 16 kg pšenice po 13 din. Oče je dobil od kmetov v Sirakovem 32 kg pšenice in jo dal mlet.

6.VIII. Brat dela danes pri Žmavčevih, kjer sušijo seno. Obradović nam je dal 1 kg sladkorja zastonj. Kmetje so prinesli sir, jajca, rakijo, nekaj krompirja in fižol. Bili smo v kinu in videli film "Sedem godina nesreče".

7.VIII. Ponoči nam je nekdo ukradel mrežnato torbo. Brat je dobil 250 din za dva dni dela pri Žmavcu, čeprav se je branil vzeti denar.

8.VIII. Ob 8. uri sem odpotovala z mamo in očetom v Beograd. Brat je ostal sam doma in si bo sam kuhal. Vozili smo se z Remšetovima in z Borisom Tuškom. Ob 17.30 uri smo prispeli v Beograd. Čakali so nas Igo, Sonja in Nada. Z mamo sva spali pri Igotu v Pepčini vili, oče pa pri Nadi.

9.VIII. Jaz sem bila ves dan pri Sonji. Mama je šla k frizerki, kjer so ji naredili trajno ondulacijo, za kar je plačala 350 din. Oče je bil po opravkih. Popoldne smo šli v kino, videli smo film "Scampolo". Večerjali smo pri Igotu.

10.VIII. Sonja nam je skuhala čaj in dala kruh. Karte za vožnjo smo kupili pri "Srboputu". Dobili smo dobre sedeže. Hrane smo imeli dovolj. Za 1 kg breskev smo dali 100 din. Kupili smo v Beogradu med drugim gumijaste podplate po 200 din, desko za testo za 72 din, za mene lesene sandale "tenk", ki so stale 260 din, za mamo pa so stale enake 280 din. Igo je dal razno železje in za brata brivski aparat. Prišli smo v Gradište ob 17. uri. Doma sta brat in gazdov zet napravila vrata v letno kuhinjo.

11.VIII. Kopali smo se na Donavi, ki je zelo plitva. Kvas ima samo Gojić Bogoljub.

12.VIII. Brat se je prvič sam obril z aparatom. Toplomer kaže zopet 37 stopinj. Imamo zbranih 97 jajc. Dva nacionalca sta utonila v Donavi.

13.VIII. Ker je ponoči deževalo, se nismo šli kopat. Oče je kupil zopet hleb kruha za 150 din. V kinu vrtijo film "Zlatan grad".

14.VIII. Na levo nogo me je pičila osa in zato težko hodim. Mladenović nam je dal nad 30 kg lepe pšenice. Benulić nam je dal kvas. Napisala sem prošnjo za sprejemni izpit. Šolski upravitelj mi je dal za nagrado knjigo "Srce II. del" in mi napisal posvetilo.

15.VIII. Mama in oče obhajata 17 letnico poroke, pa smo jedli ribe in potico ter pili vino. Z Benulićem smo se kopali na Donavi, nato pa smo šli k Marjanoviću.

16.VIII. V kinu smo gledali film "Zlatan grad". Zorn je pripeljal za nas iz Makca od Ačimovića 30 kg pšenice; neki kmet je dal očetu 17 kg pšenice.

17.VIII. Kmet je prinesel dve lubenici. Brat se je pri "komšiji" preobjedel lubenic.

18.VIII. Dobili smo 28 kg pšenice in 8 kg rži za 468 din na občini. Brat je poučeval dva sošolca, ki imata popravni izpit, pa je dobil 500 din. Pri gazdi stanuje advokat, ki so ga aretirali in spet spustili. Pri Žmavcu smo pili novo rakijo. V prst me je pičila osa.

19.VIII. Brat je sedel v pisarni, ker ni bilo Marjanovića. Mama mi je napravila novo kopalno obleko iz svoje bluze. Po daljšem času sva bili z mamo pri Valentinčičevih, kjer sva jedli pogačo z maslom in med. Babica nam je pisala pismo. Kupili smo 30 jajc za 750 din.

- 20.VIII.** Iz Kamijeva je oče dobil 41 kg pšenice. Pri Žmavcu smo spili 5 litrov vina za stavo.
- 21.VIII.** Zelo vroče je, in sicer 40 stopinj. V mlin smo dali mlet 41 kg pšenice, ki smo jo dobili iz Kamija, in dobili 37 kg moke. Zjutraj sem se prijavila za sprejemni izpit in zvedela, da pridem na vrsto šele jutri.
- 22.VIII.** Še vedno je vroče; vsi Slovenci se kopamo na Donavi. Napravila sem sprejemni izpit, ki je bil danes, čeprav je nedelja.
- 23.VIII.** Iz mlina je brat prinesel 14 kg koruzne moke. Mama je prala perilo in ga posušila. Kupili smo 2 l kisa za 400 din. Dopoldne sem pomagala očetu v pisarni. Bili smo v kinu.
- 24.VIII.** Dobili smo 27 kg pšenice od Mladenovića. Iz pisarne so vzeli Nemci očetu omaro.
- 25.VIII.** Še vedno je zelo vroče. Za popravilo štedilnika je oče plačal 150 din. Oče je kupil 2 kg masti za 4000 din in 25 jajc za 625 din. Za moj in bratov vpis v gimnazijo je oče plačal 2060 din. Kupili smo piško za 70 din. Brat in Martin sta prinesla naš veliki zaboj v našo letno kuhinjo.
- 26.VIII.** Kupili smo 15 kg krompirja po 35 din in 3 kg čebule po 30 din. Čiro bi utonil, če ga ne bi rešil brat. Občina zahteva od vsakega prebivalca po eno steklenico; mi je ne bomo dali.
- 27.VIII.** Kupili smo 85 jajc, in to 50 jajc po 26 din in 35 jajc po 25 din; jajca bomo vložili za zimo. Mama je zgubila pas od pisane obleke (belo – rdeče). Zaprli so predsednika občine.
- 28.VIII.** Danes je srbski praznik. Vsi uradniki so morali iti v cerkev. Kopali smo se.
- 29.VIII.** Po več tednih je zopet deževalo. Zaprli so kontrolorja mlatilnic, med ostalimi pa tudi gospoda Zorna. Kupili smo 2 kg sira po 400 din, 15 kg krompirja po 35 din in 1 kg grozdja za 80 din. Jedli smo piško v papirki. Popoldne smo se kopali, nato pa smo šli v kino.
- 30.VIII.** Kupili smo 8 kg fižola po 85 din in 11 kg paradižnika po 8 din, ki je zadnji letošnji, ter ga je mama vkuhala za zimo. Kopali smo se. Pri Žmavcu zopet "pečejo rakijo". Z nami je bil Marjanović. Redarji so iskala brata, da bi šel na "kuluk". Brat je pazil na paradižnik (verjetno pri vkuhavanju).
- 31.VIII.** Ker je hladno, se nismo šli kopat, temveč smo spali. Vkuhali smo tri kozarce in pol paradižnikove mezge.
- 1.IX.** Danes smo imeli šolsko mašo, nato pa smo šli v šolo. Moja razredničarka je gospa Pitović. Zvečer smo pili pri Andriji za srečno vrnitev Zorna in jedli njegov kruh. Mama je dala za piško dva paketa tobaka, pa nam je piška zbežala.
- 2.IX.** V šoli so nam podali navodila za obnašanje in za obvezno oblačenje. Iščem kapo! Pri sosedu cveti jablana. Kupili smo 4 kg sladkorja po 600 din in 8 kg krompirja po 30 din. Popoldne smo pili čaj.
- 3.IX.** Ta teden sem določena za reditelja v razredu. Piško smo ujeli in zaklali. Pri naredniku vodniku smo dobili izvrsten paradižnik.

4.IX. Po nekaj dneh smo se zopet kopali. Kupili smo 2 kg letošnjih orehov po 100 din. Za razrednika sem napravila seznam 47 učencev, v katerem sem jaz druga po vrsti.

5.IX. Oče je bil na pregledu za obvezno delo spoznan za nesposobnega. Gospa Žmavc mi je dala baretko, ki jo bom nosila kot obvezno šolsko kapo. Bila sem v kinu.

6.IX. Danes sem imela prvič pouk; mama mi je napravila zvezke iz papirja. Obiskali smo Urha.

7.IX. Kupili smo 6,5 kg orehov po 90 din. Kojić je prinesel veliko lubenico. V šoli smo se učili nemško abecedo.

8.IX. Ker je toplo, smo se zopet kopali. Živković je prinesel pol litra prepečenice, 3 kg krompirja, 2 kg moke in 5 kg češpelj. Mama je skuhala marmelado iz češpelj. Kmet iz Zatonja je prinesel 1 kg sira in pol litra žganja.

9.IX. Iz češpelj je mama skuhala dva kozarca in pol marmelade. Kopali smo se; mami so ukradli kopalno obleko.

10.IX. Profesor Lemut je premeščen v Smederevsko Palanko. Kmet je prinesel sir, pogačo in rakijo. Nemci zahtevajo petrolejke. "Toboš je lupal" (bobnar je objavil), da je izginil mlekar Ilija iz Kusiča, pa da bodo Nemci ustrelili 100 Srbov, če se Ilija ne javi.

11.IX. Ker je danes praznik sv. Jovana, smo imeli pouk samo dve uri. Martin se je vrnil iz Umke.

12.IX. Pri Žmavcu smo jedli hlebčke in češpljevo marmelado. Bila sem v kinu, mama in oče pa sta se kopala. Draga Žmavc je posodila mami kopalno obleko.

13.IX. Kupili smo 10 kg krompirja po 30 din. Kmetje so prinesli grozdje, krompir in rakijo. Očetu smo kupili 1 liter vina za 200 din. Kopali smo se.

14.IX. Oblast je zahtevala strogo zatemnitev. Ko smo se kopali, nam je neka koza, ki se je v bližini pasla, ponemarila naše obleke.

15.IX. Zopet smo se kopali. Našli smo mamino kopalno obleko pri neki sosedu. Od občine smo dobili 20 kg žita po 8,2 din. Mama je dokončala ročno delo na namiznem prtju.

16.IX. Vsi Slovenci smo se zopet kopali. Za dijaško knjižico sem se morala fotografirati. Grozdje je še vedno drago in sicer 80 do 100 din za kg, breskev je veliko in so po 30 din za kg.

17.IX. Hladno je in se nismo kopali. Obiskali smo bolnega Valentinčiča. Kupila sem si 1 kg breskev.

18.IX. Dopoldne so Nemci blokirali mesto, oče se je rešil. Po dolgem času smo jedli suho meso. Kopali se nismo. V kinu sta bila oče in mama.

19.IX. Oče je kupil 6 kg breskev, da je mama skuhala marmelado. Bila sem v kinu z Vero Žmavčevo.

20.IX. Kupili smo 9 kg krompirja po 30 din. Mama pere perilo, jaz pa kuham buče in krompirjeve žgance. Oče in mama sta popoldne na

Žmavčevi njivi nabirala kožuhinko za slamarico in zvečer prinesla še grozdje.

21.IX. Ker je srbski praznik, nismo imeli pouka. Iz mlina smo dobili 37 kg bele moke. Kmet je prinesel breskve in grozdje.

22.IX. Zopet sem bila z očetom in mamu na njivi in nabirali smo kožuhinko, nabrali pa smo tudi grozdje. Kupili smo dve metli, eno za kuhinjo in eno za pisarno. Ena metla je stala 80 din.

23.IX. Bili smo v Andrijevem vinogradu in prinesli domov v Miranovi suknji grozdje. Mama in brat sta nabrala na Žmavčevi njivi ob Peku "šuš" – kožuhinka.

24.IX. Za moje tri slike je oče plačal 140 din.

25.IX. Očetu se je nekdo pred pisarno podelal, pa je oče plačal 20 din za čiščenje. Gospod Žmavc nam je prinesel iz Smedereva 7 kg sliv po 25 din, pa je mama skuhalo marmelado.

26.IX. Ker morajo vsi moški na "kuluk" – prisilno delo, je šel oče z mano na Žmavčevo njivo, kjer sva pekla koruzo in pila rakijo. Kmet je prinesel košaro breskev. Oče mi je kupil tri šolske knjige za 80 din. Bila sem v kinu.

27.IX. Pouka ni, ker je Krstov dan. Bila sem v pisarni pri očetu. Draginja Perić mi je pisala kartico in sem ji odpisala.

28.IX. Kopali smo se.

29.IX. Zopet smo se kopali. Na trgu je oče kupil 2 kg smederevskega grozdja po 60 din kilogram.

30.IX. Kupili smo 6 kg krompirja. K Žmavcu je prišel Kosov Jaka. Kopali smo se z gospo Žmavčevo, Ćirom in Zornom.

1.X. V pekarnah so danes začeli dajati po 250 gramov kruha na osebo. Mi smo tako dobili 1 kg kruha za 10 din. Kmet je prinesel vinski mošt. Benulić nam je prinesel malo sira. Kopali smo se. Bratu smo ropotali za god. Brat je dobil od direktorja ukor, ker se je stepel s "komšijo" Miletom.

2.X. Kopali smo se. Brat je dobil za god 1 kg grozdja, kino vstopnico in puding. Kupili smo teletino po 350 din. Mizo smo pokrili prvič z novim Mojzerjevim prtom. Gazda je spremenil okna. Nori!

3.X. Dopoldne smo šli z gospodom Žmavčem na njivo gledat repo, pa smo videli, da je slaba. Popoldne smo se kopali, nato sem bila v kinu.

4.X. Pričel se je normalen čas; pomaknili smo uro za 60 minut nazaj. Ačimović je prinesel 10 jajc. Jedli smo špinačo. Kupili smo 10 pudingov.

5.X. Vreme je hladno. Zvečer smo čakali ladjo.

6.X. Pouk imam popoldan. V šoli smo imeli zdravniški pregled: visoka sem 141 cm, tehtam samo 27 kg. Kupili smo 2 kg kutin po 20 din. Šli smo na sprehod na rit.

7.X. Mama in oče sta se zopet kopala. Pri "robijašu" Zontiću smo kupili 3,5 kg jabolk po 30 din. Živković iz Desine je prinesel 6 kg čisto bele moke in 7,5 kg krompirja. Na zdravniškem pregledu je brat izvedel, da je visok 174 cm in tehta 61 kg.

8.X. Mama se je kopala, očeta pa boli noga. Kupili smo od Bojane 10 kg češpelj in 3 kg grozdja. Mama je skuhalo marmelado. Drvar je pri Žmavčevih razžagal 1 meter naših drv, za kar smo mu plačali 300 din. Živković je prinesel vinski mošt. Dobili smo profesorico za matematiko.

9.X. Janković je prinesel vejico grozdja in sladko vino. Kupili smo 1 kg sira za 400 din in 23 jajc po 20 din ter 3 kg kutin po 20 din. Pri Andri smo pili sladko vino. Od Žmavčevih smo pripeljali razžagana drva. Za 4,5 kg ječmena in pet "tuluzin" smo plačali 300 din. Pero je dobil punčko.

10.X. Oče je odpotoval z ladjo v Beograd. Z mamom sva bili pri gospe Valentinčičevi.

11.X. Mama je oprala in posušila perilo. Kmet je prinesel 2,5 l vina, drug kmet pa 2 l sladkega vina. Dobili smo telegram iz Kučeva od nekega kmeta.

12.X. Dopoldne sem bila v pisarni. Mama je zlikala perilo. Oblekla sem prvič toplo spalno srajco in dolge nogavice.

13.X. Ker smo napačno naravnali uro, smo šli prezgodaj od doma. Brat je letel pet minut pred sedmo v šolo, "komšija" pa je za njim dirkal. Mrzlo je in nas zebe. Izvlekli smo iz zaboja pernice. Gazda nori!

14.X. Bila sem v pisarni do 10.30 ure, potem pa sem šla v šolo, kjer sem imela risanje. Popoldne je mama pri Žmavčevih šivala. Ker ladja ni prišla, očeta še ni domov. Danes je gazda v zid "zabil" še eno okno.

15.X. Nič ni novega.

16.X. Prvo srbsko nalogo sem edina v razredu pisala odlično. Zvečer se je vrnil oče z ladjo. Prinesel mi je knjigo "Minhausen", en zvezek, tri šolske knjige in 4 lizike. Igo je dal za mamom likalnik in konzervo. Brat je dobil slovarje.

17.X. Dopoldne sem bila v kinu, popoldne pa pri drugarici (sošolki) Jelici, potem pa na sprehodu.

18.X. Od kmetice smo kupili 8 kg krompirja po 30 din, 2 kg čebule po 30 din, 2 jajci po 25 din, 1,5 kg orehov po 100 din in 2 kosa "bundeve" (posebna vrsta buč) za 30 din. Pouk imam dopoldne. Na soncu sem barvala.

19.X. Ker je oče vrgel budilko z okna, smo brez ure. Brat je plačal za popravilo svoje ure 600 din, pa še prehiteva. Mama in oče sta šla v kino, jaz pa na "poselo". Kmet je prinesel 20 kg krompirja, pol litra rakije in 5 jajc.

20.X. Razrednik me je imenoval za deseterja, zato moram nadzorovati sedem sošolk.

21.X. Za srbsko šolsko nalogo sem dobila pet. Kupili smo 5 kg orehov po 110 din in 8 kg čebule po 33 din. Sedeli smo na toplem soncu pri centrali.

22.X. Šumci (partizani) so pobrali 200 kocev nacionalcem (četnikom). Kupili smo grozdje po 50 din od Bojane.

23.X. Oče je kupil voz drv za 3000 din. Mama je spekla orehovo potico. Pili smo 1 liter vinskega mošta za 120 din.

24.X. Imam zelo razpokane ustnice, tako da težko jem. Dopoldne sem bila v kinu, popoldne pa sem nastopila na "poselu" z naslovom "Na liparu večje". Imela sem lepo obleko in razpletene lase.

25.X. Ustnice se mi že celijo in bom šla popoldne v šolo. Kupili smo 24 kg fižola po 100 din in 4 kg kutin po 26 din. Kmetica je prinesla 9 kg krompirja, 2 kg čebule in 1 l rakije.

26.X. Imam vročino, a sem šla v šolo. Pri Ivanu smo kupili 40 kg (34 glav) zelja po 35 din in 3 kg korenja po 30 din.

27.X. Na ustnicah imam močan izpuščaj, pa težko jem. Pouka ni, ker je srbski praznik. Z očetom in mamo sem bila na pokopališču, ker je toplo sonce. Mama je sparala lnino jopico. Oče je izkopal na poti pri Šilku kamen, ob katerega se je mama vedno spotaknila.

28.X. Nič novega.

29.X. V sobi je miš, zato imamo mačko v sobi. Mama je napravila marmelado iz kutin in sladkorne pese.

30.X. Pri Bogi smo kupili 1300 gramov svinjetine po 450 din in 1 kg slanine za 1600 din.

31.X. Izpuščaj na ustnicah je že toliko boljši, da lahko vse jem. Dopoldne sem bila v kinu, popoldne pa na sprehodu na pokopališču. Pri Bojani smo kupili grozdje za 80 din.

1.XI. Danes so vsi sveti. Dopoldne sem bila v šoli, popoldne pa smo bili vsi Slovenci na pokopališču in prižgali sveče, nato pa pri Žmavčevih pili kislo vino. Od Veličkovića iz Zatonja smo dobili 2 kg masti in 2 kg zdroba.

2.XI. Ker so ustnice že zdrave, lahko vse jem. Mama je dala 30 glav zelja kisat. Nemci so vzeli očetu pisalni stroj. Z repo pri Ivanu ni nič. Gazda se je zelo razburjal zaradi "kahle".

3.XI. Kupili smo past za miši in plačali 160 din. Doktor Milanović nam ponuja zastonj stanovanje, a nočemo sprejeti, ker so zelo pedantni. Na soncu na pokopališču smo se grela.

4.XI. Postalo je zelo mrzlo, v sobi nas zebe. Mačka je ves dan pri nas. Od Žmavčevih smo kupili 5 kg masti po 1400; na trgu pa smo kupili 25 kg krompirja po 30 din. Valentinčič je dobil brzojavko z obvestilom o pre-mestitvi. Mama je razparala celo jopico.

5.XI. Prišel je Benulič, zato smo šli popoldne k Žmavčevim, kjer smo se pogreli. Očeta so poklicali na občino, da naj bi gnal živino v Sirakovo.

6.XI. Po dolgem času dežuje. Še vedno nimamo štedilnika v sobi. Kupili smo 1 kg sira po 400 din. Za brušenje sekire smo plačali 40 din. Mama in oče sta bila z drugimi Slovenci pri Andriji poskušat novo vino.

7.XI. Zopet je sončno vreme. Bila sem v cerkvi. Oče je kupil na trgu 8 kg krompirja po 30 din. Doktor Ilija nam je dal jetra. Nemci so odpeljali čolne.

8.XI. Dežuje, mama pere perilo. Oče je kupil 78 kg krompirja po 30 din in 5 kg kutin po 35 din. Popoldne smo preselili letno kuhinjo v sobo, kjer nam je zelo tesno, toda toplo. Ker je praznik, Mitrov dan, ni pouka.

9.XI. Ponoči je padel prvi sneg, V šoli so prvič zakurili v učilnici. Pri Žmavcu sušimo perilo. Grozdje je po 70 din. Mama mi je napravila puding, ker mi je mlekarica podarila pol litra mleka.

10.XI. Sneg se topi. Mama mi je podaljšala zimski plašč z blagom, ki ga je dala gospa Žmavc.

11.XI. Pokazalo se je zopet sonce in sneg je skopnel. Po daljšem času je prišla spet kmetica Milina Ljubica iz Požežene in nam prodala 5 kg krompirja po 30 din. Kupili smo 2 kg kutin po 30 din in 1 kg grozdja po 80 din. V šoli sem bila določena, da pregledam sošolcem besednjake. Mama je spekla pogačo.

12.XI. Ves dan sije sonce.

13.XI. Gazda je zaklal svinjo, pa nam ni dal kolin. Kmet je prinesel 2 kg bele moke. Gospa Pitović, moja razredničarka, je prišla k nam na obisk.

14.XI. Oče in brat sta šla na svadbo k Stokiću Iliji v Topolovnik, kraj, ki je oddaljen 7 km. Brat se je tam tako najedel, da je bruhal in dobil koprivovko. Domov sta prinesla 1 kg svinjine in 5 l vina. Jaz sem bila v kinu, mama pa je doma šivala. Kupili smo 2,5 kg pese za 50 din in 250 gramov surovega masla za 250 din.

15.XI. Direktor mi je prepovedal nositi "kapuljačo". Pletem si nedrček iz volne, mami pa sem skvačkala naprstnik. Vreme je toplo.

16.XI. Vreme je sončno. Srbi praznujejo sv. Đurđico. Bila sem na "slavi" pri Jelici. Oče je zadel 300 din na državni loteriji. Na konferenci nisva bila z bratom nič imenovana.

17.XI. Gazdarica je odšla v Žagubico, tako da je mir v hiši. Obradović nam je prodal 1 kg sladkorja za 62 din.

18.XI. Brat je imel dežurstvo v dijaški kuhinji. Srbsko nalogo sem pisala pet.

19.XI. Iz pisarne sem prvič odnesla pepel. Jedli smo orehove palačinke. Gazdi je "ušla" sinica. Šli smo na sprehod na pokopališče, kjer je mama začela plesti jopico zase.

20.XI. Benulič je poslal 2 kg mesa po 200 din. Igo nam je poslal iz Beograda 1 kg mila. Miši nam zopet nagajajo.

21.XI. Očetu ni treba več iti na "kuluk", ker ga je okrožni načelnik oprostil, pač pa morajo advokati nakladati drva. Mlekarici so ukradli kravo, pa smo se dogovorili za mleko z Ivanom. Bila sem v kinu, oče in mama pa pri dr. Ilijevu na slavi.

22.XI. Za nemško nalogo sem dobila pet. Ta teden sem v šoli reditelj. Danes je mačka ves dan v sobi, ker so miši vso noč dirkale po sobi.

23.XI. Kmetje so prinesli pol kg slanine in sladkorno peso; Slovenec Rober nam je dal 1 kg svinjine. Mačka je vso noč spala pri meni; miši se niso pojavile.

24.XI. Mama kuha sladkorno peso.

25.XI. Kupili smo 5 kg kutin; del teh smo plačali po 40 din, del pa po 30 din. Mačka je ujela dve miši. Mama je skuhala iz sladkorne pese 2 kg medu. Žmavčevi Dragi smo dali za devetnajsti rojstni dan krizanteme.

26.XI. Nič novega.

27.XI. Nič novega. Vreme je lepo.

28.XI. Bila sem z Jelico v kinu. Brat igra na gimnazijskem šahovskem turnirju. Brat si je prvič nadel kravato. Danes smo prvič jedli domače kislo zelje. Potica iz sladkorne pese je dobra.

29.XI. Nada mi je pisala za rojstni dan karto; takoj sem ji napisala pismo in se zahvalila za čestitke. Mama je oprala perilo, kuhati ga je nesla k Žmavčevim. Zvečer so mi ropotali za rojstni dan.

30.XI. Danes sem stara 11 let. Dobila sem dve kocki sladkorja, košček čokolade, koledarček za leto 1944, flancate in rože. Kmet je prinesel 5 l vina. Mačka je stalno pri nas.

1.XII. Dragunja Perić mi je pisala pismo.

2.XII. Kmet je prinesel malo krompirja, čebule in 1 l vina. Vrnil se je Stanko iz Nemčije in povedal zanimive stvari. Žmavčeva Olga mora na operacijo. Sošolec mi je z barvo polil plašč.

3.XII. Pri gazdi sta prenočila dva Srba in pela slovenske pesmi. Na pokopališču smo nabrali mah za jaslice.

4.XII. Prvič sem oblekla volnen modrček, ki sem ga sama spletla. Na eno okno v sobi smo namestili tudi zimsko okno.

5.XII. Bila sem v cerkvi in v kinu. Kupili smo grozdje za 80 din Obiskali smo Zoričeve. Zvečer smo nastavili Miklavžu.

6.XII. Za Miklavža sem dobila 10 orehov, 10 češpelj, 10 platičkov (verjetno krhlji), eno kocko sladkorja in eno veliko jabolko. Na trgu smo kupili črno redkev za 40 din, zelje za 50 din in korenje za 40 din. Po štirih dneh je zopet prišla pošta.

7.XII. Pouk se začne ob 12.30 uri. Vzeli smo v sobo namesto sive mačke belo mačko, da bomo videli, katera bolje lovi miši. Ker je bila tu še siva mačka, sta se stopli, nakar smo sivo napodili. Martin nam je pripeljal drva od Žmavčevih.

8.XII. Pouka ni, ker čistijo greznico. Bele mačke ne maramo več, ker je mami pomočila posteljo. Zato smo vzeli nazaj sivo mačko. Iz mlina smo dobili okoli 10 kg bele moke 0 (nularce), ostalih 22 kg pa moke številka 2. Šli smo k Andriji na vino, nato pa smo bili pri gospe Valentinčičevi, ki je bolna.

9.XII. Mama je likala perilo pri gospe Valentinčičevi. Oče je bil na "slavi" pri gospodu Mariću, kjer je fino jedel. Kmetica je prinesla 5 jajc in 1 l vina. Grozdje je po 80 din, kutine pa po 50 din za kg.

10.XII. Mama lika perilo pri gospe Valentinčičevi. Z mamo sva bili na "slavi" pri gospodu Mariću. Vreme je lepo sončno.

11.XII. Pri sosedu smo kupili svinjino za 300 din.

12.XII. Oče je odpotoval v Beograd. Dopoldne sem bila v kinu, popoldne pa z mamo pri gospe Valentinčičevi. Gospe je že bolje; nesli smo ji tri jajca, ki jih je dala gospa Žmavc. Brat je nore volje !

13.XII. Kupili smo 2 kg sira po 300 din.

14.XII. Gazda nas je prebudil, ker bratova ura ne gre. Dobili smo 2,4 kg sladkorja po 72,5 din za kg. Popoldne sva bili z mamo pri Marjanovičevih. Zvečer je prišla nazaj gazdarica. Muca, imenovana Cic – Mic, je čistila bratove hlače.

15.XII. Nič novega.

16.XII. Srbsko nalogo sem pisala 8. Zvečer se je vrnil oče iz Beograda in prinesel turški med, kranjsko klobaso, meni knjigo za rojstni dan, 9 kg suhih češpelj po 90 din, 2 kg graha po 70 din, 2 kg sladkorja po 572 din in od Igota špagete ter testenine, polže.

17.XII. Na občini smo dobili 12,8 kg enotne moke za 167 din, kar je mišljeno za čas do 1.I.1944. Kmet je prinesel 10 kg koruze. Veterinar nam je dal jetra.

18.XII. Gazdarica je vendarle očistila stanovanje za "slavo". Luščili smo koščice marelic – mandeljne.

19.XII. Vreme je lepo sončno, toda hladno. Povsod imajo "slavo"; tudi pri gazdi je "slava" in smo mu čestitali. Na "slavi" pri Marjanoviću smo se najedli kolačev. Mama in oče sta bila pri Gajiću. Danes smo pojedli eno od dveh rezervnih konzerv s polži. Bila sem v kinu.

20.XII. Z mamo sva bili na "slavi" pri Latinki, Miletu, Marjanoviću, zvečer pa smo bili vsi pri gazdi. Ladja ne vozi več. Oče in brat sta šla v Topolovnik in prinesla domov 10 kg moke številka 0.

21.XII. Mami smo šele danes zjutraj ropotali za rojstni dan. Za rojstni dan je dobila od očeta neki modni list in nekaj bonbonov, jaz sem ji pa kupila svinčnik. Obedovali smo žličnike in peso, južinali pa smo šumadijski čaj in mlečni kruh. Z mamo sva bili pri gospodični Nadi Pavlović. Mama je pekla kekse, mi drugi pa smo čistili orehe za Božič. Dobila sem 10 za nemški diktat.

22.XII. Kmetje so prinesli rakijo, kos sira, 4 jajca in 3,5 kg bele moke. Jurčku sem oprala in zlikala perilo. Pri Žmavcu smo večerjali klobase in zelje.

23.XII. Palec me boli in težko pišem. Kmetica je prinesla pol litra vina, nekaj čebule in približno 3 kg koruzne moke. Mama peče potice in pecivo. Mačka je bolna.

24.XII. Brat zaradi Božiča ni šel v šolo, jaz sem pa šla. Benulić je poslal 2 kg govedine po 200 din, doktor Ilija pa je dal vranico. Oče je pripravil jaslice; desko zanje je napravil Martin. Kupili smo nove vzorčaste ščitnike za steno in pogrnili slavnostni prt na mizo. Zvečer smo prižgali jaslice in se obdarili. Oče je dobil pero in peresnik ter rokavice, mama tri glavnike

ter bonbone, brat copate, dve knjigi, glavnik ter bonbone in jaz sem dobila tri knjige, spominsko knjigo ter bonbone.

25.XII. Božič je, dežuje. Dopoldne smo bili pri Žmavčevih. Cigani so prišli igrat. Pri meni je bila Jelica. Oče, mama in Miran so bili v kinu.

26.XII. Obiskal nas je Martin. Bila sem v kinu, pri bratu pa sta bila na obisku Ljubiša in Mile. Oče in mama sta bila povabljeni k Žmavčevim na večerjo. Bil je tudi Benulič, oba Zornova, oba Valentinčičeva, oba Ferlanova in še svaka je privlekel s seboj.

27.XII. Dopoldne sta brat in Ljubiša po dolgem lovljenju srečno pripeljala v samokolnici prase od Valentinčičevih do Žmavčevih. Plačali smo 12000 din za prase in 4000 din za 100 kg koruze. Jaz sem šla v šolo, brat pa ne.

28.XII. Popoldne sem obiskala Kostičevo Liljano. Gimnazija se seli v osnovno šolo. Zaprli so direktorja. Valentinčiču so prepovedali odpotovati. Tepeškala sem očeta, mamo in brata, pa sem dobila od očeta novo "kovinjsko banko" (verjetno hranilnik), od mame pa en bonbon.

29.XII. Pouka ni bilo; izpustili so direktorja. Snežil! Mama je prala perilo in ga obesila pri Žmavčevih. Gospod Benulič je cepil naše prase.

30.XII. Pouka zopet ni bilo. Na trgu smo kupili 2 kg kutin po 35 din. Bosiljka je poslala 2,5 l vina, Dosta pa je prinesla 2 kg krompirja in približno 3 kg koruzne moke. Gospa Žmavc je bila pri nas na obisku. Kupili smo 74 kg koruze od Marjanovića za našo svinjo.

31.XII. Danes smo imeli pouk v osnovni šoli. Zornovi so poslali koline, meni ledvičko. Igrala sem se pri Jelici in pri Žmavčevih.